

**RELIGION,
FICTION, AND HISTORY**

**Essays in Memory of
Ioan Petru Culianu**

EDITED BY SORIN ANTOHI

Volume I

N
NEWMY
2001

RELIGION, FICTION, AND HISTORY
Essays in Memory of Ioan Petru Culianu

EDITED BY SORIN ANTOHI
Volumes I-II

© Editura Nemira, 2001

Comercializarea în afara granițelor țării fără acordul editurii este interzisă.

Difuzare:

S.C. Nemira & Co, Str. Ion Mihalache nr. 125, sector 1, București
Tel.: 224.14.28; 224.10.08; Tel./Fax: 224.18.50

e-mail: editura@nemira.ro
www.nemira.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Religion, Fiction and History. Essays in Memory of
Ioan Petru Culianu / edited by Sorin Antohi. -
București: Nemira, 2001
2 vol.: 13x20 cm.
ISBN 973-569-491-3

Vol. 1. - 2001. - 416 p. - ISBN 973-569-492-1

I. Antohi, Sorin (ed.)
821.135.1-4=111

TABLE OF CONTENTS

Volume I

Ioan Petru Culianu: <i>Și totuși...!And Yet...</i> <i>Arta Fugii/The Art of the Fugue</i>	11
Sorin Antohi: <i>Introduction</i>	19
Thérèse Culianu-Petrescu: <i>Ioan Petru Culianu:</i> <i>A Biography</i>	25

ENCOUNTERS

Andrei Pleșu: <i>O prietenie și câteva neîntâlniri</i> followed by three letters from Ioan Petru Culianu.....	61
Mircea Martin: <i>Portretul unui prieten</i>	70
Gianpaolo Romanato: <i>Ricordo di un amico:</i> <i>Ioan Petru Culianu</i>	74
Giovanni Casadio: <i>Ioan Petru Couliano</i> <i>ou la contradiction</i>	153
Marin Mincu: <i>Întâlnirile mele cu Ioan Petru Culianu</i> ...	168
Klemire Zolla: <i>Culianu</i>	176
Andrei Oișteanu: <i>O întâlnire cu LP. Culianu</i> followed by <i>Despre gnosticism, bogomilism și nihilism.</i> <i>Ioan Petru Culianu în dialog cu Andrei Oișteanu</i>	206
Matei Călinescu: <i>Culianu: Eliade: Culianu</i>	225
Gabriela Adameșteanu: <i>Istoria unui interviu,</i> <i>după zece ani</i>	258
John Crowley: <i>A Modern Instance: Magic,</i> <i>Imagination, and Power</i>	285
Jennifer Stevenson: <i>Three Weeks</i>	299

OUT OF THIS WORLD

Dorin Tudoran: <i>într-adevăr...</i> followed by <i>Rinoceri jormanezi?</i>	305
Michael Allocca: <i>Ioan Petru Culianu:</i> <i>Requiem for a Man</i>	321
Ted Anton: <i>The Assassination of Ioan Petru Culianu</i> ...	330
Umberto Eco: <i>Murder in Chicago</i>	334

FICTIONAL WORLDS

Andrei Codrescu: Excerpt from <i>Messiah</i>	351
Liviu Antonesei: <i>If sau un triptic despre viață și cărți</i>	353
Gabriela Gavril: <i>Jocurile maestrului Culianu</i>	369
Grazia Marchiano: <i>Un uomo per altre latitudini:</i> <i>Ioan Petru Culianu</i>	386
Ileana Mihăilă: <i>Ioan Petru Culianu et la mythanalyse</i> . . .	400

Volume II

ELECTIVE AFFINITIES

Moshe Idei: <i>On Magic and Judaism</i>	13
Paul Richard Blum: <i>Das Opfer des Ruhms.</i> <i>Religionsphilosophie und Ethik bei Giordano Bruno</i> ...	41
A.J. Droge: <i>Retrofitting!Retiring „Syncretism”</i>	66
Bruce Lincoln: <i>Once Again the Bovine's Lament</i>	83
Dumitru Radu Popa: <i>La Naissance: structures</i> <i>symboliques</i>	99
Călin-Andrei Mihăilescu: <i>Framing, Magic</i>	115
Martin Riesebrodt: <i>Askese und Extase als Grundlagen von</i> <i>Gesellschaft. Anmerkungen zur religionssoziologischen</i> <i>Debatte um 1900</i>	137
Gregory Spinner: <i>The Use and Abuse of Morphology</i> ...	158
Michael Fishbane: <i>In Sight of Insight: Reflections</i> <i>on a Poem by H.N. Bialik</i>	190

ECHOES

- Dan Alexe: „*Stăpâne, stăpâne, mai cheamă și-un câne.*”
O reevaluare a interferențelor româno-albaneze. 201
- Victor Ivanovici: *Sophia patiens. Un scenariu gnostic în romanul Șase nopți pe Acropole de Yorgos Seferis...* 230
- Vladimir Tismăneanu: *Malaise, Resentment, Disenchantment: Threats to Democracy in Post-Communist Societies...* 282

LEGACIES

- Giovanni Filoramo: *Religione e potere: in margine a uno scritto giovanile di Ioan P. Culianu.* 311
- Sorin Antohi: *UImaginaire de la Renaissance et les origines de V esprit moderne. Le modèle Ioan Petru Culianu.....* 326
- Ștefan Afloroaei: *Ioan Petru Culianu. Efecte în zona metafizicii.....* 347
- Nathaniel Deutsch: *The Three of Gnosis: Ioan Culianu and the Study of Gnosticism.* 378
- Nicu Gavriluță: *Culianu și a patra dimensiune. Noi aplicații ale metodei complexității multidimensionale în hagiografia creștină, în autobiografia lui Jung și în trei scrieri ale lui Mircea Eliade.....* 389
- H.-R. Patapievici: *IPC: A Mathesis Universalis.* 416
- Andrei Oișteanu: *Ioan Petru Culianu - un voyageur dans l'au-delà.....* 458
- Roberta Moretti: *Ioan P. Culianu storico delle idee: esempi di metodologia ermeneutica.* 484
- Eduard Iricinschi: *Where the Author Dwells: Searching for a Definition of Religion in the Introductions to Culianu's Books.* 501
- Works by Ioan Petru Culianu.....* 542
- Works on Ioan Petru Culianu.....* 557
- Abstracts.....* 563
- Contributors.....* 579

Si toturi...

~~La un punct de vedere...~~

Am simțit că am pierdut ceva important și că
am uitat ceva foarte important.

~~Am simțit că am pierdut ceva important și că
am uitat ceva foarte important.~~

Când Jorja își pierde ~~un~~ ^{un} ~~frunză~~ ^{frunză} ~~și~~ ^{și} ~~se~~ ^{se} ~~scindează~~ ^{scindează}
în hebra, pentru că nu înțelegem din ce
cauza:

"Știu că lumea e
ca o picătură de rouă
și totuși și totuși..."

Jorja e un ~~om~~ ^{om} ~~care~~ ^{care} ~~profund~~ ^{profund} ~~le~~ ^{le} ~~înțelege~~ ^{înțelege}
amicalul și nu i se poate cere altceva decât să
vadă în hebra. Le găsim înțelegerea lui
Jorja nu e și poate să se facă mai bine decât
decât scriind un hebra și totuși...

Nu e un

x x x

Un om care are o idee de la omul
remus și nu are o idee din mite. Ce și cum
lăudă din mite și se face mai puțin și ca
o frunză în treburile sale, și ce o mare polare.
Un război care ce e treburile și nu se poate
educațional autentic e făcut, și ce e ca să fie mai
profund ca să se mărească și să se războie
extensiv. Dacă Jorja e și este din mite și
și se face mai puțin și ca să fie mai puțin și ca să
și se face mai puțin și ca să fie mai puțin și ca să

și se face mai puțin și ca să fie mai puțin și ca să
și se face mai puțin și ca să fie mai puțin și ca să

IOAN PETRU CULIANU

SI TOTUȘI...

Când Jossa își pierdu singurul fiu, compuse un *haiku*, printre cele mai frumoase din câte există:

*Știam că lumea e
ca o picătură de rouă
Si totuși... si totuși...*

Jossa era un poet profesionist. La moartea unicului său fiu nu i se putea cere altceva decât să scrie un *haiku*. La prăbușirea întregii lumi, Jossa n-ar fi putut să-și facă mai bine datoria decât scriind un *haiku*. Si totuși...

Dacă Jossa ar fi ales din gama limitată de gesturi umane un altul, nu l-ar fi putut împlini la fel de bine. Dacă și-ar fi făcut *harakiri*, dacă și-ar fi mutilat un membru, dacă ar fi plecat în munții T'en t'ai, dacă s-ar fi tăvălit în cenușă, dacă ar fi devenit călugăr buddhist, toate aceste gesturi ar fi fost infinit mai puțin adânci decât un *haiku*. Prin nimic nu putea Jossa reface miracolul prezenței fiului său. Și totuși...

Groningen, 29 ianuarie 1977

AND YET...

When Jossa lost his only son, he composed a haiku, one of the most beautiful there is:

*/ knew the world is
like a dew drop
and yet... and yet...*

Jossa was a professional poet. At the death of his only son he couldn't be asked to do anything but to write a haiku. At the collapse of the whole world he couldn't better fulfill his duty than by writing a haiku. And yet...

*

Had Jossa chosen another one from the limited scale of human gestures, he wouldn't have accomplished it equally well. Had he committed harakiri, had he mutilated one of his limbs, had he gone to the T'en t'ai mountains, had he bathed in cinders, had he become a Buddhist monk - all these

I

gestures would have been infinitely less deep than a haiku.
No way could Jossa recreate the miracle of his son's presence.
And yet...

Groningen, January 29, 1977

(Translated from the Romanian by Sorin Antohi)

ARTA FUGII

Fuga este o artă inventată de un ordin monahal buddhist, ca și *karate-u* sau *judo*.

Kara-te, care înseamnă practic „mâinile goale”, a fost născocit din pricina interdicției de a folosi unelte de metal. Călugării spărgeau lemne cu mâinile. În același timp, pentru călugării vagabonzi, *kara-te* slujea ca tehnică de apărare împotriva bandiților.

O dată cu alte arte folositoare, aceiași călugări au perfecționat până în cele mai neînsemnate detalii și arta fugii. Ea constă în a-i face pe ceilalți să creadă că te afli aici, în vreme ce, de fapt, ți-ai schimbat locul. O persoană crede că te afli în fața ei, dar tu te afli în altă parte. O alta crede că îi vorbești de la stânga, iar tu îi vorbești de la dreapta.

Arta fugii, ca rezultat, iar nu ca proces, înseamnă a-i face pe alții să confunde direcția în care se află artistul. Cât privește tehnica în sine, nimeni nu a reușit s-o descopere și să și-o însușească în mod corect. În vreme ce se știe aproape totul despre *kara-te*, despre artele marțiale și despre *ikebana*, arta fugii a rămas înconjurată într-o aură de adânc mister, poate fiindcă este deosebit de dificilă, iar rezultatele ei sunt

îngrijorătoare. Se afirmă că ar fi vorba despre un fel de hipnoză, dar nimeni n-ar putea explica modul în care ea poate fi realizată.

De asemeni, nimeni nu poate afirma că a *văzut* vreodată pe cineva practicând arta fugii. Aceasta deoarece iluzia că artistul se află într-un anumit loc este totală, în vreme ce prezența efectivă a sa într-un *alt* loc nu este simțită. Este posibil ca în fiecare zi să asistăm la magistrale experiențe ale altora fără să ne dăm seama și fără să aflăm că, în fond, eram în mijlocul unor evenimente excepționale: priveam arta fugii, artă subtilă care nu produce nici o transformare în lume. Se poate presupune că e nevoie de un antrenament special pentru a înțelege care este locul adevărat al practicanților în raport cu spectatorii lor ignoranți și de această însușire beneficiază numai artiștii înșiși.

Groningen, 30 ianuarie 1977

THE ART OF THE FUGUE

The fugue is an art invented by a Buddhist monastic order, like karate or judo.

Karate, which practically means „bare hands“, was devised because of the interdiction against using metal tools. The monks were splitting wood with their hands. In the same time, to vagrant monks karate served as a defense technique against bandits.

Alongside other useful arts, the same monks perfected down to the most insignificant details the art of the fugue. It consists of making other believe you are here when in fact you have changed your place. A person believes you are in front of him, but you are behind him. Another person thinks you talk to her from the left, and you talk to her from the right.

The art of the fugue, as a result, and not as a process, means making others mistake the location of the artist. As to the technique itself, nobody has managed to discover it and

to learn it correctly. While almost everything is known about karate, martial arts, and ikebana, the art of the fugue has remained surrounded by an aura of deep mystery, maybe because it is extremely difficult, and its results are worrisome. It is claimed that it would be a kind of hypnosis, but nobody could explain the way in which it could be realized.

Also, nobody can claim to have ever seen someone practicing the art of the fugue. This is because the illusion that the artist is in a certain place is total, while his effective presence in *another* place is not felt. It is possible that we witness every day magisterial experiences of others without realizing it and without finding out we are in the midst of exceptional events: we are watching the art of the fugue, a subtle art that doesn't produce any transformation in the world. It can be presupposed that special training is needed to understand which is the real location of the practitioners in respect to their ignorant spectators, and only the artists themselves benefit from this ability.

Groningen, January 30, 1977

(Translated from the Romanian by Sorin Antohi)

SORIN ANTOHI

INTRODUCTION

On May 21, 1991, Ioan Petru Culianu, a Romanian-born Professor of Religion at the University of Chicago's Divinity School, was shot in the back of his head, at close range, in a restroom next to his office, in the middle of a workday. He died instantly. He was 41.

Ten years on, the riddle of his untimely death remains unsolved, and his killer, or killers, are still at large.

But if his former friends, colleagues, students, readers, and his family have to live with the absurd trauma of Culianu's tragedy, they also share the gift of his earthly presence, and of his spiritual legacy. It is this gift we try to explore and celebrate in this massive book. We do it in admiration and in friendship, but we also do it critically. Ioan Petru Culianu himself would be laughing at any hagiography written in his memory.

The Project

I have never met Ioan Petru Culianu. Born in 1957, I only went to Iași, his native city, in 1972, to attend a local high-school and the university his family had so famously helped

build and illustrate. That same year, Culianu was emigrating to Italy, and to his international career as a scholar, fiction writer, and educator.

It is only in 1980 that I first heard of Ioan Petru Culianu, from Noemi Bomh er, a friend of his sister's and one of my friendly mentors at the time. Soon after, through his sister, Thérèse, I was able to read some of Culianu's early works, and see his face in family photographs. Later, I was privileged to discover him as a human being in the memories shared with me, besides Thérèse, by his mother and by his loving aunt, in the rooms and on the porch of the family house. 13, Athanasius Street, Ia i, Romania: a street and a house that have always seemed to me, and to my wife Mona, an island of mythical time, severely hit but never crushed by the mutant history of state communism. When I add Dan Petrescu, my lifelong friend (and, alongside Luca Pi u, my major intellectual inspiration in the early 1980s) and Thérèse's husband, to this picture, I again realize how my own modest life and work have dramatically changed thanks to this mediated encounter with the life and work of Ioan Petru Culianu. To this day, although Ioan (N n  for his family and his Romanian friends, Giovannino for his Italian ones) and I have only exchanged a few short letters, I have towards him the feelings commonly experienced for extremely close persons: to the gratitude for his crucial intellectual influence (beyond differences of stature, the boundaries of our respective fields and despite the minor coincidence of our respective research interests), the admiration for the author and the man, the solidarity for the political and cultural-ideological journalist, I will always add a deep, (com)passionate, jubilant, brotherly, occasionally (self-)ironical, jocular friendship. In my dreams of a real-world Castalia, I most frequently, if immodestly, see myself in his company. In that alternative (hyper)reality, he will always be the Magister Ludi.

With all this in mind, and (let me insist) rejecting the utterly inappropriate idea of a hagiography, although writing about the Magister Ludi may inevitably come close to it at times, I embarked on this project: a *Festschrift*, a collective effort to remember and honor Ioan Petru Culianu. I started to consult with Thérèse, who has been my constant co-editor throughout, and we prepared a long list of people and addresses. From my study at the Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences, Stanford, where I was (ideally) spending the 1999-2000 academic year, I started to look for prospective contributors to the planned volume. Once more, the Center proved an ideal place to do bibliographical research, both traditionally and by means of Internet-based resources.

After this early research and several exploratory letters, I (e-)mailed the first circular. More than one year (and hundreds of e-mails, phone conversations, face-to-face discussions, long hours of editorial work) later, the book is out.

The Book

A few months after the first call for contributions, it became clear that the planned *Festschrift* would outgrow the standard proportions of a similar volume. While some potential contributors had died, some declined for a variety of reasons, ranging from impossible workloads to moving house to second thoughts about Culianu. In many cases, the fault was entirely mine, since locating some of the would-be authors proved difficult, time-consuming, occasionally impossible. Still, forty people have found the time (sometimes despite an almost unacceptable short notice), the tone, the will, the emotional disposition needed in order to join this common effort. In the process of preparing the volume, I was constantly rewarded: I got to know and read a number of people, to better understand Culianu and his ideas, to pause

for a moment of meditation, to change my reading plans against the grain of my current research program.

As it stands now, the book includes papers in five languages: Romanian, Italian, French, German, and English. I decided to let every co-author decide the language of his or her chapter, and keep the texts as such. These are only some of the languages Culianu himself spoke and used in his work; it seems appropriate to pay tribute to his multilingualism this very concrete way. Similarly, I retained all the versions/ings of Ioan Petru Culianu's name used by contributors: here is another tangible trace of Culianu's many lives and worlds. To make sure multilingualism is not becoming a liability, English-language abstracts of all chapters are included at the end of the book, arranged in the alphabetical order of their authors' names. Thus, there is no need for me to describe the substance of the book. Suffice it to say that I merely organized the chapters in six sections, a task rendered difficult, and maybe meaningless, by the fact that they are not rigorously covering only one aspect of Culianu's personality, work, and legacy.

Further Steps

This is not going to be the last echo of Ioan Petru Culianu's fascinating life and sensational death, nor is this likely to be a tombstone on his rich, original, challenging, controversial, inspiring body of work. More volumes of his complete works are due in Romanian; more translations are in progress; more dissertations, papers, conferences, collective volumes, special issues of journals and monographs are expected. The *Nachlass* is far from being exhausted. I suggested the initiation of a Ioan Petru Culianu series of international conferences in the fields he so brilliantly illustrated.

Grazia Marchiano is bolder: she suggests the founding of a Ioan Petru Culianu Chair in a hospitable academic institu-

tion. Visiting scholars, if not also permanent faculty would endeavor to thus continue Culianu's thought. In other words, to ensure the long-term unfolding of what Grazia Marchiano called "an interrupted thought" (*un pensiero interrotto*). To triumph over tragedy and evil, to prove again that the life of the mind is perennial. Let this book, the work of a diverse international group of authors who in many cases have not known each other before, be a decisive step towards the Ioan Petru Culianu Chair: the (re)making of the indispensable spiritual community on which lasting academic institutions are based.

Acknowledgements

A collective volume is collective in more than one way. I would like to only mention and thank here those persons and institutions without which this books would have been smaller, less interesting, or even impossible.

As I mentioned before, Thérèse Culianu-Petrescu has been actually working as a co-editor all along, assisting me with ideas, names, addresses, and documents from the Culianu family archive; doing most of the work in Bucharest, from the contacts with Romania-based contributors to the standardization of most chapters (which kept arriving in a multitude of electronic and printed formats, and couldn't be left as such, even if bringing them in line meant sometimes using Romanian style norms, from quotations marks to references).

Matei Călinescu, Eugen Ciurtin, Nathaniel Deutsch, Moshe Idei, Grazia Marchiano, Andrei Oişteanu, Roberto Scagno, Gregory Spinner, and Vladimir Tismăneanu helped me identify, locate, and persuade other contributors. Bruce Lincoln, besides doing that, engaged with me in a long, substantial exchange of letters on Ioan Petru Culianu (and occasionally on Mircea Eliade). My correspondence with

Bruce Lincoln, together with other exchanges of letters with various persons (most of which contribute to the volume), have sparked or revived a series of precious friendships.

Valentin Nicolau, the Director of Nemira Publishing House, a dramatist in his own right, an admirer of Culianu's ideas, and a close friend, stood by this project even when its proportions became what they are now.

Mona Antohi and Dan Petrescu have assisted me and Thérèse in many important ways, from the more general to the more technical.

Various authors, journals, and publishers have given us gracious permission to use previously published materials. Each of them are mentioned individually at the end of the relevant chapter. Let me just thank them all collectively for this courtesy, a rare proof of intellectual solidarity.

I have started this volume while a Fellow of the Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences, Stanford, and I finished it as a Guest of the Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Vienna. The intermediate work was done mainly while in my office as Professor of History at Central European University, Budapest. I am grateful to these institutions and their funders for the ideal working environments I could enjoy. Although this was not my main project in neither of these three institutions, it was one of those closest to my heart.

Finally, I would like to thank my friends, Mihai and Catherine Popovici, and George T. and Cornelia Haber, all born in Romania and currently living in Silicon Valley, California, for their generous donations, which turned a hopelessly huge manuscript into a real book.

THÉRÈSE CULIANU-PETRESCU

IOAN PETRU CULIANU: A BIOGRAPHY

January 5, 1950. Ioan Petru Alexandru Culianu is born in Iași, in the family house at 13, Sf. Atanasie (St. Athanasius) Street. He was the second and last child of Elena, *née* Bogdan (1907-2000) and of Sergiu-Andrei Culianu (1904-1964). His mother, a professor of inorganic chemistry at the ALL Cuza University, is the daughter of Petru Bogdan (1873-1944), professor of physical chemistry, director (1941-1944) of the Ferdinand I Royal Foundation, alternatively vice-rector and rector of the same university (1926-1940), member of the Romanian Academy. The Bogdans, originally from the Miroslovești-Pășcani, were a branch of the large Moldavian family bearing this name. Through his mother (Ana, *née* Timus), Petru Bogdan was the nephew of Gherasim Timus Piteșteanul, bishop of Argeș, professor of theology at the University of Bucharest, author, among others, of a voluminous *Dicționar agiografie* („Hagiographic Dictionary”, 1898, ca. 1,000 pp.). Ioan's father, Sergiu-Andrei Culianu, had started to study mathematics and physics in Paris (his grandfather, Alexandru Culianu, a medical doctor, had settled there), and had earned his law degree in Iași. Lawyer with a

private practice until 1948, he had refused to work as such under the Communist regime. „I know what *law* is, I don't know what Communist law is", he used to repeat. In order not to endanger his family by his attitude, he left Iași around 1955. He feared imprisonment (the police were looking for him a few times), and went in hiding for a while; he taught physics and mathematics in a BMad high school until 1961. Sick, he passed away in one of the former Culianu houses in Iași, where many elderly relatives were living. He had a sparkling mind, an acute sense of irony and of the absurd, was a man of integrity, had frequently biting replies, and if his determination enhanced his children's admiration for him, the consequences of his uncompromising position, and the divorce from his wife were for Ioan and his sister the source of a lasting trauma. On the paternal line, Ioan's grand-grandfather was Nicolae „Papa" Culianu (1832-1815), a member of the legendary Romanian learned society and pressure group, Junimea („The Youth"), close to its leader, Titu Maiorescu; „Papa" Culianu was rector of the University of Iași (1880-1898), and a corresponding member of the Romanian Academy. Involved in Junimea's ambitious, thorough effort to (re)form Romanian education, he was a co-founder of the Institutele Române Unite (he donated a building which still houses a part of the successor institution, the Oltea Doamna high school), had helped in the founding of the Astronomical Observatory meant to be used by university students and faculty, had published textbooks and courses of mathematics and geodesy. He had also had a short political career as Vice-President of the Senate during the fourth Conservative Government headed by Lascăr Catargiu. The Culianus, who had settled in the Romanian Principalities in the eighteenth century, were of Greek origin; Nicolae Culianu's mother was Smaranda, *née* Vlahu, daughter of a Ioan V[a]lahu, which may indicate a Romanian origin; based for a while in

Trebizond and Odessa, some members of the Vlahu family came back to the Principalities around 1800. Both Culianu and Vlahu were reasonably wealthy, had studied in the West, had become lower-ranking boyars, and have married throughout the nineteenth century and later into other distinguished families, such as Zarifopol, Nanu, Cozadini, d'Albon, Winkler, Racoviță, etc.

Of all that many people from these two intrepid families, the Bogdans and the Culianus (with propensities to study and stability, but often fantastical and adventuresome), had acquired, initiated, and contributed, nothing was left standing after the Soviet-backed onset of state communism in Romania. Their tragedy was that of hundreds and hundreds of thousands of other Romanian families. In 1950, when Ioan Petru Culianu was born, the family properties had been devastated first by war (many inhabitants of Moldavia had become refugees, fleeing the advancing Red Army; Ioan's parents had gone to Transylvania, then had stayed in Bucharest through the fall of 1946; Petru Bogdan had not survived his first night as a refugee in a Mediaș hotel), then by expropriations. In the house on St. Athanasius Street (erected around 1800, acquired by the family in 1926), itself confiscated, remains of the considerable pre-1944 library were rescued: books of natural sciences and law, theology (the maternal lineage included two generations of Orthodox Christian priests), and, of course, literature: mainly French literature (the passion of Ioan's mother), with much Symbolist, but also classical poetry, and German Romantics; Romanian literature, often in original nineteenth century editions. There were also disparate copies of Romania's traditional cultural journals: the old *Convorbiri literate*, much of the collections of *Viața Românească* (Petru Bogdan, a friend of G. Ibrăileanu's, had been among the group's founding members), *Sburătorul*, *Gândirea*, etc., everything

the predators had taken no interest in. In the decay of the Stalinist era, which in Romania lasted long after Stalin's death, Ioan was growing up among books, still ignorant of the meaning of his country's tormented history. He enjoyed an exuberant garden, with two giant walnuts, a huge maple, large lilac shrubs, honeysuckle, jasmine and elder, and all the native flowers - that emanated intense perfumes when in blossom -, and was surrounded by the love and absolute dedication of the family's feminine side: mother, sister, the energetic aunt Ana, a medical doctor by trade, and a nanny, 'Manea', a nun who had left Văratec Monastery, a bizarre character, full of a Christian Orthodox fervor in which the children were discovering, not without malice, the seeds of all heresies. In his later reminiscences, the "maternal home" was to represent for Ioan „that geography of certainty" (*Jurnal*, 1973) and, alongside the forests surrounding Văratec Monastery, where school holidays were spent, „the realm of my personal mythology" (*id.*), a landscape of endangered beauty, herringing in its precariousness, but also a locus of absence, impatiently scrutinized from a certain moment onwards. Ioan had found out early on that some of his ancestors had come from Greece, others from Trebizond, and all this was somewhat fueling his daydreaming. Around him, history was stolen, and turned into a threatening lie. His inner life was becoming almost overwhelming, nourished as it was by stories (fragmentary and prudent, excessively self-censored out of the grown-ups' fear of inculcating too evident signs of the „unhealthy, bourgeois origin", which would have triggered retributions against the „class enemy") about people and things that no longer existed, or that could have been - various degrees and faces of fantasy. This inner life was counterbalanced by the boy's healthy attraction to sports, and by a salutary, irrepressible ambition - this first form of will -,

which came to the fore once Ioan entered the social world beyond his family and close friends.

September 1956-June 1967. Ioan attends grammar school, the gymnasium and high school at the Vasile Alecsandri School, which was a mandatory thing to do, as that particular institution, then in the former Alecsandri house, near the Medical School, was the closest to his home. Equally attracted towards mathematics, physics, and biology, as well as towards literature and foreign languages, the boy earns his first school prizes effortlessly: in competitions of literature and physics (the second subject was taught by an excellent teacher, Camil Motaş); at home, he was learning English, and he had learned French as a small child; at school, he was making the best of the German and Russian classes. He passionately collects rocks, feathers, stamps, pins and coins, makes insectaria and herbaria. With his mother's help, he improvises a small lab for chemical experiments, starts taking photos and develops them. He takes piano lessons for a while with an old Mr. Iakovlev (a Russian refugee of 1917), but when the going gets tougher the small piano has to be sold and thus, with the piano lessons, the „musical evenings" in the resonating house on St. Athanasius Street, animated by the conductor and musicologist George Pascu, come to an end. Ioan had a good musical ear; later, he could reproduce, hissing, the parts of various instruments in long pieces.

Ioan started writing in earnest when he was around twelve, when his favorite reading was still *Vaillant*, the only foreign periodical he could subscribe to (an illustrated children's and youth magazine by which the ideology of the French Left was being instilled, more or less subtly); he writes short stories, starts novels, then „scholarly works" of astronomy, the latter entirely compiled from the old books, adorned with drawings of constellations, and tables. As, he

was told, the grand-grandfather, when working at the Paris Astronomical Observatory, had met Camille Flammarion (an uncontrollable detail), the worn-out volumes of Flammarion's *La pluralité des mondes habités*, preserved in the alluvial library, were the child's main source of inspiration. From around fourteen or fifteen years of age, Ioan was working on Romanian versions of works by Baudelaire and Hoffmann, and, above all, due to a sudden passion for Poe, he was translating into Romanian Baudelaire's French version of Poe's works collected in *Histoires extraordinaires* and *Nouvelles histoires extraordinaires*. Ioan's own short stories acquire a Poe-like quality; reality itself was doing just that, and a persistent fissure in a supporting wall of the family house (which was located on a slope) earned the wall, around 1963, the nickname, „the wall of the House of Usher”. In 1965, Ioan starts sending letters and short stories (signed „E.H”, as the author was discovering Hemingway) to the popular column held by poet Geo Dumitrescu in the literary weekly, *Contemporanul*. The teenager empathized with Dumitrescu's rebellious tone in his poetry book, *Libertatea de a trage cu pușca* („The Freedom to Fire a Shotgun”), and „a few poems from *Aventuri lirice* („Lyrical Adventures”) " had become his „sentimental foundation”, as he wrote in a letter to Geo Dumitrescu of September 16, 1966. The poet was later to confess that the letters and the poems displayed such maturity and such writing expertise that he had thought he was the victim of a hoax. Ioan's first publication, at seventeen, was the short story entitled, with a Geo Dumitrescu line, *Și-am rîs prosteste, fără voia mea* („And I laughed stupidly, against my will”), which appeared in the Iași-based magazine, *Cronica*, on March 4, 1967. He had previously read short stories in a meeting of the magazine's literary society, and he had been well received; among the favorable comments were those of literary historian Leon Volovici. In June 1967, Ioan finishes, as the first in his class, the scientific

section of high school, and in July he passes the entrance examination at the University of Bucharest's Faculty of Romanian Language and Literature. In a *Scheda biografica* written in Italian, dated „4 luglio 1987”, Ioan was succinctly presenting this period: „A 17 anni è molto bravo in fisica ma è irresistibilmente attratto da idee e vorrebbe fare filosofia se questa non fosse altro che dogmatismo marxista e 'socialismo scientifico', ossia la dottrina della conquista della terra da parte del comunismo di stampo sovietico. A 17 anni comincia a pubblicare racconti sulla stampa locale e poi a Bucarest; quindi decide di fare l'esame di ammissione all'Università di Bucarest.”

1967-1972. This was his first escape. And, as he later acknowledged, it was not easy, although it was already felt to be a kind of obligation towards his inner law: „I can only explain the resilience, and even the indifference with which I managed to quickly find my way, confronting foreign environments and learning difficult languages (...), by the trauma caused at seventeen by the move from Iași to Bucharest. This experience was more brutal than any other - although, obviously, I did not change the language, and I had relatively many and good friends in Bucharest (...). Later, it was easy to go from Rome to Milan, from Milan to Paris, from Paris to Amsterdam, and from Amsterdam to Boston” (posthumously published fragment, now in *Păcatul împotriva spiritului*, Bucharest: Nemira, 1999, pp. 172-173).

One year after, he transfers to the Italian section of the Faculty of Romance, Classical, and Oriental Languages.

If a certain political and cultural détente had made itself felt in Romania already in 1964, after the protracted Stalinist era, the period of Ioan Petru Culianu's studies at the University of Bucharest outlives by one year the short real liberalization known by Romanian culture in half a century, from

WWII to 1990. It is the „'68 period": Spring 1968-July 1971. In a sudden self-liberating effort, the generation of the eighteen-year-olds tries to get rid of the suffocating ideological clichés, and come closer, in an attempt to make up for the missed opportunities, to (what they thought was) the Western cultural world. Alongside a few professors, the Letters students publish essays, literary criticism, and fiction in the student journals *Universitas* and *Amfiteatru*, in the leading cultural journals *Contemporanul* and *Luceafărul* (the old series, before it was hijacked by national Communists), loan's signature is to be found in these periodicals ca. fifty times. The students also engage in research work, in passionate arguments under the auspices of various university scholarly and literary societies - ranging from esthetics to comparative literature, from folklore to anthropology -, do ethnographic fieldwork, especially in the Maramureș, a traditional region north of Transylvania. Later on, in the (relative) peace of his Italian student years, loan was to evoke those „many and good friends". The harshness of the times that followed may have suppressed or corroded everybody's souvenirs. One can still hope that the "many and good" are still able to occasionally reappropriate, by mentally concentrating on those years, the image of a space-time of uncanny intensity, lit by, one never knows, metaphysical evanescence.

loan has professors he admires (he befriends some of them): Cicerone Poghirc, Mircea Martin, Nina Façon, Matei Călinescu, Savin Bratu, and others. From among the students, an inseparable „group of seven" forms: Șerban Anghelescu, Dorin Liviu Zaharia („that tragic rock singer", as loan later called him in a posthumously published fragment - *Păcatul împotriva spiritului*, p. 174 -, who was a Philosophy undergraduate), Dumitru Radu Popa, Victor Ivanovici, Silviu Anghelescu, Paul Drogeanu. His close friends include his cousin, Miron Bogdan (a few months loan's senior, attending

Medical School; one could say the two have been growing up together) and Mandy Feinghers (a Conservatory student). After changing a few addresses, loan finds, with the help of Silviu Angelescu, the ideal flat („my mansard by the Lakes”, *Jurnal*, 1974), at 200, Turda Street. He lives there during his last two years at the University of Bucharest, frequently in Spartan conditions (he would often drastically cut his subsistence budget to save for books), but always with the euphoric feeling of a privileged time, taken away from history, of great discoveries and, more than once, of mixed experiences. Hanging from his mansard's walls, a succession of mantras, mandalas, and mottoes; the year before his departure to Italy, the longest lasting such slogan was Joyce's „Silence, exile, cunning”. He was trying to inflict himself a severe work discipline, ascetic at times, but alternating in the first Bucharest years with Dyonisian breaks. A Platonic nostalgia for order and rigor, and for orderly beauty was becoming clearer for him; and, consequently, a nostalgia for „classical education”, equally present in this fragment he wrote at nineteen, and entitled „The Mystery of Classical Education”: „I have extremely admired Thomas de Quincey's classical education. A rigid and serious education means more than any freedom of the spirit. The fact that when he was fifteen he was discussing with Oxford students the paternity of a certain medieval treatise of rhetoric is linked to the memory of my own discussions when I was fifteen. Not having a solid training in any field, overwhelmed however by the most diverse readings, I could only come up with poetic-moral sentences devoid of the obligatory ontological foundation.”

A former colleague at the University of Bucharest, Dana Popescu-Șișmanian, was reminiscing on the late sixties and on loan: „We were waking up at that time, teenagers in a Romania which was changing its leaders, as one awakes from

a nightmare (...). Maybe out of an avid thirst for spiritual compensation for the mutilating mental conditioning, we threw ourselves with exclusive passion into intellectual adventures that were seldom, if at all, attempted in post-WWII Romania: hermeneutics, history of religions, literary theory, transformational grammar, semiotics, structural anthropology and ethnography, the psychoanalysis of myth, that of symbols, in Gnosticism, and Orientalism. Almost a glass bead game (...). Who, among the students of those years, could claim that we would have been the same without Ioan Petru Culianu - or that everything that was would have been, without him, just as it was? He was our colleague, but his erudition (...), as well as the aura of ascetic spirituality emanating from his appearance in the university corridors, however not in the least spectacular, were singling him out in an absolute way (...). Many (...), directly or indirectly, were gravitating around his intellectual silhouette which seemed, discreetly but insistently, to indicate a 'way'. („Cum se măsoară o crimă?", *Lupta*, Paris, June 15, 1991; now in *Păcatul împotriva spiritului*, p.236). Ioan studies Latin with Cicerone Poghiric, Sanskrit with Sergiu Al-George, Sanskrit and Hindi with Prabuddh Vidyasagar, a professor from Hyderabad who taught for four years at the University of Bucharest; he begins to learn Greek, Arabic, and Hebrew. He studies general and Romance linguistics, Italian culture; he focuses on the Italian Renaissance, and especially on its Platonic and Kabbalistic sources. A secret project which he could never make happen was to get a scholarship in order to really begin to study the Kabbalah.

He happens to read, already in his junior year at the University of Bucharest, Mircea Eliade's „new" works, quasi-prohibited in Romania (he had in his Iași library Eliade's early works, *Oceanografie*, 1934, and *Salazar și revoluția din Portugalia*, 1942), first *Aspects du mythe* (1963), then *Le*

Mythe de l'éternel retour (the 1969 edition), and the great treatises on Yoga, and the morphology of the sacred. Culianu writes Eliade a letter in 1971, and sends him two papers: „*Coincidentia oppositorum* la Giordano Bruno" (October-November 1970), and a version of „Soarele și Luna" („The Sun and the Moon"). Eliade's prompt answer and his favorable judgment on the papers are decisive: Culianu decides to dedicate himself to the history of religions. „Go on writing to me", Eliade encourages him in the letter, with an *avant-goût* of his comprehension and generosity, „and do not hesitate to ask for books. This will remind me of the times I too was asking for books from Western professors, and I was even receiving them!" (I quote from memory). Of what we know, and if Culianu has really asked for books, while Eliade has indeed sent them, Romanian mail has only functioned once, and even then either by default, or by miracle. By discovering Eliade, Culianu was joining (and he was to keep doing that in his own unique way) a certain research tradition in Romanian culture.

Some of Culianu's juvenile writings survived in the memory of his colleagues: the two papers mentioned above, an analysis of Nerval's *El Desdichado*, a paper on V. Voiculescu's fiction - „*Orbul și ologul*. Pe urmele unui motiv din proza lui V. Voiculescu" („*The Blind Man and the Lame*. On the Traces of a Motif in V. Voiculescu's Fiction", December 6-7, 1971), twice rewritten during his exile. He also writes drama: he even refuses a prize of a student colloquium for a play, *Fântînile Romei* („Rome's Fountains"); the best surviving play is *Oreste, regele sunetelor* („Orestes, the King of Sounds"), included in his first book-length manuscript, *Arta fugii* („The Art of the Fugue"). In June 1972, he defends his B.A. paper entitled *Marsilio Ficino e il platonismo nel Rinascimento* (unpublished, 142 type-written pages), supervised by Nina Façon, who was also Head of the

Chair of Italian. Culianu will always piously remember this exemplary professor, erudite and modest, with an important role in his intellectual training. He will write a eulogy upon her death in 1974, published in the Paris-based Romanian émigré journal, *Limite* (18, 1975). The topic of the B.A. thesis was to be twice revisited in 1979 in the Netherlands: first, in an (unpublished) work, *Jocari serio: știința și arta în gândirea Renașterii* (*Jocari serio: Science and Art in Renaissance Thought*), written partly in Romanian, partly in French; second, in an acclaimed book, *Eros et magie à la Renaissance. 1484* (Paris: Flammarion, 1984).

If the „Bucharest Spring” lingers on intellectually until the ominous 1971 „July Theses” (back from a trip to China and North Korea, Ceaușescu starts a „cultural mini-revolution” which he had been considering for a while), political repression starts immediately after Christmas 1968, when Bucharest university students (after May 1968, the dictator dreaded especially student and youth unrest), in an otherwise peaceful procesion, had paraded from the University to the Grozăvești dormitories, singing Christmas carols and holding candles (by official standards, two striking displays of mysticism). Many had been arrested and, due to the miserable lack of cohesion and solidarity which characterized the epoch in Romania, the traces of many were lost; some had been detained and interrogated, Ioan and his girlfriend among them.

The 1968-1969 Securitate investigation had been very discreet, as the general watchword of Ceaușescu's rule was „We don't want political prisoners”; thus, even obviously political investigations were aimed at inventing imaginary crimes, from theft to sexual misconduct, that could be dealt with according to the penal code. In his senior year, Ioan rejects the proposals to „cooperate” he receives, like many gifted students approaching graduation, from the Securitate. In his case, the proposals were made by someone who would

introduce himself as „Captain Ureche", a very apt *nom de guerre* indeed: „ureche" means ear in Romanian. After turning them down more than once, the proposals stopped, and so did loan's emerging publications record, or almost: „(...) after 1970, even journals wouldn't publish me any longer", loan remembered in 1990, in an interview with Gabriela Adameşteanu one can find in this volume, „since I had said «no» very decidedly to the Securitate officer who had asked for my services. (...) I was not a good boy. And as I was not a good boy, I immediately had signs (...). It was then a very clear signal that I didn't have anything to do in Romania" (22, April 5, 1991). loan's collection of short stories, *Arta fugii*, advertised through the Eminescu Publishing House's official list of forthcoming books, and due out in June 1971, is banned. No one knows what has come of it; according to the late writer and book editor Mircea Ciobanu, it was in fact printed, but the whole print run was destroyed after the „July Theses"; anyway, the typescript was never found again, and no one has actually seen the published book; it can only partly be reconstituted, on the basis of surviving manuscripts.

In 1971, as this episode was unfolding, loan was feverishly waiting for an exit visa (the permission to temporarily leave the country), after his Faculty had nominated him for a one-month scholarship to attend the Siena summer school. Various Western institutions and organizations used to offer numerous scholarships for students and faculty from the Soviet bloc; most of them were lost, some were granted locally through a sadly corrupt system; but the ultimate difficulty was political, since the Securitate had to deliver the passport (Romanian citizens were not allowed to keep the passport at home, even if they had gotten one for a previous foreign trip), and the infamous exit visa. loan was determined to stay in the West. But his papers didn't come through. The

following year, the Faculty leadership nominated him again for a scholarship, this time for a month at the Perugia Università per Stranieri, sponsored by the Italian Ministry of Foreign Affairs. Ioan got his passport and exit visa. He had defended his B.A. thesis a fortnight before, and had been assigned a teacher's job in a school. The Party-state was providing jobs for all graduates, and these officially assigned positions were becoming mandatory for three years; from the early seventies on, these mandatory jobs were typically in remote villages and towns, as the capital and the large cities were turned into closed cities. Despite strong recommendations from his teachers, Culianu was not offered an assistant professorship at the Chair of Italian: „The Ministry did not approve the new faculty list", he was told; the Ministry of Education was in control of universities down to the smallest details, there was no such thing as university autonomy. Ioan decides to leave „socialist" Romania for good. He departs on July 4, 1972.

Back in the country, he is considered a deserter and a turncoat; a mind-boggling political trial is set up for him. In his absence, he is sentenced to six years in prison. He was 22. For many who had been close to him, the world blurred its contours after his departure.

July-October, 1972. The University of Perugia renews his scholarship twice, for Corsi di Alta Cultura. In October, he stays with friends.

November, 1972-March, 1973. Culianu applies for political asylum in Italy. He has to spend five months in the Trieste and Latina refugee camps. This is the most difficult period of his life, a Nekya. Once, he attempts suicide. On December 13, 1972, he is granted political asylum: „rifugiato ai sensi della Convenzione di Ginevra 1951".

April, 1973-November, 1976. In March 1973 he is again in Perugia on a scholarship, passes a final exam at the Corsi di Alta Cultura with the extremely rare score of 30/30, wins the Antonio Lupatelli Prize. He can start learning and writing again, sporadically at first, in the spare time left by his job as a *collaboratore alla ricerca* he holds from April 9 on at the Istituto Europeo per l'Unificazione del Diritto del Lavoro, in Rome. He had written to Eliade and had received prompt, encouraging, benevolent, but inevitably noncommittal answers from Chicago (the first of the over eighty surviving letters from Eliade is from August 4, 1972). In the fall, he is accepted to compete for a scholarship at the Milan-based Università Cattolica del Sacro Cuore. Impressed with the young refugee's results in all the tests of the exam, professor Ugo Bianchi helps with the recognition of the results, despite the bureaucratic difficulties due to Culianu's missing Romanian university transcripts and diploma. Culianu is admitted to the Department of Religious Sciences of the Cattolica. His subsequent Italian years are extraordinarily rich in terms of scholarly acquisitions. In Milan he deepens his philological and philosophical studies, and studies theology. He learns Greek systematically and enrolls in Hebrew classes; for three years, he passes exams in dogmatic and Biblical theology; works on the history of religions, especially the history of Christianity, under Bianchi's supervision. Initially, he had chosen as a topic for his doctoral dissertation „Buddhist psychology and the psychology of depths" (letter to Șerban Angheliescu of October 26-27, 1973), but a few months later he turns to the study of Gnosticism. Later, in notes published only posthumously, he reflects on the profound reasons of this choice: „When I changed my area of study in 1973 from Indology to Gnosticism, and studied with Ugo Bianchi in Milan for almost four years (...), I felt myself attracted to Gnosticism in a way that Hans Jonas (...) would have defined

as 'existentially rooted'. Now (...), I think that my apprehension of the world during that period was certainly derived from the twenty-two years I had spent in one of the most totalitarian communist countries: Romania. I escaped in 1972, but the trauma persisted for roughly ten years and was not entirely cured until December 1989 (...). If I found healing, Romania has not yet, but that is an entirely different topic. Anyway, for my share of personal interest in Gnosticism I am bitterly indebted to the evil Archons who chased me into exile until I found a hospitable land" (*The Tree of Gnosis. Gnostic Mythology from Early Christianity to Modern Nihilism*, San Francisco: HarperCollins, 1992, p. xviii).

After changing countless addresses during his first year in Italy - and the most stable address, that of Latina, was a sinister memory -, between October 1973 and November 1976 he lives in Domus Nostra, the dorm of Catholic University; of course, his material situation is far from being brilliant. In exchange, he fully enjoys the work discipline, the resources of the great Italian libraries, the warm friendship of a few colleagues - first of all, Gianpaolo Romanato and Mario Lombardo -, Bianchi's careful and affectionate supervision. Outside the island of peace of mind and scholarship offered by the Cattolica, the Italy Culianu had come to is in full crisis: the Red Brigades engage in terrorist attacks, coming even into amphitheatres; whoever is not declared a leftist may be easily labelled „fascist"; relationships among people are not necessarily tender and based on trust, but rather profit-oriented; the truth regarding Eastern Europe doesn't interest anyone, etc. The solitude of an exile is almost complete. Against the background of these perceptions, Culianu projects a lot on the figure of Mircea Eliade; the latter also remains, until his death in 1986, one of the few persons with whom Culianu is able to communicate - both in writing and face to face - in his mother tongue. The correspondence with

his family and friends, intercepted and frequently interrupted by the Securitate, almost fades away; occasionally, some trustworthy traveler is found to carry clandestine messages to 13 Sf. Atanasie. The country, the family enter a painfully close, „other”, distant world. In 1973 he starts to publish (again), and if the waiting between the writing of a text and its publication is sometimes long, reentering a public exchange of ideas is of enormous importance to him. His first article published in the West deals with a Romanian poet he appreciated: *Dan Laurențiu* (in *Fiera Letteraria* 49); Laurențiu was a poet of twilight states about whom Culianu would have liked to write more, in a planned volume with a significant title, *Arborele cenușii* („The Tree of Cinders”).

Culianu's encounter with Eliade takes place in Paris, in September 1974. Culianu describes it in his diary, promising himself to go back to those moments of turmoil. He was never able to do so, but echoes of the experience can be found in several places: in one of his unfinished novels of the Italian period, *8 camere*; there have been at least two such long fictions, together with some shorter ones, now in the Culianu archive. His previous Paris trips had been troubling breaks from the peace he had attained with so much difficulty on the Milan campus. They were also desired as escapes, and experienced in a contradictory way, as he was meeting his fellow Romanians, some of whom he admired candidly, and others whom, it was suggested to him, he should see with the aura of interwar culture or political struggle - he was just a young newcomer to the West, after all; but, as his relationship to the auras has usually been problematic - and even „tough” -, waiting for a more balanced and critical evaluation of these celebrities, he had towards most an attitude of affable, polite reservation. The „live” encounter with Eliade is not, according to the surviving sources, without emotions on both sides. „Here you are, then”, the professor greeted him. For

the young Culianu, it is a fulguration in „a fight with the angel“, „started at 17“ (*Jurnal*, January 1975).

Eliade appears to him *as a shaman*: at dusk, in his Paris apartment where the other Romanians had gathered, he finds him once withdrawn on a sofa, whispering mysterious words. They meet several times, for long, peripatetic walks on their own, on the boulevards and on the Seine embankments. On a copy of the *Traité d'histoire des religions* he gives Culianu, Eliade writes: „The homage of the seigneur, happy that he is not going to remain alone“.

Throughout his Italian period, Culianu's activity is breathtaking, „a multiform workshop“: „It is sthenic and comforting (...) to witness (...) a multiform and feverish workshop, as it befits you...“, Eliade was writing to him on September 19, 1975. The finite products begin to appear. In 1975 he spends a semester (Winter-Spring) as a graduate student at the University of Chicago's Divinity School, working with Eliade and Carsten Colpe. He spends a few weeks in New York and New Rochelle, where he meets Hans Jonas. Back in Milan, he passes his BA with a thesis on *Gnosticismo e pensiero contemporaneo: Hans Jonas*, under Ugo Bianchi. His Italian title is *Dottore in Lettere*, the discipline is History of Religions. With some changes, the thesis appeared in 1985 with a Rome-based publisher, L'Erma di Bretschneider.

1976-1986. After the defense of his thesis, Culianu had an already good, and especially extremely promising status in Italian academic milieu. He is offered a four-year contract at the Cattolica, he works with Bianchi, whom he frequently replaces in the classroom; he could also teach history of religions in Rome. A trip to India is proposed to him. Significantly, the spectrum of his choices polarizes along the Orient-Occident axis: between India and the Netherlands. He

chooses the Occident, for various reasons; some very concrete, having to do with his legal status as a political refugee in Italy; some deeper, having to do with the coherence of his own theories, which start taking shape: for him, Eliade's „Himalaya grotto" has already lost much of its symbolic effectiveness. But this does not exclude his perpetual, deep nostalgia for India and Tibet, two equally ahistorical and historical realms. But this was more about what he felt he should do; he thus moves West (and North) to the Netherlands, to Groningen, assisted by professor Willem Noomen, a famous Romance studies and medieval studies specialist, the founder, in 1969, of a department of Romanian language and literature at the University of Groningen. Culianu enters Dutch academic life, first as an assistant professor at the Faculty of Letters, in November 1976; in 1978 he gets his tenure and becomes associate professor. He works with students who take an interest in the exotic Romanian culture, teaches classes of Romanian literature, Romance studies, and literary theory. The department has an impressive Romanian library, founded by Noomen, which Culianu enriches throughout the period he spends there by means of private donations, as he doesn't have official links to the country. He also teaches a history of religions class, lectures on topics related to his main research (Renaissance, Gnosticism, etc.). His hope to hold a chair of history of religions in the Netherlands remains unfulfilled. And, as a matter of fact, he increasingly intends, in keeping with Eliade's views on the mainstream of the discipline, to go and practice history of religions in the United States. He had started to publish extensively, especially in the journals of history of religions: in *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses* (from 1974), *Aevum* (from 1975), *Numen* (from 1975), *Acta Philologica* (from 1976), *Neophilologus* (from 1978), *Revue de l'Histoire des Religions*, *History of Religions*,

Rivista di Storia e Letteratura Religiosa, and so on. With the IAHR congress of September 1975, held in Lancaster, he engages in a long series of international gatherings of history of religions.

In 1978 his first monograph is published: *Mircea Eliade*, Assisi: Cittadella Editrice. Eliade appreciates it highly, considering the book's priceless utility for specialists, as it - for the first time - offers a coherent, comprehensive vision of his work and, on the other hand, integrates the essential Romanian period in this vision (letter of April 6, 1978). To study Eliade's Romanian intellectual roots, Culianu had used, next to the materials offered by Eliade himself, the unprecedented research conducted in Romania's well-guarded libraries by Roberto Scagno, a young Italian doctoral candidate. The book's echoes are numerous in Italy, where - at about the same time - attacks against Eliade start being heard, and the Chicago scholar is thought to have had a dark right-wing past in interwar Romania. To Culianu, one could say, this was virtually unknown. In Romania, the Party-state was suppressing or distorting the past; the Iron Guard phenomenon, together with a large part of the country's history prior to its „Liberation" by the Red Army in 1944, was expeditiously anathematized. The current reality was coming with other challenges; to this very day, research on Romania's recent history is still wanting. In Culianu's family, some memories of that not-so-distant past would occasionally surface; his mother had mentioned a few times the rough house searches conducted by the Iron Guard in 1940: they had burst into the house at dawn, they were many, they were carrying arms, and had kept the grandfather at gunpoint, flat on the floor, while looking everywhere for „leftist brochures". As a professor and rector who had spoken against the *numerus clausus* law and against the Iron Guard's interference with the University of Iași, Petru Bogdan had every reason

to worry for his life, and for his family. He had only been threatened and forced to retire in 1940.

Doing research between 1975-1977 for the book on Eliade, Culianu had surely formed an opinion on Eliade's rather different way of experiencing the troubled interwar history. He had dealt with this chapter objectively and honestly, within the limits of the information available to him. In line with the same natural attitude, and after the Italian articles on Eliade appeared, in 1978 he started to ask his mentor *what exactly had happened then*, persuaded as he was that it was in everyone's best interest - and this included Eliade himself - to clarify things and thus to firmly answer the insinuations and rumors which could only amount to calumny. However, Eliade soon showed signs that he didn't share this view. These were not brutal signs, on the contrary: he is only, in letters and discussions, slightly dissatisfied with the fact that Scagno's thesis research had extracted from Romania material which was basically unimportant; he is grateful to Culianu for his interventions in his defense, but he would consider that it would be more appropriate not to answer these bashful attacks anymore. Finally, Eliade prefers to recommend another book on him for translation into French, a book that didn't touch the thorny issue. Between Eliade and Culianu, the great scholar's Iron Guard past was to always remain an opaque core; a shadow - not large, but persistent, one the professor didn't want to undo. Culianu wrote extensively on the topic, defending Eliade to the end, within the limits of his characteristic, fundamental honesty, and accusing what was to be accused. By doing this, he upset many: he came under pressure from the various exile circles in Germany, Paris, and Spain; he saddened Christinel Eliade; he also unfortunately inspired the impatience of numerous sincere scholarly friends who counted on him for the final clarification of „this story with Eliade“. But he especially

stirred Romanian right-wing circles in the United States with occult links to persons in their native country and in Italy. His opinion went through a number of changes over time. Between 1978 and 1984, the *substance* of his articles essentially coincided with Eliade's own claims, which Culianu wouldn't doubt as long as nothing really conclusive seemed to refute them; they were summed up in a letter of March 1, 1978, still unpublished (like all the others): „I was neither antisemite, nor pronazi." After Eliade's death, in 1987 to be precise, indisputable embarrassing details came to light; Culianu wanted to publish in the United States, with professors Matei Călinescu and Wendy Doniger, Eliade's right-wing political articles. The scholar's widow opposed the project. In 1990, Culianu proposed the collection, in its original Romanian version, to a Bucharest-based publisher; the latter never answered. In 1991, he sketched another book project, with a more complex structure: the documents were to be sent to many personalities of the contemporary cultural and academic world, some already involved in the discussion of the „Eliade question", some not yet, which were to give their opinion, in a set number of pages. In May 1991, a few days before his death, he had received various letters and materials pertaining to the issue, maybe without connection with the new planned book, which remained a mere sketch; after the tragedy, the presence of these papers on his desk acquires somber meanings.

Culianu tried to find a balance between loyalty, intellectual (and not only) honesty, on the one hand, and „this old, outdated notion of honor", on the other hand (the phrase appears in many of his letters); the enterprise may have carried enormous risks - up to the supreme risk. Eliade seemed to warn him at some point: in the research on this past, the scholar thought, „an 'objective' attitude may be fatal to the author" (letter of January 17, 1978). Eliade, it seems, knew the actors of Romania's tragedies of the 1930s and

1940s very well; and some of these actors were still close to him, maybe too close, even to his taste, and they were somewhat restricting the freedom he boasted in several letters.

In Groningen, Culianu moves toward a life of bourgeois appearances. The material precariousness of the Italian years is replaced by relative prosperity; he lives in a peaceful environment, favorable to research, buys a house, changes cars, takes trips whenever he wants and has to; he makes friends; beyond Flemish sobriety, the friendship with the Noomens is particularly affectionate. He overcomes the difficulties of linguistic adaptation (he teaches and writes in Dutch) and, with more effort, those having to do with the integration into a community with a long Protestant tradition. On July 19, 1979, he meets a Romanian-born young woman, Carmen Georgescu, who had settled in the Netherlands many years before, whom he marries on December 28, the same year. For five years, he will have an almost happy marriage.

On June 17, 1980, he defends his *doctorat de 3e cycle en Sciences des Religions (Histoire et Philosophie)* at the Sorbonne, with the thesis *Expériences de Vextase et symboles de VAscension de l'Hellénisme à l'Islam*, under Professor Michel Meslin. The doctoral committee included the following professors: L. Amaldez, Mircea Eliade (honorary member), Jacques Flamant, with Michel Meslin as *rapporteur*. The thesis will be the starting point for two books: *Psychanodia I. A Survey of the Evidence Concerning the Ascension of the Soul and its Relevance* (Leiden: E.J. Brill, 1983), and *Expériences de l'extase. Extase, ascension, et récit visionnaire de VHellénisme au Moyen Age* (Paris: Payot, 1984). In 1981, he publishes with his Italian colleagues and friends, Gianpaolo Romannato and Mario Lombardo, *Religione e potere* (Torino: Marietti); his contribution to the volume is a long chapter on „Religione e accrescimento del potere". More books, book chapters, articles, and other works follow in

rapid succession; some in small printings, and in less visible places: *Iter in silvis*, a collection of articles on Gnosticism (Messina, 1981); *Libra*, a *Festschrift* he edits for Willem Noomen (Groningen: Dordrecht, 1983); even the above-mentioned 1985 volume on Gnosticism in Hans Jonas' vision doesn't have a significant circulation at that time; some other works appear with important publishers, like the two books based on his first Sorbonne doctorate; in 1984, several years after its completion, one of his major books is finally out: *Eros et magie à la Renaissance. 1484* (Paris: Flammarion). Eliade, who had followed the writing of the book, and had been its first expert reader, was writing to Culianu, already on February 5, 1982: „Last night I finished reading *Eros...*; the last chapters are even more exciting (then the rest)! You attain sensational results...". Culianu's books start being translated in Italian, English, Greek. One can say that, considered from a distance, Culianu's history begins in the Netherlands to be identical with the history of his books; those published as well as those unpublished - unfinished, or finished and left in manuscript form for a while. He learns Coptic and sits exams with Gerard Luttikhuisen and Herman te Velde. He continues to write fiction: a novel, *Hesperus* (at the surface, a science fiction work); and a long work, *Toz grec*, unfinished in any of its three surviving versions (one of which is entitled *Grădinile lui Toz grec*, „Toz grec's Gardens"). Keeping the key-character, Toz grec - „of whom some say he might be Ahasvérus" - the story with the same title, later included in a book, *La collezione di smeraldi* (Milan: Jaca Book, March 1989), differs from the novel in terms of its plot. And a first version of a novella, *Intervenția zorabilor în Jormanania* („The Intervention of the Zorabs in Jormanania") undoubtedly dates from the middle years of the Dutch period. Culianu himself, speaking in 1990 of his *logical previsions* regarding the end of dictator Ceaușescu and of the Communist

regime in Romania, was placing the writing of the novella in 1986; this seems a slight error: the first version was in fact written earlier, no later than 1983-1984. It is entitled *Grand Prix International d'Histoire*, and doesn't differ much from the definitive version, finished in 1986 indeed, and published in *La collezione di smeraldi*. Dictator Gologan of the parable-novella written in 1983-1984 is murdered in 1989, and - a striking detail, changed in the published version - „the first free elections in Jormanania are held in 1996”. During these years of great concentration and scholarly-literary productivity, Culianu's interest in his native country, never lost, but inevitably pushed in the background by his daily struggle with the insecurity of his existence and with various bureaucracies (first, the Italian, then the Dutch; at first, the Netherlands do not recognize his refugee status, as the country had not signed the Geneva Convention; after time-consuming tribulations, which would awaken his anxieties and depressions, he is granted Dutch citizenship), comes back to the fore.

In Romania, the Ceaușescu's absurd dictatorship, on top of communism's dystopian absurdities, was reaching its climax. The shops were empty, and police surveillance was stricter than in any other Eastern European country; the national television, a Party monopoly, had only two hours a day of broadcasting, which were entirely devoted to praise for „the Leader's wisdom”. Naturally, Culianu's only ties to the country were those with his family in Iași, his only way to find out what was going on in general. And it was precisely in Iași that, already in the late 1970s, and more radically from around 1981 on, an interesting - from a cultural and ideological viewpoint - youth group was taking shape, associated with the student journals, *Opinia studentească* („The Students' Opinion”) and *Dialog*. The young scholars and writers, including Culianu's brother-in-law, Dan Petrescu, manage to

send him their publications, in which their freedom of thought and their challenge of the suffocating absurdity in which they were living could be expressed for a while, against all odds. This core of intellectual opposition, to be found in the works of the „Iași Group" - Al. Călinescu, Luca Pițu, Liviu Antonesei, Mihai Dinu Gheorghiu, Dan Alexe, Sorin Antohi, Dan Petrescu, and others -, interests Culianu to the highest degree. From May 1983 on, Romania's political police, the Securitate, starts a campaign of house searches, investigations, and other various forms of intimidation against the „Iași Group". Alongside other friends in the West, Culianu would ensure, one way or the other, the group's vital link to the free media abroad: radios such as Radio Free Europe and Voice of America, publications such as the Paris-based *Liberation* and *V Alternative*.

Meanwhile, he was preparing his Paris *doctorat d'État* dissertation, on Gnosticism and medieval dualistic religions.

1986-1991. Against this background, he leaves for the University of Chicago in March 1986, as a Visiting Professor and Hiram Thomas Guest Lecturer. Shortly after his arrival, on April 14, Mircea Eliade is admitted to the Bernard Mitchell Hospital. With the professor's wife and a few of his friends, collaborators, and former students, Culianu spends time with Eliade until the latter's death on April 22. Days and months of maximum tension follow: a new crossroads in Culianu's existence is there. The parting with Eliade includes ceremonies replete with sublimated emotions, held in the Rockefeller Chapel, where Culianu reads, alongside Saul Bellow, passages from his mentor's works; the tight planning of courses and conferences has to be observed; many years before already, Eliade made sure he could entrust Culianu with his work's posterity: „...you are my universal legatee in everything concerning my books, finished or not", the

professor was writing his disciple on December 3, 1981. His private life is also coming to a crossroads. In May 1986 he meets Hillary Susan Wiesner, a Divinity School doctoral candidate. A mysterious relationship emerges, with deep spiritual implications.

In July 1986 he is back in the Netherlands. He spends a few months as a Fellow in Residence at the Wassenaar-based Netherlands Institute for Advanced Studies (NIAS); while there, he finishes his dissertation and prepares it for publication. "During the last months of writing, I would spend up to eighteen hours a day in front of my computer", writes him about this period in the *Avant-propos* to his *Les Gnosés dualistes d'Occident*. On January 10, 1987, he defends his thesis at the Sorbonne (Paris IV), under the supervision of the same professor Michel Meslin, Président de l'Université; the title of the thesis is *Recherches sur les dualismes d'Occident. Analyse de leurs principaux mythes*, while the degree is *Docteur d'État ès Lettres et Sciences Humaines*. Shortly thereafter, he leaves for Chicago, as a Visiting Professor and Nathaniel Colver Lecturer.

On January 30, 1987, his divorce is final.

Since 1986, the Divinity School has been concretely considering hiring Culianu. A fragment from a letter of the late professor J.M.Kitagawa to dean F.I. Gamwell brushes a compelling portrait of the potential colleague: „I am inclined to agree with Eliade that Culianu is one of the most promising young scholars in the History of Religions and related fields (...). North American sometimes have difficulties with Roumanian (and other East European) scholars, because they do not follow the usual Western divisions of disciplines. How well I remember the first ten years of Eliade in Chicago. People wanted him to be either a historian of religions or a novelist. That he was both and more (Orientalist, philosopher, etc.) was not easily understood. I have a feeling that Culianu

follows a similar pattern, and it will take some time before the Western academy recognizes him for what he is. (...) Those who have read his published works, *Expériences de l'extase*, *Gnosticismo*, *Psychanodia*, *Mircea Eliade*, and *Eros and Magic in the Renaissance* will readily see Culianu's unusual erudition and methodological acumen..." (September 28, 1987).

He is appointed Visiting Professor in the History of Christianity and the History of Religions at the Divinity School and he settles in Chicago permanently. The American scholarly audience starts getting acquainted with his work, once his path-breaking *Eros and Magic in the Renaissance* is translated and published by the University of Chicago Press in 1987. With Hillary Wiesner, meanwhile his fiancée, Culianu travels extensively: Egypt, Israel, Italy, France, Switzerland. In Italy, he meets professors Elémire Zolla and Grazia Marchiano: one of the important encounters of his last years, and one of those rare encounters that are really based on deep elective affinities. Another decisive encounter (which could have not taken place) is that with professor Moshe Idei. Through these three encounters, the scholarly, the esoteric, and the literary sides of Culianu's personality find, each one from its relevant perspective, the ideal chance of communication.

Towards the end of 1989, the great transformations in Eastern Europe are under way. Totalitarian regimes seem to come to an end in East Germany, Poland, Czechoslovakia, Hungary, etc., while Romania seems to sadly stand out once more. In Iași, a part of the small subversive intellectual group had moved on to open political opposition, and since October 1989 Culianu's family were under house arrest, in complete isolation, following a few live interviews with Dan Petrescu, broadcast by Radio Free Europe and Voice of America, with Culianu's assistance. In November, he circulates in Hyde Park

an appeal to support the Romanian dissident. Several days after initiating the appeal, his Chicago flat is broken in, his computer is destroyed, and his floppy disks are stolen. Despite the information he passes on to the police, no political connotation is associated with the burglary. In December 1989, Culianu starts publishing political articles in the Romanian-language, New York-based journal, *Lumea liberă românească* („The Free Romanian World”), while he is following the developments in Romania with growing passion. He has several incendiary interventions on the Romanian service of the BBC. Shortly after he salutes the „revolution” of December 22 enthusiastically, he realizes, like many Western journalists and analysts, that the „revolution” had been but the bloody mask of a coup, of a KGB-planned operation, carried out by a small group of Romanian insiders. Between June 23 and December 20, 1990, he has a column in *Lumea liberă*, entitled *Scoptophilia*, including virulently critical articles on the Romanian political realities, the Securitate, and the neocommunists who had taken power.

In Spring 1990, he is Visiting Professor at the University of Siena-Arezzo, invited by Grazia Marchiano. According to his friends, he already starts receiving anonymous threatening phone calls, in Romanian; he wouldn't bother so much about the calls, but they always make him postpone his planned trip to Romania. In August 1990, the Romanian Embassy in Washington, DC, asks for copies of Culianu's articles in *Lumea liberă*. As both the journal and the author are flooded by insulting and threatening letters, Culianu decides to end his column. According to his own statements, he believed that the threats were coming from (neo)Iron Guard circles in the US (probably even from Chicago), infiltrated by or in connection with a few persons from the old Securitate in Romania.

His newly published books, *Les Gnosés dualistes d'Occident* (Paris: Pion, 1990) - the Italian version had come out first: *I miti dei dualismi occidentali* (Milan: Jaca Book, 1989) -, and *Dictionnaire des religions* (Paris: Pion, 1990), are met with critical acclaim. The dictionary, signed Eliade/Culianu, but entirely written by the latter, was the materialization of a very old project of collaboration, initiated by Eliade already during Culianu's first stay at the University of Chicago, in 1975 (the first presentation of the project appears in a letter by Eliade of 1975); in September 1990, the book is selected *Grand Livre du Mois* in France, and was to be translated into fifteen languages over the following years.

The same year, 1990, Culianu prepares, with Hillary Wiesner, the American version of the dictionary: *The Eliade Guide to World Religions* only appeared posthumously, in 1992; with a new title, *The HarperCollins Concise Guide to World Religions*, the book was reissued in 2000. He founds a journal of „cognitive studies“, *Incognita* (Leiden: E.J. Brill). He translates and prepares for publication the American version of his book on Western dualisms. After the introduction to the *Eliade Guide...* and a few articles for *Incognita*, *The Tree of Gnosis. Gnostic Mythology from Early Christianity to Modern Nihilism*, „an entirely revised edition“ of the book he had written in 1986, actually a revolutionary new book, presents, in the most elaborate form Culianu had the chance to develop in his scholarly work, his *method: morphodynamics*. *The Tree of Gnosis* appeared posthumously (HarperCollins, 1992). By analyzing the huge historical material pertaining to dualistic religious currents, from Gnosticism to Catharism, Culianu discovers their common presuppositions, and defines these currents as „ideal objects“, i.e., „Systems of ideas that exist in their «logici» dimension“. Religion, he claims, but also philosophy and science, build their ideal objects in similar ways, starting from a few, generally simple, premises, which constitute a *set of rules*

which they develop (potentially, *ad infinitum*), by means of a *generating mechanism* based on binary choices. Theoretically, in the light of morphodynamica, any product of the human mind is predictable, including the mind's own generating mechanisms. Temporality and power games belong to different dimensions of reality. But power games can tragically intervene in mind games: this is how people die, while their minds keep unfolding the map of pure games.

The last finished book is eerily entitled *Out of this World. Otherworldly Journeys from Gilgamesh to Albert Einstein*; he received its proofs, but was unable to see it published, in June 1991, by the Boston-based Shambhala, an equally ominous name.

In March 1991, he is granted the US *green card*. In July he was to receive his US citizenship, a prerequisite for his tenure at the Chair of History of Christianity and the History of Religions. In August, he was to marry Hillary Wiesner.

Between April 10 and 14, 1991, the former King of Romania, Mihai I, visits Chicago. Focusing on the values of Western democracy and pluralism throughout his own almost twenty years of Western experience, Culianu had not been supportive of the idea of a restoration of monarchy in Romania after 1990. Ultimately, one could discern in this attitude an echo of Eliade's old antimonarchic stance. Eliade had been exasperated by the corrupt rule of Carol II, Romania's king during much of the interwar period, and he shared with the Iron Guard survivors the resentment against those who had dismantled the far-right organization. However, when asked to organize the royal family's visit to the Divinity School, Culianu accepted politely. He participates to the events organized by the Chicago area roughly 50,000-strong Romanian community, including former and new Iron Guardists. The community, it seems, was split: the „enemies” of the visit were „less numerous, but aggressive” (a participant recalled; cf. „Un rege, un savant, o crimă” - „A King, a Scholar, a

Murder" -, an interview conducted by Victor Bârsan, 22, May 31, 1991, p.7). Shortly before, the exiled king had tried to visit Romania and had been expelled after grotesque imbroglions, while most Romanian media were hysterically antimonarchic. In the lobby of the Drake Hotel, where a press conference was scheduled, a man, most likely pointing a gun at him from under his jacket, tells Culianu that he would be killed if he „worked with the king". Actually, for pragmatic reasons, persuaded by the encounter with Mihai I that the king's return to Romania would favor, that very moment, positive political, social, and economic changes, Culianu had indeed decided to „work with the king". Most importantly, the scholar had quickly managed to find serious supporters for the cause, and to raise funds; this detail may have been known, or just guessed.

On May 16-17, an international colloquium is organized by Culianu at the Divinity School: *Other Realms: Death, Ecstasy and Otherworldly Journeys in Recent Scholarship*. On the 18th, he communicates his family the decision to postpone his trip to Romania yet again.

On May 21, 1991, a few minutes past 1 pm, he is shot on the Divinity School premises.

Culianu was supposed to spend the following academic year, 1991-1992, as a Senior Fellow at Harvard University's Center for the Study of World Religions, at the invitation of the Center's Director, professor Lawrence E. Sullivan. For the years 1991 and 1992 he had planned the following books, which were already contracted:

- *A History of Magic*;
- *The Oxford Encyclopedic History of Magic* (under his general editorship);
- *A History of Mind*. Vol. 1: *Religion*;
- *Memories of the Future: The Combinatory Art of Raymundus Lullus*;
- *The Birth of Infinity (The Nominalist Revolution)*.

He had prepared articles for a *Trattato di antropologia del sacro*, initiated by Jaca Book; for a *Dizionario delle religioni*, edited by Giovanni Filoramo; and for many other volumes and periodicals. All this prodigious activity was abruptly ended.

Of all the hypotheses regarding the murder, the only one which was privileged by evidence over the last decade is that of a political assassination. If one scrutinizes a certain part of Culianu's preoccupations during his last two years, the net of the threats is forming from two directions. In a still unclear way, but surely not beyond the grasp of joint American and Romanian police investigations that would *really* aim at finding and prosecuting the killers (as well as the masterminds and accessories), a nucleus of right-wing fundamentalists becomes apparent, with a few people in the US and with probable links to Italy; on the other hand, an equally small nucleus seems to show up, belonging to a „rogue” Securitate faction. The second hypothesis was formulated by former Securitate highest-ranking strategist, and later defector to the US, General Ion Pacepa. He was not refuted by Virgil Măgureanu, the 1991 head of the post-1989 Romanian intelligence service, the SRI. According to some reports, six people (two of whom took a trip to Chicago) have carried out a murderous order, given from within Romania.

Everything the FBI has to say, more than ten years after, is that the investigation is going on.

Since 1994, Ioan Petru Culianu's complete works are published in Romanian by Bucharest-based Editura Nemira. So far, eleven volumes were printed in the series, and two others were issued outside it. Based on an estimate of the *Nachlass*, twelve more volumes are still to come.

(Translated from the Romanian by Sorin Antohi)

The first part of the book is devoted to a general introduction to the study of the history of the United States. The author discusses the importance of the study of the history of the United States and the role of the historian. He also discusses the methods of historical research and the sources of historical information. The second part of the book is devoted to a study of the history of the United States from the beginning to the present. The author discusses the early history of the United States, the American Revolution, the American Civil War, and the American West. He also discusses the American Reconstruction, the American Industrial Revolution, and the American Progressive Era. The third part of the book is devoted to a study of the history of the United States from the present to the future. The author discusses the American New Deal, the American Cold War, and the American Space Age. He also discusses the American Environmental Movement, the American Women's Movement, and the American Gay and Lesbian Movement. The book is written in a clear and concise style and is suitable for students of history and general readers alike.

ENCOUNTERS

ANDREI PLESU

O PRIETENIE ȘI CÂTEVA NEÎNTÂLNIRI

Când ne-am cunoscut (prin intermediul lui Victor Ivanovici), Nene Culianu era în penultimul an de facultate, iar eu în primul an după absolvire. Mi-a fost limpede, de la bun început, că mai tânărul meu amic era mai matur decât mine: cu o formație mai solidă, cu o disciplină interioară incoruptibilă și cu o vocație deja cristalizată. Pe de altă parte, părea timid, aproape retractil. Ceea ce ne lega erau câteva întrebări „absolute” (adică rostite ultimativ, *à la russe*) despre Absolut. Bâjbâiam, cum s-ar spune, în același mister, în ce mă privește, eram epatat de lecturile și înzeștrările lui, acestea din urmă având, în mod vădit, însemnele *fenomenalului*. Lucra rapid și intens, cu o putere de concentrare care putea acoperi, fără fisură, zile și nopți întregi. La un moment dat, m-a găzduit în camera lui din strada Turda, de o perfectă precaritate: neîncălzită în plină iarnă, cu un pat îngust acoperit de cărți (așa încât noi dormeam pe jos), fără anexe minimale ale unei gospodării. Nene avea aerul că nu mănâncă niciodată; dacă erai atent, îl puteai surprinde, uneori, bând lapte cu puțină miere. Într-o noapte, l-am văzut așezat „în lotus” lângă mașina de scris, pentru a-și încheia lucrarea de licență: un text

despre Giordano Bruno, redactat torențial, direct în italienește, într-un timp record. Era, totuși, o gazdă îndatoritoare, împreună cu prietena mea de-atunci ne simțeam protejați cu grijă, ca de un frate mai mare, deși, în realitate, „bătrânii” eram noi.

Plecarea lui definitivă m-a afectat fără a mă surprinde. Simțisem întotdeauna că aparține altui context, că trebuia să evolueze pe o scenă mai largă. Regretam însă suspendarea abruptă a unui dialog, care nu avusese răgazul de a se rotunji, de a-și epuiza potențialul. Întâlnirea noastră fusese extrem de vie, dar rămânea frugală, neconsumată. Dovada e încetarea oricărei comunicări până în mai 1977, când, bursier Humboldt la Bonn, am primit de la Culianu prima din cele trei scrisori de mai jos. Scrisoarea, vag nostalgică, tatona perspectiva unei reîntâlniri: ar fi putut încerca o vizită scurtă, în drum spre „casă”, adică spre Milano... Scrisoarea din iunie, cea mai interesantă, explică, totuși, imposibilitatea întâlnirii anticipate în mai. Între Groningen și Milano nu mai încăpea excursul Bonn. A urmat o nouă tăcere, de șase ani. A treia scrisoare m-a găsit la Heidelberg, invitat de aceeași Fundație Humboldt, într-un moment în care, în țară, devenisem șomer, ca urmare a confuzei afaceri „meditația transcendențială”. Autoritățile românești îmi dăduseră un pașaport cu sugestia transparentă de a-mi transforma bursa în exil permanent. Nene, pe un ton pragmatic și cordial, pune la cale o întâlnire în Germania care, de această dată, s-a realizat. A venit la Heidelberg, de unde, împreună cu Gabriel Liiceanu, am pornit-o cu toții spre Paris. (Urma să-i cunosc, acolo, pe Ierunci, cărora Nene le anunțase, telefonic, venirea noastră: „*Je vous apporte des primeurs*”...). Am petrecut, cu prilejul acesta, destul de mult timp împreună și am putut discuta pe îndelete. Cu toate acestea, în mod ciudat, deși stăteam, în sfârșit, față către față așa cum ne-o dorisem de mult, „întâlnirea” n-a mai avut loc, contactul, în loc să se refacă

îmbogățindu-se, s-a surpat. În 1977, deși nu ne putusem vedea, eram încă „cuplați”: Nene - nesigur, suspendat între două lumi de ale căror „determinații” contradictorii nu reușise, deocamdată, să scape. Eu, la rândul meu - pendulând între destinul întoarcerii și acela al unui eventual exil, nelimpezit profesional, așteptând, febril, o salvatoare surpriză. Pe scurt, eram amândoi nefericiți: aveam despre ce vorbi... îmi amintesc că în timpul unei convorbiri telefonice, Nene îmi spusese brusc ceva în sanscrită. N-am înțeles. Nu progresasem, ca el, în plan filologic, după începutul comun pe care îl pusesem studiilor noastre orientale, la București (am și acum gramatica lui Simenschi, pe care Nene mi-o făcuse cadou). Mi-am dat seama că vechiul meu prieten mă testa și că pierdusem testul. Dar chiar și așa, eram în continuare noi, cei de dinaintea despărțirii, cu referințe comune, cu reguli de joc și cu o plăcere a jocului pe care le împărtășeam. În 1983, lucrurile se schimbaseră. Nene „se normalizase”, era integrat. Când încercam să reiau dezbaterile despre „Absolut” de-acolo de unde le lăsasem, îmi răspundea, zâmbind, că nu mai are răgaz pentru acest tip de întrebări. Se oferea, în schimb, să-mi producă rețete sigure pentru o inserare rapidă în mediile academice occidentale, în cazul - recomandabil din punctul lui de vedere - în care aș fi dorit să nu mă mai întorc în România. Ceea ce fusese interiorizare retractilă era, acum, seninătate așezată. Nene arăta bine, *à l'aise*, avea un simpatie și discret început de burtă. N-aș vrea să se înțeleagă că pregătesc terenul unui contrast romantic între savantul „ajuns”, adaptat și, se subînțelege, apter, pe de o parte, și „sufletul” încă tânăr al căutătorului tenebros din provincia dunăreană. Burtă, slavă Domnului, aveam și eu. Dar eu evoluasem mai puțin, iar el mai mult, eu într-o direcție, el într-alta. Într-un cuvânt, nu mai băjbâiam în același mister. Nene refăcea - cel puțin așa mi se părea - traseul maestrului său Mircea Eliade: consimțise unei anumite conformități universitare, după ce

debutase, ca și Eliade, sub semnul unei fulgurante autenticități. Or eu crezusem că Nene avea marea șansă de a începe acolo unde Eliade sfârșise și că, tocmai de aceea, îi era hărăzit un „lansaj” mai amplu și mai înalt. Pe de altă parte, percepeam deja în construcția intelectuală a prietenului meu o dimensiune aparte, rezultată dintr-o asumare, pentru mine enigmatică, a ultimelor noutăți tehnologice: spații virtuale, internet etc. Cercetările lui căpătau, în lectura mea, o insolită coloratură science-fiction. Una peste alta, Nene continua să mă uimească, își păstra „fenomenalitatea”, dar, probabil datorită (dez)orientării mele, nu mai era un interlocutor. După 1983 am reintrat în mușenie, până la inadmisibilul său sfârșit, el însuși atât de eliadesc în fond... De scris, mi-a mai scris o dată, în 1989, dar datorită statutului meu din acel moment, scrisoarea n-a ajuns la destinație. Am citit-o târziu, publicată în volumul postum *Păcatul împotriva spiritului* și am fost foarte mișcat de solidaritatea frățească pe care Nene înțelegea să o exprime într-un moment dificil al vieții mele.

În tinerețea noastră bucureșteană, a existat un episod George Bălan. Muzicologul făcea, la hotarul dintre anii '60 și '70, săli pline la Atheneul Român, cu conferințe foarte gustate mai ales pentru picanta lor subversiune mistică. Bălan avea o bună (și pentru vremea aceea rară) bibliotecă în casa lui din Sinaia. Împreună cu Nene, pofteam acut la cărțile de-acolo și ne duceam, din când în când, să citim, cu încuviințarea maestrului care, în schimb, ne cerea să traducem în românește pentru învățăceii săi texte de Rudolf Steiner. Nene traducea, cu extraordinara lui dexteritate, 20-30 de pagini pe dimineață, ceea ce mă dădea de rușine. Nu consunam cu vederile gazdei și uneori se nășteau polemici. (Într-o zi, tensiunea dintre Bălan și Nene ajunsese paroxistică. „Să ne oprim!” a spus Nene. „Să ne oprim înainte de a provoca duhurile casei!” în clipa următoare, unul din becurile încăperii în care ne aflam a pocnit.) Era inevitabil ca George

Bălan să ajungă în vizorul securității. în împrejurări de care nu-mi mai amintesc bine, s-a pus problema unei acțiuni comune în sprijinul său. Nene a chibzuit îndelung și, în timpul unei plimbări prin Cișmigiu, mi-a spus: „Nu mă bag. Nu e războiul meu!” M-a frapat, în scrisoarea sa din iunie '77, reapariția temei războiului: Nene se simțea „dinaintea cine știe cărei bătălii”. Mă întreb încă și azi care va fi fost războiul acesta. N-am răspuns ferm. Dar îmi este limpede că prietenul meu era angajat într-o cruciadă patetică, a cărei miză îmi scapă, și în iureșul căreia a căzut mort.

Culianu

RIJKSUNIVERSITEIT

INSTITUUT VOOR ROMAANSE TALEN

Groningen, May 27, '77

Dragul meu Andrei,

Iartă-mă pentru lunga tăcere. Am socotit cum pot să fac să vin la Bonn. Din păcate nu am încă un permis de conducere, altfel ar fi fost mai simplu.

Te voi suna în timp util pentru a-ți spune dacă și când pot veni. Evident, înțeleg bine că o deplasare p.fină] la Groningen este dificilă. Eu aș avea, e drept, mai puține probleme, dar sunt într-o perioadă foarte ocupată.

Si eu as tine la fel de mult să te văd. Perioada din str. Turda 200 a fost pentru mine poate cea mai bogată din viață. Din ea, natural, faci parte și tu, și iubirile tale de atunci, și Victor [Ivanovici] și iubirile lui de atunci și alții și eu și iubirile mele.

Este pentru mine deajuns de dureros să știu că ce-am gândit și scris atunci avea importanță întru dezvoltarea ființei

mele, dar este iremediabil îngropat (poate nu pentru totdeauna).

Îmi permit să-ți trimit câte ceva din ce-am gândit și scris de câțiva ani încoace. Nimic deosebit, dar să sperăm că lucrurile mai bune vor urma. În același timp te-aș ruga să-mi trimiți ceea ce ai gândit și produs tu în acest timp. Mă interesează foarte mult. La București îți invidiam (dar, din fericire, cuvântul invidie are la mine o nuanță nesupărătoare - una din puținele trăsături „bune” de caracter) claritatea de gândire și posibilitățile tale sistematice.

Regret că nu mi-ai dat deja de știre mai de mult că ești în Germania. Presupun că nu ți-ar fi fost greu să afli adresa mea din Milano, fie în țară, fie afară. Ar fi fost mai mult timp să punem ceva la cale. Dar și așa sper să te ajung, escatologic, la sfârșitul perioadei tale occidentale.

În ultimul timp m-am gândit mult cum să fac să trec pe la tine. Ar fi fost o ocazie în aprilie, dar din diverse motive a trebuit să amân. Apoi am fost în „patrie” (Italia) pe câteva zile, și iar m-am gândit să te vizitez, dar n-a fost posibil din cauza cursurilor de aici.

Azi închei cursurile. Voi coborî iar spre „casă” (Milano) după 20 iunie. Ar fi cea mai bună posibilitate să mă opresc pe la tine. Întrebarea este: mai ești acolo?

Te rog mult răspunde-mi în timp util. Apoi te voi chema oricum la telefon. Contează că după 20 iunie aș putea trece o zi sau două să te văd, și eventual stabilește deja datele (nu neapărat weekend), astfel încât să fiu pus în fața „faptului împlinit”.

(Scuză impersonalitatea scrisului la mașină; dar a devenit pt. mine mai natural, iar scrisul „natural” tot mai indes-cifrabil.)

Cu mult drag,

Nn

Culianu
RIJKSUNIVERSITEIT
INSTITUUT VOOR ROMAANSE TALEN

Groningen, June 21, '77

Dragul meu Andrei,

Imi pare nespus de rău că întâmplarea face întâlnirea noastră cu neputință. Trebuie să plec de urgență în Italia, deoarece apoi editorul cărții pleacă nu știu unde. Asta face, deci, ca planurile mele să cadă, deoarece pînă pe 24 trebuie să fiu aici pentru semnarea contractului de muncă, iar pe 25 dimineața plec la Milano.

Nu știu cum să mă scuz pt. amînarea acestei călătorii pînă în clipa în care a devenit cu neputință. Poate a fost și lene la mijloc, dar adevărul este că am avut un an deajuns de încărcat, trebuind să țin și cursuri care necesitau o pregătire suplimentară și într-o limbă pe care n-o știu nici acum bine, etc.

Imi pare rău că de la mine nu vei duce în România nimic mai „proaspăt” decît un maldăr de hîrțoage. Nu mă îndoiesc, totuși, că întâlnirea noastră se va produce altădată, sub auspicii mai favorabile. Poate că acum nu a fost „scris” să se producă fiindcă eu nici n-aș fi la înălțimea ei. Sunt relativ obosit și absent, iar „retragerea” mea la Groningen o simt ca pe o etapă necesară de odihnă înaintea cine știe cărei „bătălii”.

Regret că măcar nu ne-am scris mai mult, deși, desigur, nimic nu poate înlocui o revedere. Faptul că îmi spui să ți-ai „schimbat” profesia mă bucură și mă alarmează. Și eu am convingerea că istoria religiilor poate aduce o contribuție fundamentală la ermeneutica artistică. Dar „aici”, în „Occident”, istoria religiilor este cu totul altceva decît era în România: este **nu** rezultatul unei evoluții individuale către o formă de deschidere ontologică (așa cum a fost, cred, în cazul

nostru), ci o disciplină de tip filologic și arheologic fără nici o implicație existențială. *Posibilitatea* cultivării ei atrage după sine vanificarea oricărei intenții de cunoaștere mai profundă ori de deschidere spre ființă. *Imposibilitatea* face ca misticismul abstract, gnoseologic, să fie o formă necesară de subzistență în regimurile [sic!] totalitare, dar nu mai puțin legată de aceste regimuri [sic!] înseși, în timp ce misticismul orgiastic (confuzia valorilor) să fie mai propriu democrațiilor. Dorința mea, în momentul de față, ar fi să scap de aceste déterminisme. Dar nu am ajuns încă la o „coincidentia oppositorum” și tocmai de aceea sunt cam absent.

În fine, am fi putut *discuta* mult mai bine toate aceste lucruri. Dar poate este sortit să ne întâlnim doar în momentul în care entuziasmul tău și absența mea vor atinge un nivel egal. Sper să nu fie prea târziu.

Cu mult drag și urări,
Nn

P.S. Cele mai dragi gânduri prietenilor din țară.

Korreweg 60a
9715 AD GRONINGEN

28 oct. '83

Dragă Andrei,

A trecut deja aproape o lună de când am avut șansa și bucuria de a-l întâlni pe Gabriel Liiceanu la Avignon, aflînd, cu aceeași ocazie, că te afli în Heidelberg.

Este de prisos a-ți spune cît de mult aș dori să ne vedem în cursul șederii tale, cu atît mai mult cu cît am ratat deja, acum șase ani, posibilitatea revederii. Se vor împlini, așadar,

nu mai puțin de 12 ani de când vestile au circulat între noi prin persoane interpuse și, uneori, prin literă - deși eu n-am reușit încă să primesc cartea ta care a făcut atîta vîlvă, după cum n-am reușit încă să primesc nici cărțile lui Liiceanu (traduceri incluse - dar *ce* traduceri!).

Deși adevărat și adînc rușinat de ignoranța mea - nevoită ci întîmplată - asupra mersului vostru înainte, ale cărui laude le-am auzit rostite nu de puține voci vrednice de stimă, totuși aș dori foarte mult să ne vedem, fie și numai pentru a tăcea o vreme împreună.

Posibilitățile, din păcate, nu sunt multe. Imaginez că eu dispun de mai mari și mai simple capacități de mișcare, astfel încît aș vrea să vin eu la Heidelberg. Or, acest lucru s-ar potrivi bine cu o perioadă itinerantă la începutul lui decembrie, care mă va duce și prin Augsburg. Aș putea trece prin Heidelberg pe 7-8 decembrie, pe 9 dec. urmînd să fiu în Augsburg, pe 12 înapoi, pe 14 în Italia.

Toate acestea, recunosc, sună cam nesuferit: nu e vorba de o alternativă ci de o adevărată amenințare: vin să vă văd pe 7-8 decembrie! Iată de ce mă gîndesc că s-ar putea ca iarăși să trecem unul în apropierea celuilalt, fiindcă *dacă* această posibilitate nu vă convine, nu-mi vine în minte nici o alta...

Fie că va fi să ne întîlnim acum, fie că vom mai întîrzi alți șase ori doisprezece ani, te-aș ruga mult, după cum îl rog și pe Gabriel Liiceanu, să-mi dați prilejul să aflu ce faceți, ce *scrieți*, iar eu, în măsura posibilităților, voi *vorbi* despre asta. La rîndul meu - deși asta poate părea curios, dar nu-mi pasă - voi strînge și eu un pachetel de scrieri, dîndu-ți-le în primire pentru a ști că sunt în mîini bune.

Aștept cu nerăbdare veștile voastre și - de ce să mint? - sper din inimă să vă *pot* vedea pe 7-8 dec.

Cu mult drag și cele mai bune salutări lui Gabriel Liiceanu,

NN

MIRCEA MARTIN

PORTRETUL UNUI PRIETEN*

Inainte de a-l cunoaște, de fapt, înainte chiar de a-i ști numele, figura lui mi s-a părut cunoscută fără să-mi dau seama de unde și cum. Când am aflat cine este, am refăcut ușor traseul mental și am deschis *Istoria literaturii* a lui Călinescu la o fotografie de grup a „Junimii” cu Papa Culianu în centru. Asemănarea era izbitoare: aceeași frunte înaltă, aceeași figură prelungă, aceleași orbite adânci, de unde privirea curge parcă edificată asupra lumii. Pecetea pe chip, aerul de familie creau impresia că stirpea, ajunsă, după lungi încercări, la o formulă scolastică, la o figură, n-a mai făcut experiențe în acest plan, repetând tiparul, înnoindu-se doar spiritual și, bineînțeles, rafinându-se.

Ioan Petru Culianu avea mai puțin de douăzeci de ani când l-am cunoscut, dar figura și conduita lui erau ale unui om mult mai în vârstă. Impresia nu se datora atât cuminenției, cât unui mod al său propriu de a se raporta la cărți și la semenii săi. Părea să fi citit foarte mult înainte, știa, oricum,

* într-o versiune ușor diferită, acest text a fost prezentat la simpozionul „Ioan Petru Culianu. Debutul unui istoric al religiilor” care a avut loc la Universitatea din București, pe 29 mai 1992.

lucruri care nu intrau în bibliografiile zilei sau ale generației sale. Făcea figură de erudit fără a arăta râvna scotocitorului de bibliotecă. Părea lipsit de ambiție și era, totuși, superior. Trecea peste ironiile unor colegi, ca și peste crizele de orgoliu ale altora, cu egală seninătate. Păstra în relațiile cu prietenii o rezervă care nu însemna dezimplicare, ci numai pudoare în fața intimității. În ciuda acestei distanțe, a fost un prieten fidel. Arbora, de regulă, un surâs binevoitor și enigmatic. Intorcându-mă acum în timp și evocându-mi-l, descopăr însă un rictus melancolic - în momente de oboseală sau de absență - semn, probabil, al unei calcinări timpurii.

Ioan Petru Culianu mi-a fost student și prieten. Întâlnindu-l ca student în anul I la Română, l-am sfătuit să treacă la Facultatea de limbi străine spre a se familiariza cu una din marile culturi europene și a se reîntoarce apoi, cu alte repere, la studiul fenomenului românesc. S-a înscris la italiană și a obținut diploma cu o lucrare despre *Marsilio Ficino și platonismul în Renaștere*, pe care am comentat-o împreună la vremea ei și care se află în arhiva mea sentimentală. De-a lungul anilor săi de studenție am purtat cu Ioan Petru Culianu numeroase, lungi și pasionate discuții. Ele gravitau în jurul câtorva mari teme, mai exact al unei obsesii: șansa ori neșansa intelectualului român în condiții istorice date, miza și răspunderea lui. Îmi amintesc de o noapte peripatetică în care căutam răspunsul la întrebarea gravă și juvenilă în același timp: ce tip de discurs e purtătorul angajamentului nostru suprem, discursul scris sau cel oral? Mie mi se părea că, prin chiar caracterul său definitiv, fără întoarcere, scrisul înseamnă **1** angajare mai profundă; pentru el, spunerea, rostirea, prin gestualitatea și imediatetea pe care le presupuneau reprezentau angajamentul total. L-am crezut o clipă adept al lui Derrida, însă mi-am dat seama curând că el privea, de fapt, în cu totul altă direcție. Interesul său din ce în ce mai marcat mergea spre înțelepciunea orientală și spre disciplinele ezoterice. Era

fascinat de societățile secrete și-i plăcea să așeze uneori chiar întâlnirile noastre „sub pecetea tainei”.

Ioan Petru Culianu a fost și un scriitor interesant și precoce. Compunea direct în franceză poeme de inspirație mallarmeană și mai cu seamă proze cu subiecte stranii, în genul lui Eminescu și al lui Mircea Eliade. Citise romanele și eseurile lui Mircea Eliade cu încântare și, poate, cu intuiția unui destin asemănător. Sigur este că el a fost primul din generația sa care s-a întors spre alte surse spirituale și a stabilit alte conexiuni cu tradiția autohtonă. În vreme ce colegii săi, ca și noi, profesorii lor, continuam să-i cultivăm pe Călinescu și pe Vianu, el s-a îndreptat spre Mircea Eliade și spre generația lui spiritualistă. Abia peste zece ani și mai bine, grupul care se va numi „de la Păltiniș” va face aceeași alegere și va izbuti să-i dea o semnificație paradigmatică.

După absolvirea facultății, Ioan Petru Culianu a reușit să plece cu o bursă în Italia, unde a și rămas câțiva ani, până a obținut un post de cercetător asociat la Universitatea din Groningen. Acolo l-am vizitat în 1979 (cu prilejul unui Congres de romanistică), când mi s-a părut încă nelimepezit și nemulțumit de sine, deși scrisese deja trei cărți care urmau să apară. Nu i-a fost prea ușoară adaptarea și integrarea în viața intelectuală occidentală și cred că împlinirea lui a început cu adevărat abia în momentul în care a ajuns la Chicago, în preajma lui Mircea Eliade.

A publicat până la 41 de ani, când viața i-a fost curmată brutal și stupid - și, în același timp, misterios -, 15 volume de studii, a lăsat în manuscris altele, a lăsat creații literare precum *Hesperus*, romanul SF recent apărut la Editura Univers. A reușit să devină un specialist recunoscut în istoria ideilor, în religie comparată, în Antichitatea târzie și în Renaștere, în balcanism, în islamism chiar, a fost prieten cu Jacques Le Goff și cu Umberto Eco.

Ne putem închipui cât ar mai fi putut face în continuare pentru sine și pentru cultura română, al cărei exponent strălucit a fost. El a dovedit prin însăși prezența lui recunoscută și apreciată că apariția unui savant de talia lui Mircea Eliade n-a fost un accident sau un miracol în cultura română, că această cultură avea un trecut și un viitor. Ioan Petru Culianu ar fi putut face, la rândul lui, școală, s-ar fi „despărțit”, probabil, de Mircea Eliade, confirmându-l încă o dată în acest fel. N-a fost să fie...

La zece ani de la moartea lui, comemorăm un prieten drag și, în același timp, o șansă - nedusă până la capăt - a culturii românești.

GIANPAOLO ROMANATO

RICORDO DI UN AMICO: IO AN PETRU CULIANU

I Ioan Culianu ed io arrivammo all'università Cattolica di Milano più o meno nello stesso periodo, forse negli stessi giorni. Io vi giunsi all'inizio di gennaio del 1973, subito dopo aver concluso il servizio militare. Entrambi avevamo ottenuto una borsa di studio del dipartimento di scienze religiose e alloggiavamo nella foresteria dell'ateneo, la „Domus nostra" di via Necchi, proprio di fianco alla sede universitaria, che viene spesso menzionata nelle lettere qui riportate in appendice. Ricordo molto bene, anche se sono passati vent'anni, che Culianu mi colpì subito, fin dalla prima volta che lo vidi. Forse perché era straniero, o perché parlava molto poco, o più probabilmente per la sua figura fisica. Conservo infatti nella memoria un'immagine quasi fotografica del nostro primo incontro: un ragazzo magrissimo, trasandato nella persona, con un gran ciuffo di capelli sempre spettinati e uno sguardo penetrante, indagatore, che non riusciva a nascondere la diffidenza e una profonda inquietudine. Camminava a passi rapidi, nervosi, quasi sfiorando i muri. Portava vestiti che chiaramente non erano stati tagliati per lui. Rammento in particolare un giaccone di panno nero

che usava al posto del cappotto. Ci voleva poco a capire che erano gli indumenti di fortuna di un profugo.

Nella piccola comunità milanese - alla Domus nostra alloggiavano una trentina di docenti, giovani e meno giovani - i momenti di vita in comune erano rappresentati dai pasti, che consumavamo in un'unica sala da pranzo. Inoltre noi borsisti - una decina, o forse qualcuno di più - seguivamo insieme varie attività dipartimentali. E' qui che Culianu, dopo la fuga dalla Romania, conobbe il suo primo momento di serenità, trovò una sistemazione stabile, avviò amicizie che durarono nel tempo, ebbe la possibilità di scrivere e studiare in un ambiente culturalmente stimolante, con una ricca biblioteca a disposizione. La borsa di studio che gli era stata concessa, a quanto mi disse, era più il frutto della generosità della „Cattolica" che delle deboli referenze che aveva potuto esibire. Credo non avesse neppure attestazioni legali della laurea conseguita in Romania, ciò che è all'origine, ritengo, della sua decisione di addottorarsi anche a Milano. Alla „Cattolica" infatti si laureò in lettere, credo nel 1976. Per questa disponibilità che vi aveva incontrato, fu sempre sinceramente grato all'istituzione milanese, in particolare al rettore del tempo, Giuseppe Lazzati, e a Raniero Cantalamessa, allora direttore del dipartimento di scienze religiose.

Era arrivato in Italia l'anno prima, nella primavera del '72, con una borsa di studio messa a disposizione dal governo italiano. Pensava che il passaporto che gli era stato concesso in Romania fosse un tacito invito ad andarsene (doc. n. 1). Giusta o sbagliata che fosse questa sua convinzione, aveva chiesto asilo politico e si era fermato in Italia. In quel momento non poteva immaginare quanto ardua e faticosa sarebbe stata la sua strada. Una volta, con me, ammise che, se l'avesse saputo, forse non avrebbe fatto quella scelta. Dovette passare attraverso i campi di raccolta di Trieste e di Ialina, dove allora venivano inviati i rifugiati politici prove-

nienti dai paesi dell'Est europeo, e successivamente visse qualche tempo a Roma. Di quel periodo conservava un ricordo penoso. Me ne parlò, qualche volta, ma sempre con fatica. Probabilmente era stata un'esperienza troppo dura per quel ragazzo di ventidue anni che era. „Tu non sai - mi diceva - che cosa sono i morsi fisici della fame.”

Quanto l'abbiano segnato quei primi mesi di permanenza in Italia è difficile dire. Ben più, credo, di quanto non volesse ammettere. Molte delle speranze con cui era venuto in Occidente s'infransero allora, nell'impatto con una realtà assai più spietata di quanto aveva previsto. Ma probabilmente la durezza dello scontro valse a temprarne quella determinazione, che costituiva l'aspetto più caratteristico della sua personalità. Credo di non aver mai incontrato nella mia vita nessun'altra persona tenace e determinata come Culianu. Sacrificava ogni cosa e non guardava in faccia a nessuno - credo di rispettare la verità ricordandolo - pur di raggiungere l'obiettivo che si era prefisso.

2. Circa le ragioni per cui lasciò la Romania e scelse l'Occidente la documentazione che riporto in appendice ci fa capire che il suo dissenso non era solo di natura politica. Il clima poliziesco del suo paese lo opprimeva perché gli impediva di realizzare un disegno intellettuale che, più o meno chiaramente, ebbe in mente fin dall'adolescenza. La libertà era per lui, soprattutto, possibilità di realizzarsi sul piano culturale, di scrivere, di pubblicare, di affermare una creatività interiore ricca e prepotente. Quando gli fu chiaro che in Romania questa possibilità era preclusa anche a chi, come lui, aveva accuratamente evitato di scontrarsi col potere („tenni sempre la bocca chiusa”, afferma nel doc. n. 1), scelse di andarsene. L'Occidente - come ho appena ricordato - gli si rivelò ben diverso da ciò che aveva sognato, e la disillusione che ne seguì costituì un trauma dal quale fece fatica a

riaversi. „Uscii per miracolo o quasi - ammette - dalla crisi che il contatto con l'Occidente scatenò in me." Ma il testo autobiografico che scrisse proprio in casa mia (doc. n. 1) dice chiaramente che lo sfondo della sua scontentezza era soprattutto di natura esistenziale. Da ciò, se interpreto correttamente, sia una perenne volontà di evasione sia un fortissimo desiderio di autoaffermazione. L'una e l'altro mi parvero sempre aspetti dominanti del suo temperamento.

Quando giunse a Milano - non sono in grado di ricordare chi garantì per lui - la sua crisi era, probabilmente, nella fase più acuta. Tuttavia, potendo ormai disporre di un tetto sicuro e avendo la certezza del vitto quotidiano, dopo mesi di vita randagia e assolutamente precaria, egli era già riuscito a vincere la sua prima battaglia. E inoltre, la possibilità di accedere a biblioteche ben fornite; la vicinanza di colleghi e amici con i quali imparò (lentamente) ad esprimersi senza timori; la presenza fra i professori di un maestro come Ugo Bianchi, che seppe dar forma e disciplina alla sua vocazione per le tradizioni religiose, valsero un po' alla volta a rasserenare lo sguardo vagamente allucinato con cui era entrato in „Cattolica". Ma, in ogni caso, credo che durante il quadriennio milanese (1973-76) fosse talmente assorbito dalla quotidiana lotta per sopravvivere e per ricostruirsi un'identità, giuridica e spirituale, da non potersi fare un'idea chiara di se stesso e della realtà in cui cominciava ad entrare. Lo angosciavano soprattutto la precarietà della sua condizione di rifugiato; il sentirsi esposto a ogni possibile arbitrio; la consapevolezza, o forse il timore, di essere „niente" dal punto di vista della cittadinanza (doc. n. 9); l'impossibilità di poter disporre di un passaporto sicuro.

E' in Olanda, dove si trasferì alla fine di novembre del '76, che la sua posizione cominciò a delinearci più chiaramente e la sua vocazione di studioso e di scrittore, peraltro già vivissima anche a Milano, potè prendere forma e consis-

tenza. Nel luglio del '77 mi scriveva, proprio per rettificare una mia impressione contraria, di non avere ormai alcun motivo per essere scoraggiato. „La mia vita - aggiungeva (doc. n. 9) - è tesa e intesa non alla realizzazione di se stessa ma alla realizzazione di un progetto di lavoro." La relativa tranquillità economica e accademica che aveva raggiunto gli consentiva finalmente di guardare in se stesso con minore angoscia e al suo futuro con maggior fiducia. Cionondimeno, anche l'ambientamento in Olanda non dovette essere facile, se un anno dopo esservi arrivato sentiva il bisogno di sfogarsi con queste parole: „Intanto, caro Paolo, non protetto da nessuno, senza amici e senza un'anima fraterna di alcun genere, io mi barcameno fra i colpi che qui la sinistra comincia ad inferirmi" (doc. n. 17). Di nuovo tornavano ad angosciarlo il peso della solitudine, la consapevolezza di non poter contare veramente su nessuno. La sua frenesia di scrivere, di pubblicare, di farsi conoscere e apprezzare, deve essere vista soprattutto in rapporto a questo stato d'animo.

Ma nel passaggio che ho citato compare anche un cenno al clima politico sfavorevole che trovò in Olanda. Purtroppo per lui, Culianu era arrivato in Occidente in un momento in cui, dopo le agitazioni studentesche del '68, la cultura di sinistra aveva un netto predominio. Io credo che le sue difficoltà siano derivate anche dal dover scoprire (e fu senz'altro una scoperta amara, dolorosa) che ciò da cui era fuggito lasciando la Romania era tutt'altro che assente nel nuovo ambiente in cui era arrivato. Dovette apprendere a suo spese che la cortina di ferro, che con tanta fatica era riuscito ad attraversare, continuava a dividerlo da molti dei suoi nuovi interlocutori; che anche in Italia e in Olanda doveva misurare le parole e valutare chi aveva di fronte prima di parlare. Ricordo molto bene lo sforzo che una volta dovette esercitare su se stesso per non reagire con veemenza ad un collega che aveva accennato alla sua fuga dalla Romania quasi come ad un

tradimento. Il suo rifiuto del comunismo era totale, assoluto. E la prudenza che doveva imporsi non faceva che accrescere questa sua convinzione. Nel 1976, quando ci fu la concreta possibilità che il PCI potesse vincere le elezioni politiche italiane, preferì andarsene in Francia, ben deciso a rimanervi se i comunisti avessero vinto davvero (doc. n. 4). E nel 1978, quando fu eletto papa Karol Wojtila, prevedendo che l'elezione avrebbe avuto pesanti contraccolpi nell'universo comunista, mi scrisse che la sua gioia era tale che rimpiangeva di non essere cattolico, perché se lo fosse stato avrebbe assaporato l'evento con maggior partecipazione (doc. n. 17).

Probabilmente l'amicizia e la confidenza nei miei confronti nacquero quando s'accorse che io non lo giudicavo, che lo apprezzavo per quel che era, che lo capivo, culturalmente e politicamente. Non senza nostalgia ricordo le nostre discussioni appassionate su Orwell, sull'approssimarsi dell'anno 1984, sul Grande Fratello che ci spia e ci controlla; i confronti che faceva circa le tecniche di condizionamento dei cittadini, da parte del potere, ad Est e ad Ovest. Anche questo - lo segnalo non per presunzione ma sulla base di una sua ammissione (doc. n. 12) e di un progetto di romanzo di cui mi mise al corrente (doc. n. 19) - fece parte del suo apprendistato. Sono tutti elementi dei quali bisogna tenere conto - difficoltà, delusioni, influssi, condizionamenti, amicizie e anche inimicizie - e rapportarli ad una personalità ancora in divenire, per capire quanto deve essergli costato non smarrirsi; trovare, e tutto sommato anche rapidamente, una strada, un'identità, una vocazione. Perciò la mia ammirazione per il giovane che ho conosciuto allora, che mi ha concesso qualche sprazzo della sua intimità, e che cerco ora, io stesso, di comprendere meglio, sforzandomi di svelarlo a chi l'ha conosciuto in una fase successiva e più matura, trova, a disianza di anni, motivi più fondati e giustificazioni più autentiche, meno istintive.

3. In Italia era vissuto con il modestissimo provento della borsa di studio, faticosamente integrato da qualche occasionale piccolo guadagno. Io stesso, ricordo, gli procurai una supplenza in una scuola di Milano, l'Educandato statale di via della Passione. Ma erano introiti che gli garantivano, letteralmente, nulla più che la sopravvivenza. Inoltre viveva stabilmente nel pensionato dell'università Cattolica, un ambiente sicuro e anche accogliente, ma molto più simile ad un albergo che a una casa. Benché sapesse tenere dentro di sé le proprie pene, senza farle pesare sugli altri, era evidente che la privazione di una famiglia e di un'abitazione, la mancanza di calore e di intimità della sua sistemazione milanese dovevano pesargli molto. Per questo, durante i fine settimana, o nelle vacanze estive, accettava prontamente l'ospitalità di colleghi e amici, anche a costo di interrompere studi e letture. Venne molte volte con me a Rovigo, dove allora abitavo, con altri colleghi andò in Sicilia e anche altrove.

Dovunque era un ospite gradito, capace di farsi benvolere da tutti per la discrezione e la finezza del tratto. La povertà non aveva minimamente alterato i segni di un'educazione raffinata e severa. Quando si trasferì in Olanda, la sua prima sistemazione, lo ricordo bene perché vi fui ospite anch'io, fu in una soffitta, o poco più. Ma bastò per dargli la sensazione della tranquillità e della sicurezza. „Verranno amici", mi scriveva (doc. n. 6) un mese dopo il suo arrivo, e aggiungeva, finalmente fiero e soddisfatto: „Cosi per la prima volta dopo molti anni, avrò una casa dove ospitarli". Anche la sua solitudine affettiva, che pure gli pesava (doc. n. 7), non durò molto (doc. n. 20). Benché si sia concluso con un divorzio, credo che il matrimonio da lui contratto in Olanda abbia giovato non poco al riequilibrio della sua personalità, segnata troppo precocemente dall'esperienza della solitudine.

4. Lo sforzo che devo fare per tornare a quegli anni è facilitato dalla nitida memoria che conservo di lui. Culianu è una di quelle persone, purtroppo rare, la cui frequentazione lascia, in chi ha avuto il privilegio di giovarsene, un segno indelebile. L'amicizia che ci legò rappresentò per me un'esperienza irripetibile, sotto il profilo interiore e culturale. Che ricordo conservo, dunque, di Giovannino (alla Domus nostra lo chiamavamo così)?

Ho già accennato alla sua forza di volontà, alla sua determinazione. Possedeva la capacità di subordinare tutto al proposito che si era prefissato, sacrificando passioni, comprimendo tentazioni, orientandovi tutto il suo essere, dagli orari della giornata agli interessi di vita. Il risvolto meno accattivante di questa sua forza interiore erano certe angolosità del carattere, durezza improvvise che potevano trasformarsi in motivo di scontro, testardaggini che non sempre gli agevolavano il rapporto con gli altri. Era determinato in tutto, nelle piccole cose come nelle grandi. Ricordo una sera a Groningen. Era la fine di dicembre del 1978. Mia moglie ed io eravamo andati a trovarlo per trascorrere insieme il Capodanno. Una gelata improvvisa ci costrinse a rimanere in casa e, per far passare il tempo, ci mettemmo a giocare a poker. Io continuavo a vincere e lui a perdere. Ebbene: divenne improvvisamente duro e scostante, non ammetteva la sconfitta, continuava a rilanciare, a chiedere nuove giocate, al punto che decisi di interrompere la partita di forza, con la scusa del sonno, per evitare un probabile litigio. Ma non ci voleva di meno di questa forza di volontà per fare quello che fece: salire cioè, in vent'anni, da nulla al vertice del sapere scientifico e della dignità accademica.

Sapeva soffrire, sopportare in silenzio, interiorizzare ogni esperienza, positiva o negativa che fosse. C'erano in lui improvvisi e frequenti mutismi, lunghe pause di silenzio, una I apacità di concentrazione della quale sapeva giovarsi,

astraendosi in se stesso, anche nella più chiassosa delle compagnie.

Da ciò derivava la sua straordinaria capacità di lettura e di assimilazione. Nel leggere era velocissimo e una memoria assolutamente fuori del comune gli permetteva di assimilare e mantenere vivo tutto ciò che poteva servirgli. Leggeva di tutto, sottraendo molte ore al sonno, con un'attitudine enciclopedica che però non era dispersiva ma profondamente e volutamente selettiva, non senza una capacità di giudizio pronta e sicura, in ambito sia scientifico che letterario. Ricordo che la luce della sua stanza da letto, che era quasi di fronte alla mia, era spesso accesa anche a notte inoltrata. -

Tutti gli invidiavamo la sua capacità, davvero eccezionale, di apprendimento delle lingue. Parlava e scriveva l'italiano meglio di molti italiani, anche colti. E così era in diverse altre lingue. La prova di quanto affermo sta nei documenti che riporto in appendice, scritti tutti direttamente in italiano, dove la padronanza dello strumento espressivo è assolutamente perfetta, mentre le imperfezioni stilistiche si contano sulle dita di una sola mano. Soprattutto mi stupiva la rapidità con la quale, in più lingue diverse, riusciva a mettere per iscritto il pensiero. Tra la formulazione mentale delle idee e la loro espressione scritta non c'erano quasi, per lui, pause di riflessione. Questa rapidità nell'organizzare il pensiero e tradurlo in scrittura, che era frutto anche di una fortissima capacità di concentrazione, gli permetteva di lavorare contemporaneamente a più testi e gli consentì di produrre moltissimo nel breve arco di vita che gli fu concesso.

Grazie al dominio di molte lingue (ma sono stato testimone, la prima volta che andai a trovarlo in Olanda - egli vi era arrivato da poco -, della tenacia, dell'assiduità, della volontà inflessibile con cui si applicava nel loro studio) poté spaziare direttamente, e non di seconda o terza mano, su una sterminata bibliografia, bruciando in tal modo la maggior

parle dei suoi colleghi nella scalata ai livelli più alti del sapere accademico. Ma nonostante scrivesse moltissimo e tanto in 11 ella, il suo stile, generalmente, era chiaro, concettoso, alieno dai fumosi giri di parole nei quali a volte si perde la cultura universitaria, talora forse un po' sciatto, a volte tagliente, o aspro, nella ricerca dell'assertorietà.

5. Mi sono chiesto spesso se l'accanimento che pose nella produzione letteraria e scientifica, che lo costringeva a ritmi illi lavoro massacranti, fosse frutto di una smisurata ambizione 0 non piuttosto, o non anche, di un presentimento di morte. Non so dare una risposta, ma ricordo bene che più d'una volta egli lasciò trasparire un tale presagio. Erano accenni, sensazioni, forse anche allusioni, che oggi non saprei indicare con più precisione ma che colpirono sia me che mia moglie, e delle quali entrambi ci rammentammo immediatamente quando ci giunse l'incredibile notizia del suo assassinio.

Certamente però - e questo lo ricordano tutti i suoi amici milanesi - temeva di essere ammazzato. Quando riuscì a superare il velo di diffidenza che inizialmente l'aveva reso • ispettoso con tutti - e ci volle del tempo - non si preoccupò più di nascondere la paura, di confidarci l'angoscia che talora lo allanagliava. Nei primi mesi del suo soggiorno milanese dava, credo non solo a me, l'impressione di una persona in piedi al terrore. Poi, un po' alla volta, era diventato più Iranquillo, sereno. Ma ci parlava spesso della spietata determinazione dell'apparato poliziesco di Bucarest, del fatto che 1 dissidenti venivano seguiti, e talvolta eliminati, anche all'estero. „Voi non sapete...", ci diceva, quando ironizzavamo nte sue paure. E i timori tornarono dopo che si verificò il I aso, a Londra, di un dissidente bulgaro incredibilmente assassinato per strada con l'estremità avvelenata di un ombrello da un agente del governo di Sofia. Che io sappia, M molto circospetto e guardingo nei confronti dei suoi

connazionali all'estero e rifiutava di esporsi politicamente. Esitò molto anche prima di autorizzarmi a pubblicare l'intervista che riporto in appendice (doc. n. 2), conteso fra la lusinga e la preoccupazione di scoprirsi.

6. Nel periodo in cui lo conobbi, egli era ancora molto giovane e unicamente proteso nella ricerca di uno spazio e di un inserimento accademici. Era tutt'altro che insensibile ai temi politici, ma su un piano generale, direi quasi esistenziale, più che sul terreno concreto. Se interpreto correttamente, era troppo occupato, da un lato dalla necessità di liberarsi dagli schemi totalitari nei quali era stato cresciuto (doc. n. 14), dall'altra dal bisogno di capire la nuova realtà nella quale viveva, per riuscire a maturare una visione critica autonoma, sia dell'Est che dell'Ovest. Le lettere che qui riporto testimoniano infatti il travaglio di un pensiero che si sta formando - politicamente intendo - più che un giudizio sicuro e maturo. Non senza le oscillazioni critiche, e talvolta ipercritiche, proprie dell'intellettuale. E non senza geniali intuizioni, come quelle contenute nella proposta che mi fece di scrivere a due mani, le sue e le mie, un libro sugli errori e gli orrori dell'utopia quando cerca di incarnarsi nella storia attraverso i movimenti rivoluzionari, dalla Francia giacobina alla Russia sovietica (docc. nn. 26 e 27). Tuttavia non mi sorprese il fatto che, alla caduta di Ceausescu, l'interesse politico per il futuro della Romania avesse preso in lui il sopravvento. Era il segno di una maturazione ormai raggiunta, ma anche l'indizio che in lui non era mai venuta meno la coscienza di dover porre il suo talento, e anche la posizione raggiunta, al servizio di una causa più grande del mero successo individuale. In un momento di difficoltà mi aveva scritto dall'Olanda che per lui l'unico e l'ultimo impegno era quello per il lavoro (doc. n. 9). Ma quando maturarono le condizioni, seppe imporsi anche altri doveri, altri tipi di

impegno. Fu questo che armò la mano del suo assassino? Il dubbio rimane.

Che cosa capì del mondo occidentale? Chiarire questo punto significa, probabilmente, cogliere il segreto della sua personalità. Lo attirava la tecnologia. Aveva una passione fanciullesca per i *flippers*; entrando in un bar difficilmente resisteva alla loro seduzione. Era rimasto affascinato dal film *Nashville* perché ritraeva gli aspetti più avveniristici e caotici dell'*american way of life*. Mi pare fosse conteso fra due desideri **opposti**: quello di integrarsi e quello di distinguersi, di non lasciarsi fagocitare. In Italia, probabilmente anche in Olanda, prevaleva la seconda esigenza. Dopo il trasferimento a Chicago, non so se l'esigenza di distinguersi sia rimasta così chiara. Chi l'ha conosciuto durante il soggiorno americano possiede elementi che a me mancano per rispondere alla domanda che ho posto. Purtroppo il nostro carteggio s'interruppe, per ragioni meramente casuali, proprio in coincidenza con il suo trasferimento negli Stati Uniti. Ma la geniale intuizione della parabola del gatto e del topo, che mutuò da un romanzo di Mishima (doc. n. 1), rappresenta - non credo di sbagliare - una chiave interpretativa **fondamentale** del suo complesso rapporto, sia culturale che politico, **con il** mondo occidentale. Nel romanzo che tanto l'aveva **colpito** il topo deve morire per dimostrare di essere se stesso, cioè „una roba che i gatti non mangiano". Anche Culianu è **morlo...**

L'America era il suo sogno, la sua meta, e non solo, i pedo, intellettualmente. C'era di sicuro in lui un desiderio **ÉTOfondo** di bruciare le tappe, di raggiungere presto la vetta l'uri Occidente che doveva essere stato il frutto proibito dei M i m sogni giovanili in Romania. Ma questo istinto vitalistico n.i lionato e temperato da uno scetticismo profondo, che . 0•.111 ni V Ì I il sottofondo indecifrabile della sua personalità. In MI I lettera del 1977, che somiglia molto ad uno sfogo, mi

confidava di essere insoddisfatto di tutto, del modesto benessere che aveva finalmente raggiunto, d'una cultura che inseguiva forsennatamente ma che non lo appagava, dei contatti umani che lo deludevano. „Mi trovo letteralmente «gettato» - scriveva - in un mondo che stento non di capire ma di apprezzare per quello che è: una gran m... ." E aggiungeva: „Non vedo da nessuna parte la minima speranza" (doc. n. 13). Aveva sufficiente equilibrio e autocontrollo per non lasciarsi travolgere da questi stati d'animo, ma ho l'impressione che il suo mondo interiore ne fosse profondamente condizionato. Non è un caso, credo, che i suoi interessi scientifici siano stati sempre orientati a indagare, nelle religioni, le vie di fuga, le evasioni dalla realtà, quei „viaggi dell'anima", come recita la traduzione italiana del suo ultimo libro, che ci allontanano dalla quotidianità. E tuttavia non mancava di ironia, anche su se stesso. Il doc. n. 18 - una lettera sotto forma di aforismi inviata al nostro comune amico Mario Lombardo - è un raro gioiello di finezza e di intelligenza. Nella scintillante padronanza delle parole e dei concetti, riesce a trasformare l'autocommiserazione per la propria precarietà in giocoso e gioioso motivo di libertà interiore.

Certamente c'era in lui un prepotente desiderio di rivincita, la voglia incoercibile di riequilibrare in positivo una sorte che l'aveva privato di troppe cose. Così come ebbi sempre l'impressione che il ricordo straziante che conservava di suo padre - l'anniversario della sua morte era un giorno sacro, che riservava solo a se stesso - fosse la molla segreta di molti suoi comportamenti. La tenacia con cui perseguì la scalata al successo, sacrificandogli ogni cosa, è probabilmente il risvolto di un'intima insoddisfazione, di dolori nascosti che dovevano avere segnato indelebilmente la sua giovinezza. Di qui provenivano sia gli aspetti accattivanti sia quelli più spigolosi del suo temperamento. Nell'ultima, affannata lettera

che mi mandò, nel 1987, nella quale pure ammetteva di far fatica a reggere il bandolo della sua vita („si finisce per essere estranei anche a se stessi") lasciava chiaramente trapelare questo stato d'animo attraverso una frase rivelatrice: „Insomma, c'è sempre un equilibrio tra cose buone e cose cattive e, nella mia vita, esso è ancora da ristabilire dalla parte delle cose buone, ma non ne dubito, non ne dubito affatto..." (doc. n. 33).

Per l'affetto che gli ho portato, per le sofferenze che ha patito, per la superiore intelligenza che gli riconoscevo, voglio almeno sperare che la morte gli abbia concesso il tempo di ristabilire quell'equilibrio.

APPENDICE¹

Documento n. I²

In complesso penso che chi vive nei paesi dell'Est europeo si fa dell'Occidente idee del tutto sbagliate: dissidenti o meno. Ma poiché si parla dei dissidenti fermiamoci sui primi.

Io vengo da un paese che - mi scusino i miei conterranei che cercano di convincermi del contrario - non ha prodotto nessun grande dissidente. Appartengo anche ad una generazione che, rispetto a quelle che l'hanno preceduta nella Romania socialista e a quelle che le sono seguite, ha goduto di grandi privilegi. Così, io ho potuto per esempio interessarmi di storia delle religioni e studiare la filosofia del Rinascimento italiano. Anzi, ho fatto una tesi di laurea sulla filosofia del Rinascimento, cosa inconcepibile dal 1946 al 1967 e dal 1972 in poi. Per di più, dal 1967 al 1970 ho potuto pubblicare sulle riviste letterarie racconti che oggi non potrebbero più

comparire. Anzi, dal 1970 già non potevano più comparire. Per cui la mia attività letteraria si esaurisce nell'arco dell'adolescenza: dai 17 ai 20 anni. Il mio primo volume di racconti inediti, uniti da un nesso più o meno tecnico e contenutistico, era stato annunciato molto favorevolmente dalla casa editrice „Eminescu" di Bucarest. Ma già nel giugno del 1971 esso è stato ritirato dalla stampa, e non è stata la censura a farlo ma lo stesso capo-redattore dell'editrice, che aveva paura. Dopo qualche settimana, ho capito che ormai non mi era più possibile pubblicare, né questo volume, né altro. Le riviste letterarie, con le quali d'altronde io non mantenevo rapporti troppo cordiali, rifiutavano ormai la mia narrativa.

In quegli anni, dal 1970 al 1972, io mi sono chiuso in biblioteca. Non vedevo che una esile cerchia di amici. Avevo paura di tutti e di tutto. Benché abbia, per così dire, tenuto sempre la bocca chiusa, benché sia stato il primo della mia sezione e il secondo della facoltà anche per quanto riguarda quei meccanici sancimenti di un relativo sapere che sono i voti universitari, il servizio personale non ha voluto darmi il posto di assistente che mi spettava. Ora, tutti sanno che cos'è questo servizio personale; diciamo che è lo Stato. Lo stesso Stato che però mi dava un passaporto e mi lasciava fruire di una borsa di studio offerta dal governo italiano. Non so se era un invito a non tornare più in Romania; io ho dovuto capirlo così.

Dalla Romania io portavo con me, proiettandole anche sull'Occidente, una estrema sfiducia nell'attività politica dell'uomo. Un detto apocrifo di Gesù, mi pare, insegna che non c'è potere buono. Io ne ero e ne sono tuttora convinto. Il giudizio sul potere non si fa in termini morali, ma prammatici. Devo dire che alla mia partenza dalla Romania, questa sfiducia assumeva proporzioni enormi. Contemplavo seriamente l'idea di chiudermi in un convento, che io vedevo come luogo di libertà dal potere. In realtà non è così: un convento è un

luogo di libertà soltanto per le persone verificate, per le persone che hanno superato delle prove. Mi spiego in parte il „misticismo" di quei tempi appunto come reazione davanti al potere, come scoperta forzata della „libertà interiore". Così si spiega anche perché ero un grande ammiratore di Mircea Eliade e di Carl Gustav Jung, e anche perché ho studiato e praticato lo yoga per due anni. Era una forma di evasione, era un modo per recuperare una certa integrità. Ma la fallacia di questa maniera di vivere e la precarietà delle posizioni da me raggiunte si sarebbero mostrate non appena ebbi deciso di rimanere in Occidente.

Davanti al problema imperscrutabile del potere, del potere totalitario, io mi ero ripiegato su me stesso. Penso che questa sia una delle due soluzioni possibili nell'Est europeo: l'altra sarebbe la dissidenza palese, l'assumere il rischio - anche fisico - delle proprie posizioni davanti al potere. Io ho considerato e considero tuttora questa via come molto ingenua, soprattutto in alcuni casi. E d'altronde considero ormai la prima, cioè la mia in quei tempi, come più onesta dal punto di vista strettamente intellettuale, ma ancora più ingenua dell'altra.

Quando una persona arriva in Occidente intenta a realizzare la sua libertà sul piano mistico (non dico „spirituale", perché non so che cosa sia questo), essa sarà in sostanza più delusa di quella che nutre ancora speranze di ordine pratico. In primo luogo, perché il misticismo, in Occidente, non esiste più, almeno non esiste per niente in quelle forme che esso si apre alla nostra comprensione. Quando parlo di „misticismo", penso a certe forme di interpretazione del Vangelo. In Oriente, queste forme hanno spesso un carattere assai asociale. In Occidente, un uomo che vuole praticarle finirà con l'essere completamente emarginato e, se non ha mezzi di sussistenza, arriverà probabilmente al manicomio. Siccome io mi ero aperto davanti ad alcune persone che ritenevo peraltro

intelligenti, esse prospettavano davanti a me questa possibilità, nonché altre ancora più sgomentose. Risposi con la paura. Ricordo che fu un periodo estremamente traumatico, e che uscii per miracolo o quasi dalla crisi che il contatto con l'Occidente scatenò in me. Siccome queste cose sono troppo personali e, in fondo, mi appaiono oggi anche abbastanza ridicole, non voglio desumere nessun giudizio universale. L'unica cosa che posso dire è questa: che io avevo scelto la strada sbagliata in Oriente come in Occidente. Lo capii un anno dopo il mio arrivo in Italia, dopo un numero infinito di esperienze, dal campo profughi, al lavoro fisico, dalla totale indifferenza altrui, al sospetto umiliante degli uomini. Un mondo è crollato, ma un altro ne è sorto.

Il mio „caso" dunque è piuttosto particolare. Lo considero meno importante di altri e senz'altro meno clamoroso. Cosa può dire in Occidente qualcuno convinto già in partenza che non c'è potere buono? Ovviamente, la mia via non sarà quella della contestazione, perché si situerà al di fuori del problema del potere. E quindi la situazione in sé, nell'Est come nell'Ovest, non cambia per me: finché il potere tollera che io pensi e scriva, tutto è bene per me. Altro non posso chiedere.

I miei conterranei dissidenti, quelli cioè che hanno scelto la via della resistenza nei suoi aspetti politici - che io peraltro ritengo necessariamente ingenui -, hanno suscitato negli ultimi tempi un certo interesse in Occidente. A mio avviso, essi hanno poco da dire e, in fondo, scimmiettano i gradi dissidenti russi. Mi ricordo che a Roma un mio connazionale si fece subito crescere una barba à la Solzenicyn e la sua foto comparve così sui giornali. I miei conterranei a Parigi „sco-prono" anch'essi le idee di Solzenicyn e soprattutto quella che bisogna essere „moralì". Io personalmente, che della morale ho avuto in altri tempi un concetto molto più rigido, non posso fare altro che sorridere. Ma essi si distinguono in

questo dai dissidenti russi: che vogliono eliminare dai loro romanzi e racconti ogni „messaggio". Cioè fanno l'arte per l'arte. In questo senso, essi sono più vicini alle mode occidentali. Così come la posizione geografica della Romania è peculiare, anche gli scrittori romeni sono divisi fra Oriente e Occidente. Mentre essi accettano - e non si sa perché - l'idea di Solzenicyn che bisogna essere morali, nella loro arte la rifiutano totalmente, accettando invece le mode occidentali.

In Romania era necessario mascherarsi, era necessario coltivare l'arte per l'arte, eliminare ogni „messaggio" eccetera, per poter essere pubblicato. Questo tipo di scrittura, dunque, può essere spiegata con quel ripiegamento su se stessi necessario in un regime totalitario per poter conservare la „libertà interiore". In Occidente essa ha però tutt'altra spiegazione, che non mi dilungherò a formulare in questa sede, per evitare ogni generalizzazione. Gli scrittori romeni in Occidente scrivono come gli occidentali, ma per ragioni diverse da quelle occidentali. Io non credo che qualcosa di eccezionale possa venirne fuori. Verranno fuori ottimi lavori artigianali, come è già successo. Nel caso di Paul Goma, invece, il rifacimento a Solzenicyn è obbligato. Goma sarebbe grande se non ci fosse già un Solzenicyn. Così è solo interessante e ha il suo valore etno-folkloristico. Comunque, penso che nei prossimi mesi, forse, metterò per iscritto le mie considerazioni sull'arte di questi narratori: perché essi hanno talento, è solo la loro posizione in Occidente come in Oriente che impedisce a loro di dire cose nuove. Per quanto mi riguarda, ho provato la via del romanzo realistico, ma non ho più pubblicato in Occidente. Colui che pensava di stampare un mio romanzo vi ha rinunciato, dicendomi che avrebbe preferito un volume di racconti. Adesso non ho tempo per scrivere e questa attività non mi interessa più. Ho scritto anche in italiano, ma è certamente difficile cambiare lingua.

Per tornare all'Occidente: credo che le delusioni che esso ha provocato nei grandi dissidenti sovietici, come le loro previe illusioni, si spieghino con la scarsa conoscenza che essi hanno dell'Occidente. Se si guardano più da vicino le „accuse" di Solzenicyn all'Occidente, si vede che esse sono formulate, per un verso in chiave morale, e per un altro in chiave politica. E' molto difficile per un uomo dell'Est abbandonare gli schemi totalitari. Dal punto di vista politico, Solzenicyn rimprovera, in fondo, all'Occidente, di non essere abbastanza totalitario. Mentre dal punto di vista morale, Solzenicyn gli rimprovera di non essere appunto morale. Solzenicyn si illudeva, come moltissimi altri, che qualcosa in questo mondo deve essere morale e proiettava questo suo desiderio di perfezione nell'Occidente.

In realtà, tutto questo non ha niente a che fare con l'essenza stessa dell'Occidente. So che molti dissidenti chiedono spiegazioni storiche, abituati come sono al pensiero marxista. Ma nessuno di essi s'è sognato di definire l'essenza dell'Occidente, perché essi ripetono di non aver voluto abbandonare il loro paese di origine. Così, si dice che l'illuminismo sia alla base della rovina morale dell'Occidente. Questi giudizi sono estremamente generici e non aiutano per niente a capire il problema.

Benché io non sia un ammiratore del romanziere Jukyo Mishima, penso tuttavia che nel suo ultimo romanzo, // *decadimento dell'angelo*, egli abbia espresso quasi perfettamente l'essenza dell'Occidente, nella parabola del gatto e del topo.

Un certo topo scopre, non si sa né perché né come, che egli in fondo non è un topo. Anzi, egli scopre che è un gatto, ma si astiene dal mangiare i topi per non rivelare loro questo segreto. Ora questo topo, che ha le caratteristiche fisiche di un topo ma ha scoperto che la sua essenza è quella di un gatto, incontra un vero gatto, il quale vuole mangiarlo. Il topo

gli dice che questo è impossibile, poiché egli stesso è un gatto, e i gatti non mangiano gatti. Al che, ovviamente, il gatto sorride e vuole inghiottirlo. Il topo allora si getta nel canale e si annega. Il gatto ci mette uno zampino per recuperarlo, lo lecca e scopre che il suo gusto è orrido, per cui abbandona il topo morto nel tubo di scarico.

La parabola continua così: il suicidio del topo è stato un successo, perché il gatto non l'ha mangiato. Se il gatto non l'ha mangiato vuol dire che esso non era un topo. E se non era un topo, poteva essere qualunque cosa, quindi anche un gatto. Il topo ha dimostrato, quindi, di non essere un topo. Ma il gatto si è ritirato in un angolo a ronfare, beato nei suoi sogni. Questa enorme capacità estetica del gatto gli impedisce di ricordarsi di qualunque cosa: esso vive nei suoi sogni felici, nel suo puro piacere di dormire. Il gatto ha dimenticato subito la vicenda del topo. Penso che il segreto e l'essenza dell'Occidente siano la sua capacità di dimenticare subito qualunque cosa, chiuso com'è nel mondo piacevole dei suoi sogni. Il successo di ogni topo, di ogni dissidente - dell'Est o dell'Ovest - è puramente individuale. Ma questo successo egli lo ottiene soltanto quando, già morto e abbandonato nel tubo di scarico, ha dimostrato di non essere stato mangiato dal gatto. Ha dimostrato che egli è, insomma, una roba che i gatti non mangiano.

Documento n. 2³

La figura del dissidente sta diventando popolare nei paesi dell'Europa occidentale. In un certo senso i dissidenti sono sempre stati popolari. Ma fino a qualche anno fa prevalevano l'accettazione o la ripulsa acritiche. Da sinistra essi erano visti come traditori, come gente che aveva rifiutato l'immensa fortuna di poter vivere in un paese socialista; nel campo

opposto la loro fuga e la loro sofferenza costituivano la prova più sicura della superiorità del sistema occidentale su quello orientale.

Ultimamente però anche la sinistra si è rassegnata e sembra accogliere i dissidenti per ciò che sono: cioè reduci e fuggiaschi da un mondo che pochi, irriducibili apologeti si permettono ancora di definire „il migliore dei mondi possibili". E così ecco la Biennale veneziana, i convegni, i simposi, le conferenze-stampa, le interviste televisive.

„Sì, per noi l'impatto con l'Occidente è spesso un trauma", mi dice Ioan Petru Culianu, un romeno che vive in Occidente da oltre sei anni, prima in Italia e ora in Olanda. „Direi che la disillusione, in molti casi, è pari solo alla illimitata illusione con cui, nei nostri paesi d'origine, guardavamo a voi. Per coloro che laggiù sono scontenti - e direi che lo sono un po' tutti - l'Occidente è una specie di Eldorado, la terra promessa nella quale ciascuno un giorno spera di andare. E coloro che riescono ad arrivarci lasciano a volte dietro di sé un ricordo indistruttibile, diventano quasi figure mitiche". „E per colui che fugge - chiedo - che succede?". „Succedono tante cose, ogni storia è una storia a sé. Generalizzare può essere arbitrario. Dipende dal paese nel quale arrivi, dalle persone che incontri, da chi ti aiuta e da chi rifiuta di aiutarti. Insomma, comincia il lento, difficile, faticoso inserimento in un mondo di cui ignoravamo quanto è dura la lotta per la vita, l'emulazione e la competitività. E comincia in questo modo a sfatarsi il mito della terra promessa. In più aggiungi lo sradicamento, il sapere che abbiamo abbandonato probabilmente per sempre la nostra terra e i nostri cari. L'esule non è un emigrante. L'emigrante può tornare, noi no; l'emigrante cerca fortuna, noi cerchiamo qualcos'altro".

„Ecco, appunto, che cosa cercate? In altre parole, perché sei fuggito?". „Anche qui può essere arbitrario generalizzare.

Tuttavia credo di poter dire che il dissidente, in genere, cerca di fuggire dal potere totale, onnipresente, nei regimi dell'Est. Spesso non tanto per la coercizione politica che esso comporta, quanto piuttosto per la compressione e l'annullamento di ogni valore spirituale che esso riesce a realizzare. Se proprio vogliamo dare un denominatore comune al dissenso credo che, in un modo o in un altro, dobbiamo cercarlo qui."

„Tu sei uno storico delle religioni - aggiungo - hai scritto anche su Eliade e su Jung. C'è rapporto fra questa tua scelta professionale e la situazione che hai appena descritto?" „Penso di sì - mi risponde Culiuanu -. Il potere totale dei paesi comunisti può generare, in chi non vi si adegua, due reazioni; una è il dissenso palese, l'altra è il ripiegamento su se stessi. Io mi ritrovai su questo secondo versante e mi rifugiai nel misticismo, essendo anche favorito da un periodo di relativa tolleranza che vi fu in Romania attorno agli anni Settanta. Ebbi anche la possibilità di pubblicare alcuni miei racconti. Poi le porte si richiusero e allora, nel 1972, decisi di restare in Italia, dove ero venuto con una borsa di studio italiana. Devo dire che arrivai qui nutrendo una profonda sfiducia nel potere. Ero convinto della verità di quel detto secondo il quale non esiste potere buono."

„E in Italia questa tua convinzione è stata confermata o smentita?" „Non è stata né confermata né smentita. Penso che nel complesso il potere migliore resta quello che si sente di meno. Questa è per me la definizione di democrazia. E direi che, finora, l'Italia è un paese estremamente democratico. Ma tieni presente che il problema del potere, del quale io mi interessavo da tempo per quanto riguarda gli aspetti religiosi in senso lato, cioè le „ideologie", non è un problema italiano, è universale nello spazio e nel tempo. E tieni presente soprattutto il punto di partenza di cui ho appena parlato. L'idea della negatività del potere qui non mi si è rivelata, semmai si è arricchita con nuovi e più sottili aspetti. Dovetti

fare esperienze traumatiche per quel giovane di ventidue anni che ero allora: il campo-profughi, il lavoro manuale, l'indifferenza e il sospetto della gente. Alcune di esse umilianti, credimi. Ebbi anche paura, e la paura si aggiungeva allo smarrimento. Comunque, per tornare alla tua domanda, ti dirò che ciò che mi ha colpito di più è la verità dell'osservazione di un filosofo tedesco: che in Occidente tutto è mediato dal valore dello scambio, tutto, fino all'ultimo desiderio o sentimento. Ovviamente, anche i „dissidenti“, da qualunque cosa essi dissentano. E quindi una religiosità autenticamente cristiana, così come la intendevo forse io, mi sembra messa in crisi da questo principio commerciale. Nei paesi dell'Est si è ancora indietro anche rispetto a questo. Ma si è sulla medesima strada. Per quanto mi riguarda sono giunto alla conclusione che, per il momento, l'importante è riuscire a ritagliarsi un angolino di mondo in cui poter pensare e scrivere. Cosa non facile d'altronde."

„C'è un pessimismo profondo in ciò che dici.“ „E' vero. Certe situazioni, certi stati d'animo sono difficili da esprimere. Dirò solo, e spero di non offendere nessuno, che la situazione, all'Est come all'Ovest, non mi sembra granché differente per quanto riguarda questo principio del capitalismo avanzato: che niente sfugge più alla mercificazione. Alcune correnti religiose della tarda antichità avevano una angiologia molto complessa. Si diceva che neanche un filo sottile d'erba è lasciato senza il suo angelo. Oggi si potrebbe dire che anche il più sottile filo d'erba vale il suo soldino. E così le cose invisibili: l'amore, perfino la morte. Tutto ha valore soltanto in quanto traducibile in denaro. Per quanto riguarda invece il potere, certo, qui non ci sono campi di concentrazione, esistono garanzie giuridiche, esiste un'opinione pubblica - per quanto manipolata dai mass media -, il cittadino può difendersi entro certi limiti. Sarei sciocco, ingrato e ingiusto se non lo dicessi. Tuttavia bisogna aggiungere che le tecniche

di emarginazione ci sono anche qui, che lo spazio per il dispiegamento dello spirito si restringe sempre più (non a caso vedo la religiosità spegnersi ovunque, anche in me), che il potere è sempre più concentrato, sempre, più capillare, sempre più attento, sempre più tecnocratico. Anche qui, temo, tende a diventare totale. Sono anni che devo sempre ricominciare la lotta per avere i „documenti“, passaporto, carta di identità, per ottenere quella identità giuridica senza la quale non sei nessuno, proprio nessuno. Bisogna essere un esule per sapere che cosa significa..."

Ci guardiamo a lungo, in silenzio. Rivedo in un istante la sua odissea che conosco, che ho seguito. Poi riprendo: „La vostra identità, appunto, di questo volevo che parlassimo". „Sì, parliamone. Mi addolora a volte vedere come i dissidenti si lasciano fagocitare dalle mode dell'Occidente, la facilità con cui rinunciano a se stessi. Io vengo da un paese che non ha dato grandi dissidenti, mi spiace dirlo ma è così. Ha dato invece numerosi scrittori ed intellettuali di talento. Quando essi sbarcano a Parigi continuano a scrivere romanzi - peraltro molto apprezzabili - dai quali eliminano ogni „messaggio." Cioè coltivano l'arte per l'arte. Lo stesso che facevano in Romania. Solo che in Romania erano costretti a farlo per sperare di essere pubblicati, si rifugiavano nell'idea dell'arte per l'arte perché altro non si può fare, qui invece potrebbero fare qualunque cosa e non la fanno." „Un tradimento?", provo a chiedere. „Forse non è un tradimento - risponde Culianu -. Il problema vero credo consista nello sradicamento dei dissidenti. E' difficile parlare ad un pubblico che non si conosce, scrivere per una società che non è la propria. Facilmente si finisce con lo sbagliare la misura, col dire cose non richieste. La nostra esperienza e i nostri valori sono profondamente diversi dai vostri. Ecco, il problema e il dramma dei dissidenti, è quello di restare fedeli a quell'esperienza e a quei valori, di non dimenticare la „missione", se

la parola non è troppo impegnativa, nel momento in cui vengono sradicati e trapiantati in un mondo che chiede loro altre cose da quelle che possono dare. I russi sono quelli che riescono a conservare maggiormente la loro identità, ed infatti, non a caso, sono quelli che, dovunque vadano, si sentono stranieri, e che, qualunque cosa dicano o scrivano, si rivolgono sempre, in primis, alla Russia. Pensa a Solzenicyn".

„Cosa significa Solzenicyn?" „Vedi, è un uomo che dovunque riesce a restare se stesso. Egli rivolge due ordini di accuse all'Occidente politiche e morali. Dal punto di vista morale, Solzenicyn è assetato di perfezione. Sperava forse di trovarla in Occidente. Non l'ha trovata, ed ecco allora la sua delusione e le sue rampogne. Dal punto di vista politico, egli resta ancorato agli schemi totalitari dell'Est. E infatti rimprovera alle società occidentali di essere troppo frammentate, troppo caotiche, troppo disperse. Di qui discende la sua difficoltà a farsi capire e la nostra difficoltà a capirlo. Ma egli resta un uomo di straordinaria coerenza e forza interiore, ed esercita un fascino indescrivibile su tutti i dissidenti. Certo, nel mondo d'oggi c'è bisogno di gente come lui, ma questo non vuol dire che egli abbia potuto capire l'Occidente."

Documento n. 3⁴

Chicago 111., Aprii 5, 1975

Caro Paolo,

Ti chiedo scusa di inviarti così tardi questa lettera, ma volevo prima avere un'opinione lucida sulle cose che mi circondano (...). Qui, non c'è dubbio, si vive molto meglio che in Italia, e non c'è alcun pericolo imminente di trasformazione. La tranquillità è perfino stancante. In America ci sono molti problemi, soprattutto quello della delinquenza di o senza colore, ma la vita sembra molto sicura.

Di me penso che abbia ricevuto varie notizie, soprattutto attraverso la lettera che ho scritto ai tuoi a Rovigo⁵. Ho imparato molte cose, ho fatto un'esperienza senz'altro importante e interessante. Tuttavia le condizioni finanziarie poco brillanti non mi hanno permesso di fare e di vedere niente ali'infuori di Chicago, per cui ho deciso di tornare in Italia a fine maggio (anche il prof. Eliade se ne va a giugno). Lì mi aspettano molte cose da riprendere e risolvere, fra l'altro la laurea italiana. Ho sentito qui corsi interessanti, ho conosciuto personalità importanti, ho lavorato in una relativa calma, interrotto solo da una serie di fuochi misteriosi che qualcuno (non identificato tuttora) ha messo alla biblioteca Regenstein (la più grande del mondo) e, più recentemente, da un temporale con neve di 11 inches che ha ucciso più di trenta persone e ha tagliato fuori Chicago dal resto del mondo per 48 ore. La città è bella, comunque, molto differente dalle città europee, che sembrano buchi di topi a confronto con Chicago. Il grattacielo Sears, il più alto del mondo, avrà forse 150 piani ed è molto impressionante. Tra l'altro, nel mio campo, l'università qui è ritenuta la migliore del mondo: la città si rispetta: è costruita sul lago più grande del mondo, ha il grattacielo e la biblioteca più grandi del mondo, il museo più grande del mondo e il negozio di giocattoli più grande del mondo, ecc. E' fatta su grande scala. Mi sto chiedendo cosa potrò ancora pensare di Milano al mio ritorno...TV su 40 canali, 5 di Chicago, 7 posti radio ecc.... Per non parlare dei negozi e del relativo tenore di vita, che supera tutto ciò che la mia immaginazione avrebbe presupposto. Si vive bene, in America, si vive „su grande scala"... Così, io ti inviterei a farci una visita quando puoi.

Ti mando i più cari pensieri e ti prego di trasmettere anche ai Tuoi i migliori pensieri,

Giovanni

Documento n. 4

Milano, 20 maggio 1976

Caro Paolo,

Ti ringrazio del biglietto, che ho trovato al ritorno da Parigi. Per varie ragioni (ho dovuto incontrare un professore della Sorbona qualche giorno più tardi) ho rinviato il ritorno. Sono arrivato esattamente una settimana fa. Il viaggio è stato interessante, te ne parlerò quando ci rivedremo.

Ho scritto subito a casa, perché nel frattempo mia madre aveva telefonato qui. Forse avrà pensato che il terremoto⁶ mi abbia raggiunto. Purtroppo io, preso da varie attività, non avevo più scritto dopo Pasqua (...).

Altrimenti la Domus è allegra come la conosci. Meno male che io conto di andarmene subito dopo gli ultimi esami con gli studenti (22/6), quando probabilmente avrò saputo anche i risultati delle benedette elezioni che aspettiamo con impazienza...⁷ Non è escluso, in un caso, che io non ritorni più in ottobre. In tal caso, ricomincerò la mia ottima professione di lavapiatti, stavolta aspettando che mi caccino anche dalla Francia i nostri amici dell'Oriente... Comunque almeno quest'estate spero di trascorrerla con calma.

Ti prego di trasmettere i migliori saluti e auguri ai Tuoi⁸. Spero che stiano tutti bene. Affettuosamente tuo

Giovanni

Documento n. 5⁹

Dee. 10, 1976

Cari Paolo e Anna Clara,

Vi scrivo per augurarvi ogni bene e, per il periodo immediatamente successivo, un buon Natale e un felice Anno

'77. Nel mio nuovo paese adottivo si sta bene, solo che c'è la barriera linguistica, per cui in certi momenti mi sento abbastanza isolato. L'appartamento che ho è un po' troppo grande per me, così che vi aspetto il più presto per riempirlo almeno temporaneamente. Si compone di un soggiorno immenso (circa 12 + 5), di una piccolissima camera da letto, più gli accessori. Ho una radio e la TV (che ancora non funziona: dovrò decidermi di cercare qualcuno per farla riparare). Il riscaldamento è buono e il clima non è eccessivamente freddo.

Finora non ho lezioni all'università, ma ci vado ogni giorno, senza un orario preciso (sto lì 3/4 ore che non sono perse, perché c'è molto lavoro da sbrigare). Abbiamo 5 studenti, ma il rumeno non conta. Spero di ottenere fondi per una ricerca a lungo termine (anzi, io vorrei renderla più breve, perché i 5 anni proposti dal direttore mi sembrano troppi). Sono deciso di non muovermi di qui almeno per qualche anno, perché Groningen è la città ideale: né troppo grande, né troppo piccola ecc. Sto studiando la lingua che è moeilijk, cioè difficile. Potrei fare anche meglio, ma mi trovo in fase di transizione.

Aspetterò con molta impazienza qualche vostro segno.
Met beste groeten
Giovanni

Documento n. 6

Dee. 10, 1976

Caro Paolo,

Penso che le nostre lettere si siano incrociate da qualche parte nello spazio. Ti ringrazio molto della fotocopia del tuo articolo sulla „cultura della resa“, che mi ha come sempre, interessato moltissimo¹⁰. Sono, in effetti, cose molto familiari,

nel tuo stile eccellente che vorrei leggere più spesso (...)
Spero che tu sia un Prezzolini redivivus, cioè col coraggio di essere contro la censura dei nuovi poteri culturali, ma spero anche che tu non debba perciò seguire i lunghi itinerari per il mondo che ha dovuto seguire Prezzolini, a meno che ciò non ti piaccia.

Ad ogni modo spero tanto che tu e Anna Clara seguiate almeno l'itinerario Padova-Groninga, al più presto e quando volete. E' probabile che in marzo mi cercherò un'altra casa, ma ci terremo in contatto.

Mi sto motorizzando come posso: oggi ho comprato una bici di seconda mano e ho fatto esercizi nel traffico rifugiandomi ogni tanto sul marciapiede. Le vacanze di Natale saranno abbastanza piene (ma in parte anche noiose: dovrò fare probabilmente un viaggio a Parigi, a meno che non riesca ad evitarlo). Ma verranno amici, e così per la prima volta dopo molti anni, avrò una casa dove ospitarli.

Finalmente sono arrivati anche i miei bagagli. Domani andrò a ritirarli. Spero di fare in tempo a ricevere i soldi dall'università, altrimenti rimango a corto di denaro. Non sto a descriverti le cose di qua: ho pochi contatti con la gente. Non studio molto come credevi. L'aria buona e il latte mi fanno dormire. (Scusa, sono stato interrotto da un tizio che ha voluto vendermi cartoline contro l'apartheid nell'Africa del sud. Le ho comprate, perché abito in una via con molti studenti, e non voglio...).

Da quando sono qui provo una strana ritenutezza davanti agli uomini e alle cose. Non sono andato ancora al cinema (benché il mio televisore non funzioni) e la spesa la faccio nel supermercato. Vedo gente, ma non ho ancora legato con nessuno, nonostante abbia ricevuto e sia andato a vedere varie persone. Peraltro mi sto „adattando" benissimo, aspetto solo che venga risolto in maniera soddisfacente il „problema linguistico".

Le giornate sono estremamente brevi. Alle 8 è ancora buio e alle 4 del pomeriggio il buio toma. Nonostante ciò, (cioè il lungo tempo in cui potrei lavorare), sto vegetando all'infuori delle circa 2 ore spese sotto i caschi del registratore. Spero di rimettermi completamente in sesto al più presto.

Tanti, tanti cari saluti a te e Anna Clara, ai tuoi e a Pierluigi. Vi prego di non dimenticare la promessa di farvi vedere qua. Speriamo, a presto

Giovanni

Documento n. 7¹¹

Caro Paolo,

Ti sono molto grato della tua lettera. Sappiate tutti e due che se non verrete qua a Pasqua io mi arrabbierò parecchio, e verrò a cercarvi dovunque vi nascondiate! Mi farà effettivamente moltissimo piacere se verrete. E penso che, tutto sommato, la benzina non può essere così cara da impedirci di vederci.

Per quanto riguarda l'elogio del matrimonio che mi hai fatto, e dal quale deduco che anche il vostro barometro segna bel tempo in casa - cosa di cui mi congratulo con ambedue le parti in causa - anch'io lo risento ormai come indispensabile. La mia amica tedesca è venuta qui per una settimana e ora ne rimpiango l'assenza - non fosse che per l'immenso mucchio di piatti sporchi che non mi decido di lavare (scusa il cinismo involontario: la rimpiango per tutt'altre cose, in primo luogo perché non tornavo con una casa vuota, poi perché ecc. ecc.). Per cui sento come impellente il bisogno di trovarmi una donna con cui spartire lo spazio, le gioie e gli errori (cioè il tempo). Siccome, tuttavia, spartire spazio e

tempo con qualcuno non è roba da poco, spero che l'urgenza del problema non mi faccia fare un passo sbagliato. Penso che, se tu avessi un'idea del luogo dove vivo, capiresti subito che non è fatto per gente sola. Una donna mi aiuterebbe moltissimo nelle „public relations" e in tutte le faccende amministrative, ecc., che io non sbrigo molto volentieri e che sono moltissime (...).

Grazie degli incoraggiamenti. Ne ho bisogno per una sola ragione: che ho un lavoro enorme da fare, mentre il clima fa diminuire il mio rendimento. Spero comunque di cavarmela con qualche rinvio. Ora ti lascio, augurandoti ogni bene a te e ad Anna Clara e pregandovi di fare il possibile per poter venire su in aprile (...). Fraternamente, tuo

Giovanni

Documento n. 8

Groningen, feb. 10, '77

Caro Paolo,

So che mi hai sempre aiutato quando è stato necessario, e perciò ricorro ancora una volta a te, sperando di non disturbarti troppo.

Una volta mi hai detto che se avessi avuto bisogno di un avvocato, potrei rivolgermi a te.

Il tempo è venuto, ed ecco per quale ragione: come sai, il 4 luglio '77 io compirò 5 anni di permanenza in Italia. Potrei dunque chiedere la cittadinanza italiana, e penso che mi tocchi farlo.

C'è dell'altro: se ottenessi tale cittadinanza prima di 30 anni, il che è probabile, dovrei compiere il servizio militare.

Non è che abbia qualcosa contro il servizio militare, ma questo sconvolgerebbe tutti i miei piani - per non dire che, molto probabilmente, perderei il posto in Olanda.

Tuttavia, ho sentito dire che, nel caso di gente che ha un contratto di lavoro all'estero, il servizio militare viene rinviato e, qualora essi abbiano superato i 30 anni, vengono esentati.

Ora, non ti paia assurda la mia idea: il trattamento che ho come rifugiato è non solo umiliante davanti alle autorità, ma mi fa sprecare parecchio tempo ed energia, nel senso che devo ugualmente rivolgermi alle autorità per il rinnovo del soggiorno, per cui devo andare ad Amsterdam, ed essere, naturalmente, trattato anche dalle autorità italiane come un intruso fastidioso.

Ti ricordi che ti dicevo che non avrei voluto chiedere la cittadinanza italiana nell'attuale contesto politico¹². Tuttavia, essere cittadini italiani con contratto di lavoro all'estero è differente dall'essere cittadini italiani in Italia, cioè sottoposti al controllo comunista in quasi tutti gli ambiti della produzione e della cultura.

Ti sarei estremamente grato se:

- 1) mi potessi raccomandare un buon avvocato;
- 2) quest'ultimo mi potesse precisare il suo onorario per le pratiche da svolgere per la cittadinanza e

- 3) se eventualmente ti potessi previamente informare se ciò che so io del servizio militare è vero, perché nel caso non fosse vero dovrei aspettare con la domanda per la cittadinanza, e sarebbe inutile disturbare (e pagare) un avvocato.

Se le spese non fossero eccessive, potrei facilmente condurre la pratica attraverso un avvocato, visto che non sono in Italia e che la mia presenza non è assolutamente necessaria.

Da ricordare che io ho appena compiuto i 27 anni (il 5 gennaio) e che dunque, ottenendo, mettiamo, nel '78 la cittadinanza italiana, sarei soggetto alla legge di leva.

Scusa il tono affaristico di questa lettera, te la spedisco con la posta dell'università... ad ogni modo, tengo a ribadire il mio affetto per te ed Anna Clara, tengo a riinformarti che non ammetterò nessuna scusa se eventualmente penserete di non venire in Olanda a Pasqua e che aspetto di ricevervi e di abbracciarvi. Ti prego di salutarmi tutti i tuoi e ti ringrazio,
tuo Giovanni

Documento n. 9

Feb. 25/6, '77

Carissimo Paolo,

Ti sono estremamente grato per la tua lettera. Certamente è meglio che discutiamo queste cose in aprile¹³ (...).

Grazie mille del tuo articolo: è l'unica cosa che ho letto con vero piacere (e soddisfazione !) negli ultimi tempi. (...).

Ora, per tornare alla mia storia della cittadinanza, che tu avrai preso per una pazzia: io penso che essere Italiani in Italia, ora come ora, è pericoloso¹⁴. Ma essere Italiani all'estero, non ancora. Berlinguer¹⁵ e compagni, se dovessero richiamare in patria tutti i lavoratori italiani del mondo, si rovinerebbero in qualche giorno. Non possono farlo. Ora, per il momento, sarebbe meglio per me essere un italiano all'estero, anziché non essere niente.

Nessuno mi ha trattato male, come pensavi (e tanto meno il Consolato italiano di Amsterdam, dove non ci sono mai stato). Tuttavia, senza essere maltrattato, sono stato trattato con diffidenza dalle autorità olandesi, che mi hanno rilasciato un permesso di soggiorno valido solo fino ad agosto prossimo. Se fossi stato italiano (MEC), avrei avuto un normale permesso per 5 anni. L'unico fastidio è quello di dover rinnovare annualmente visto italiano e permesso

olandese di soggiorno. Niente più, ma ormai anche questo basta per portarmi ad una certa forma di esasperazione.

Stando le cose come stanno, di sicuro rientrerei nella legge di esenzione dal servizio militare, sempre che ottenga la cittadinanza dopo i 28 anni (ma credo che l'ottenimento duri comunque abbastanza).

Ad ogni modo ne riparleremo, e se mi convincerai dell'inutilità dei miei propositi, ci rinuncerò subito.

Ti ringrazio delle parole di incoraggiamento della precedente lettera (quella che accompagnava l'articolo). Penso però che avrai capito male qualche sfumatura auto-ironica della mia lettera: non sono mai stato scoraggiato da qualcosa e, francamente, non avrei nessuna ragione per esserlo. Ad ogni modo, non il furto di una bicicletta o la difficoltà di una lingua - e nemmeno la solitudine e quel che essa comporta (minestre dimenticate sul fuoco e altre cose) -, potrebbero scoraggiarmi. Queste sono favole divertenti della mia esistenza, piccoli momenti di ironica auto-commiserazione. Ma, altrimenti, la mia vita è tesa e intesa non alla realizzazione di se stessa, ma alla realizzazione di un progetto di lavoro. Certamente, tutte queste tensioni e tutti questi contrasti sono comici. E', penso, in chiave umoristica che te ne ho parlato. Avrei potuto parlarti di tante altre cose, ma ho scelto le più divertenti. Comunque, vedrai fra poco come si vive qui, e vedrai ugualmente che non c'è male e che non ci sono motivi per scoraggiarsi. (...).

Con i più cari saluti a voi e a tutti i tuoi
Giovanni

PS. Ora lavoro intensamente, ma allo stesso tempo ho inviti per una settimana di anticipo. Ho anche alcuni(e) amici(che), ma nessuna amicizia particolarmente... particolare. Le relazioni sono in via di sviluppo, con piena fiducia nell'avvenire... Comunque, non mi troverete (o non necessariamente) proprio circondato da belle ragazze...

Documento n. IO

Apr. 19, '77

Carissimo Paolo,

Spero che questa mia lettera ti arrivi prima del suo mittente (cioè io)¹⁶. Dopo la vostra partenza ho „sofferto di solitudine" per qualche giorno, poi, oggi, con la lezione di guida, ho ripreso contatto con la nuova realtà in cui mi tocca „integrarmi".

Ti scrivo ora non per esprimerti il mio rammarico (reale e sofferto) per la vostra partenza, ma con un intento ben preciso. Come si diceva con le parole di Lenin, l'intellettuale è merda, e ciò è anche vero, fino ad un certo punto. Ma non completamente. Perciò neanch'io dimentico che a casa mia (in Romania) c'è gente che soffre e lotta. Come sai, nella generalità non sono granché preparato, ma nei casi specifici cerco sempre di procedere in maniera quanto più „morale" (chissà cosa sarà questa „moralità"). Ora, in Romania è stata formata una „Carta dei diritti dell'uomo 1977", da 200 persone, molti intellettuali, ma anche operai, gente semplice, ecc. Tutto „orchestrato" dallo scrittore Paul Goma, di cui hai sentito senz'altro parlare.

In seguito al loro atto, parte sono stati messi in prigione, parte hanno perso i loro posti di lavoro o sono stati spediti all'estero (come il nostro invitato qui, il romanziere Virgil Tanase, la cui vicenda ha fatto scalpore a Parigi nei mesi scorsi - anche, e soprattutto, sulla stampa dell'estrema sinistra radicale, che in Francia è meno dogmatica e intellettualoide di quella italiana).

Ora, oggi ho ricevuto da Parigi una telefonata in cui mi si diceva tutto questo. Mi si chiedeva se non conoscessi qualche giornalista olandese. Non conosco. Ma ho subito pensato a te, che hai la possibilità di incidere su molta gente non ancora vinta dall'epidemia del conformismo.

Se ti interessano tutti i particolari della vicenda puoi metterti in contatto (con o senza avviso telefonico, ad ogni modo con pagamento del destinatario della telefonata - ho dimenticato la formula d'uso in Italia: in Francia si dice „taxe inverse“) col Signore (...), a questo numero di Parigi: (...). Digli che sei un giornalista italiano, ecc., eventualmente fai il nome di (...) (sono le persone da cui ho avuto questo numero, di cui io non conosco l'utente, cioè quel signor (...)).

Certo, io non oso nemmeno pregarti di fare questa telefonata, se non ti risulta sia utile nel tuo lavoro, sia, diciamo, conveniente dal punto di vista „morale“. Se credi di non poter rendere pubblica la vicenda di questa gente, è meglio non farlo. Se conosci qualche giornalista che lo farebbe volentieri, ti prego di comunicargli il numero di telefono. Potrebbe venirne fuori un articolo (o un articolone) interessante, benché in Italia la gente sia seccata dalle vicende dell'Est, ma forse proprio perciò...

Comunque ti saluto, ti ringrazio e... arrivederci a presto, a te e Anna Clara!

Giov.

Documento n. 11

Mag. 9, '77

Carissimi Paolo e Anna Clara,

Non mi abbiate a male perché non sono venuto da voi. Ho tanti rimorsi che tornerò in Italia a fine giugno - inizio luglio, anche a costo di non andare più in vacanza¹⁷.

Il mio treno doveva fermarsi a Bologna alle 4.40 del mattino! Sarei arrivato da voi fra le 6 e le 7 di mattina. Poi dovevo partire per Milano, dove, alle 17.50, avevo il treno per Groningen. Sarebbe stato troppo difficile.

Per il resto, come ho spiegato a Paolo, a Milano ho avuto novità che mi hanno trattenuto lì sul posto. Erano effettivamente importanti per me, perché confermavano un sacco di cose e atteggiamenti e presentimenti degli ultimi anni. Per il resto, solo il tempo potrà decidere.

Per quanto riguarda la cittadinanza, avrò sicuramente bisogno di un avvocato. Ne riparleremo al mio ritorno. (...).

Con i migliori saluti ai Vostri, a Rovigo e Milano, e a Pierluigi¹⁸ (...).

Arrivederci a presto, e scusatemi ancora
Giovanni.

Documento n. 12

10/11/'77

Carissimo Paolo,

Grazie mille della Tua ultima lettera! Avevo perso il contatto con voi, ed è un pezzo che non ricevo nulla dall'Italia.

Vi ringrazio moltissimo anche per l'invito di passare Natale con voi. L'idea mi sorride moltissimo, ma purtroppo temo che entro Natale non sarò ancora il felice possessore di un nuovo passaporto. La situazione incomincia a stufarmi parecchio, ma non c'è nulla da fare.

Peraltro, benché adesso, dopo c. 25 lezioni guida, sono (quasi) un asso del volante, non mi hanno ancora iscritto all'esame. Ho guidato varie macchine, in città e fuori, anche senza patente; una è rimasta anche lievemente - quasi impercettibilmente - danneggiata in un tentativo di parcheggio (all'una di notte e dopo molti bicchieri stimolanti).

Certo, se io non posso venire in Italia, voi siete sempre i benvenuti in Olanda. Sarebbe più difficile ospitarvi, ma con

un sacco a pelo e un po' di buona volontà ce la faremo. Inutile dirvi che piacere mi farebbe!

(...). Continui a scrivere sul „Popolo"? Se non è troppo difficile mi farebbe piacere leggerti ogni tanto. Sai che ammiro ciò che scrivi e come scrivi. E, peraltro, non ho mai trovato nei tuoi articoli un'idea con la quale non sia perfettamente d'accordo, o che non mi abbia aiutato a chiarire le mie. E' vero che io rimango, sostanzialmente, un laico liberale, e mi ritrovo più nel „Giornale nuovo" (quotidiano italiano fondato proprio in quel periodo con lo scopo di contrastare il predominio culturale della sinistra, n.d.r.) che nel „Popolo" (quotidiano del partito della Democrazia cristiana, n.d.r.). Ma questo è un altro paio di maniche. So che io, insieme alla borghesia liberale, ci troviamo in una via senza uscita. Ma ho assunto la mia condizione, pur mantenendo rispetto e nostalgia per la „rabbia stellare" che io stesso sognavo una volta. E se non sono un credente praticante, non sono nemmeno un miscredente, solo che il mio orizzonte non può identificarsi col Cristianesimo, pur nel rispetto assoluto di quest'ultimo.

Per quanto riguarda il posto di qua, come già detto e ridetto, i giochi sono fatti. Solo che c'è una „mano di ferro" (in italiano l'espressione corretta è „braccio di ferro", n.d.r.) fra il capo che vuole un italiano (incaricato e con vari libri pubblicati), mentre la sezione vuole un ungherese-americano. Per cui non è stata presa ancora alcuna decisione. Chi è o è stato in America gode qua di un prestigio speciale, spesso completamente immotivato, perché in America non sempre si arriva per merito, ma per via delle relazioni e del patrimonio personale. Ora, io sono completamente fuori da questo pasticcio, ma con la sensazione che il gran capo è molto ingenuo...

Il mio libro non solo non è uscito, ma non ho ricevuto nemmeno le prime bozze (che dovevano essere già corrette

all'inizio di settembre)! Non so cosa stia succedendo. Ho scritto e perfino telefonato a proprie spese, ma senza risultato. Comunque, ho il contratto (ma quello, come si sa, non vale molto).

(...). Io sto lavorando intensamente alla tesi per la Sorbona, che avrà, molto probabilmente, dimensioni monumentali. Sono stanco e stufo. Come stanno tutti i vostri? Carissimi saluti a tutti. Tante buone e belle cose a te ed Anna Clara, con un fraterno abbraccio,

Giovanni

Documento n. 13

Groningen, 18 nov. '77

Carissimo Paolo,

(...). Trovo abbastanza comico che proprio stamattina ho firmato una petizione contro la bomba a neutroni. Avevo qualche dubbio sul daffare, perché la lista me l'ha presentata un attivista per i miei gusti troppo di sinistra, ma poi ho pensato che, in fondo, questa bomba io non la voglio proprio. Poiché essa provocherà chissà quale risposta sovietica, contro la quale sarà ancora più inutile protestare. Rimango sempre più convinto della giustezza della mia posizione concernente i figli: non vorrei portarli in questo mondo.

Mi trovo ad essere sempre più deluso dall'Occidente, che io in Italia ho conosciuto, tutto sommato, molto poco, perché troppo marginale per conoscerne la struttura e i limiti. Ma i veri problemi cominciano, per un uomo come me, appena nel momento in cui ha raggiunto una relativa tranquillità materiale. Ebbene, il modello culturale occidentale mi appare di un'estrema povertà, e ormai non ce la faccio più fisicamente per astrarmi completamente nei miei studi. Nessuna soluzione religiosa mi appare che resista abbastanza alla critica („ri-

duttiva") e, finalmente, mi trovo adesso „arrivato" - in una condizione materiale senza sorprese - e tuttavia estremamente insoddisfatto.

Conosco già i congressi a cui parteciperò, so più o meno chi incontrerò là, tutto ciò che aspetto dalla vita è ridotto ormai a una macchina che mi consenta di muovermi un po' a destra e a sinistra. Mentre dai miei simili non aspetto proprio più niente: nessuna sorpresa. Ovviamente la soluzione personale la intravvedo già nella direzione di tutti gli studi che sto facendo, ma non è il luogo di parlarne qui. Spero che diventi più chiara se riuscirò a pubblicare i volumi che ho in mente. Intanto lavoro, senza voglia, alla tesi (spero che diventi libro) sulle esperienze estatiche. Sarà, credo, il mio primo e ultimo libro interamente scientifico. In seguito ho in mente un tipo di scrittura più elastica.

Peraltro, non devi credere che la mia vita sociale sia limitata; anzi, da un po' di tempo non sto più una sera in casa (questa è la prima, e ne approfitto per scriverti; ma aspettavo una visita abbastanza piacevole che poi non c'è stata). La mia insoddisfazione non viene da motivi contingenti, perché non avrei nessun motivo per lamentarmi. Essa è, come cercavo di spiegarti, radicata più profondamente nel tipo di modello culturale in cui mi trovo a vivere, modello che mi sembra a volte di una tale e tanta imbecillità, che quasi preferirei vivere nel Medioevo. Ovviamente, il modello culturale dell'Est è ancora peggio. Ma proprio da qui viene il dilemma: che io non vedo, da nessuna parte, la minima speranza. Mi trovo letteralmente „gettato" in un mondo che stento non di capire ma di apprezzare per quello che è: una gran m... Da qui anche molte speranze deluse, ecc. Perché tutto mi risulta contaminato dall'insulsaggine universale, perfino i pochi uomini che contro di essa combattono. Perché non c'è via di comunicare: risentiamo tutti (o forse mi illudo) la medesima limitatezza, ma la combattiamo ognuno attraverso le sue illusioni: chi con Marx e e, chi con la camicia nera, chi con

la droga, chi col sesso, chi con l'ingannare il prossimo per un chimerico profitto, chi con la televisione, chi con lo yoga, ecc. ecc.

Ebbene, in Italia io non ero consapevole di tutto ciò, perché dovevo lottare. Ma ora sono più pacato, anche se rimangono molte cose da risolvere. Per cui ho anche più tempo per contemplare la propria miseria e quella altrui.

Non vorrei diventare troppo scocciato con le mie apocalissi. Ma sei l'unica persona che, mi è sembrato di capire, la pensa più o meno come me. Forse avremo modo di incontrarci e di riparlarne, oppure, meglio, di parlare di cose più allegre. (...) E' con questo spirito che ti - o meglio vi - scrivo: col desiderio di rivedervi e di stare un po' a parlare o magari a perdere tempo. (...) Ciao

Giovanni

Documento n. 14¹⁹

Feb. 20, '78

Carissimo Mario,

(...). Scusa questa lettera così piatta e cretina. Ma sono, da qualche giorno, in una pessima disposizione, di cui non sto a rintracciare le cause (la principale è l'influenza, la seconda è l'aver capito il mio finale e indissolubile attaccamento alla democrazia, la cui essenza mi diventa sempre più chiara); ma soffro per quel che ero: io ho avuto un'educazione totalitaria, che mira finalmente alla formazione di eroi. Ho capito ormai quanti difetti si nascondano in questa visuale. E vorrei tanto sperare che diventerò, finalmente, un bravo, posato, borghese intellettuale di provincia.

Con i migliori pensieri e saluti a tutti,

Giovanni

P.S. Caro dotto', vedi forse facciamo in modo da vederci e prendere un bicchiere insieme. Spero che sarò meno noioso di adesso.

Documento n. 15

13 sett. '78

Carissimo Paolo,

(...). Avevo capito, dalla tua precedente lettera, che „l'intervista" non sarebbe uscita. Per cui essa mi sorprende, piacevolmente d'altronde²⁰. Ti sono estremamente grato per la tua amicizia e per la pena che ti sei dato nello stendere questa non breve rassegna di tematiche dell'esilio...Sono soprattutto contento perché, avendo letto di recente la conferenza di Solzenicyn a Harvard, ho notato con molta soddisfazione che anche egli parla ormai dell'Occidente in un modo che mi è molto familiare. Come sai, la nostra discussione e i miei appunti sono stati stesi prima di questo discorso del Solzenicyn. (...).

Vi abbraccio tutti e due e vi aspetto qui a Natale,
Giovanni

Documento n. 16

22 ottobre '78

Carissimi Paolo e Anna Clara,

(...). Capisco dalla lettera che avete dei dubbi circa la venuta qui durante le vacanze natalizie. Come fare per dissiparli? Certo, non posso promettervi che il tempo sarà bello, ma potremo forse fare belle scappate (...).

Intanto io mi sto dando da fare con la tesi, per la quale ho trovato un editore, con un altro libro per il quale ho vaghe speranze che possa uscire (sulla filosofia del Rinascimento) e con vari articoli, di cui ho interrotto uno per scrivere questa lettera. Dopo un periodo estremamente ascetico e serio, ora mi concedo qualche svago, come sarebbe qualche partita di ping-pong e qualche cenetta con gli amici. Ma il tempo scarseggia tanto che non riesco ad avvicinarmi alla „gente del luogo". Per di più le mie incombenze sono aumentate quest'anno, da quando parlo abbastanza bene l'olandese. Faccio, cioè, parte di un sacco di gruppi di studio e roba del genere. Quindi, altro tempo perso.

Non ho nessuna novità da darvi, se non che vi aspetto qui e farò una grande festa quando verrete. (...).

Quando sarà pronto il libro di Paolo? Se ha qualche novità da Marietti, lo pregherei di farmelo sapere. Intanto ho saputo che il mio libriccino su Eliade²¹ vende bene. Purtroppo, a causa delle mie sciocche ricerche sulla Romania interbellica²² (vi racconterò la prossima volta i particolari), esso non verrà tradotto in francese, come speravo prima. Ogni ingenuità si paga...

Tantissimi cari saluti e, speriamo, a presto
Giov.

Documento n. 17²³

Groningen, 9 novembre '78

Carissimo Paolo,

E' assai tardi, e quindi ti chiedo scusa in anticipo se la mia lettera soffrirà per mancanza di coerenza, stile, ecc. Prima di tutto ti sono molto grato per gli articoli e per la lettera.

Ho letto con molto interesse tutti e due gli articoli. In primo luogo quello su papa Wojtyla, sul quale sono troppo concorde con te per parlarne di più. Aggiungerei tuttavia che la sua elezione, credo, mi sembra che inferisca un durissimo colpo a tutto il blocco sovietico: poiché altra è la voce con cui un polacco può protestare contro il Gulag, e altra è la voce con cui protesta un italiano, che non ne ha direttamente esperienza. Ugualmente, io credo che sarà anche un durissimo colpo per ciò che chiami, nella conclusione del tuo articolo sul Del Noce, „il vero anticristo“, lo spirito borghese (anche qui ti do subito retta, ne abbiamo già parlato quest'estate). Perché un papa venuto su col comunismo non può avere il medesimo senso contingente delle stratificazioni sociali di un papa che ha fatto carriera in Vaticano. Insomma, sono felice dell'elezione di questo papa, e mi dispiace di non essere cattolico, per poter assaporare questo evento con più partecipazione.

Intanto, caro Paolo, non protetto da nessuno, senza amici e senza un'anima fraterna di nessun genere, io mi barcameno fra i colpi che qui la sinistra comincia ad inferirmi. Bisogna dire che, finora, mi barcameno bene, ma non so quanto questo potrà durare. Prego soltanto che possa durare ancora qualche anno, perché riesca a portare a compimento i lavori in corso, poi dovrò partire, ma chissà dove... Mi spiace di non essere rimasto in Italia, te l'ho già detto; magari oggi sarei diventato assistente di ruolo, forse avrei potuto ottenere la cittadinanza. Ho sbagliato, ma non bisogna credere che mi rinresca tanto: non ho tempo per nulla. Purtroppo, è impensabile tornare in Italia, la Germania non mi attira, per cui rimane soltanto la vaga prospettiva dell'ultimo viaggio, il viaggio occidentale, quello verso le Indie (o verso il paese dei morti). Ma dovrei prima finire i libri in corso.

Il prospetto di un volume collettivo²⁴ mi alletta molto. Quindi, ci sto, e aspetto che tu stabilisca il resto. Come va il

libro che stai scrivendo? Non me ne hai detto niente nella tua lettera. E' già finito? Sono contento che Mario Lombardo non ce l'abbia con me; è un carissimo amico, e mi sarebbe spiaciuto perderlo. Gli scriverò uno di questi giorni.

Altrimenti, la mia vita continua come prima, senza che questa, purtroppo, riesca a soddisfarmi: qualche scopata, qualche incontro con amici, moltissimo lavoro. Tuttavia non ho tempo per pensare di cambiare, ed è questo il guaio, che a mano a mano uno perde la sua libertà di staccarsi da tutto e diventa prigioniero degli atti consueti, dell'anticristo. Ma la società tutt'intorno offre l'immagine tanto scialba di una bottega dove tutto si vende e nulla si può ricevere (né d'altronde dare), dove manca il minimo gesto autentico e la minima solidarietà, tanto che in essa non posso trovare (né cerco più) nessuna soddisfazione. Per cui, come sempre, l'ultimo e integrale impegno è quello per il lavoro.

Ho finito oggi il penultimo capitolo di un libro sulla „Eros e la magia nel Rinascimento" (c. 200 pagine). Libro decente e forse anche più, che riunisce materiali raccolti da circa 10 anni (molti accessibili solo in libri del '500 e del '600). Spero di farlo pubblicare in Francia, ma molto dipende da Eliade.

Ora, mi chiedi che cos'è successo con la prevista traduzione del mio libro su Eliade: un vero guaio, di cui ho la colpa (o meglio, è la verità che ha la colpa). Perché a Eliade le mie indagini sul suo passato e in quello della Romania non sono piaciute per niente, e perciò non ha raccomandato il mio libro al suo editore (benché nel mio libro io non abbia inserito queste indagini...). Ha preferito il libro, di informazione molto precaria, di un americano. Dirai che, certamente, sarò stato fesso di dare un dispiacere ad Eliade con tutte le mie ricerche. Ti potrò dire: „Amicus Plato, sed magis amica veritas", ed è vero. Ma le cose sono più complesse: in realtà, quest'inverno io mi sono accorto che sono invecchiato e che tutto il sistema

di vaghi valori in cui credevo, e su cui mi ero abituato dalle letture di Eliade, è un sistema completamente falso per quanto riguarda le strutture della vita stessa, per non parlare di quelle della società. Perciò devo dirti che in quel momento l'ho visto in tutto il suo aspetto ingenuo e anche nocivo e ho rimpianto amaramente gli errori di tutto il mio passato in cui veneravo la dottrina di questo idolo. Errori che, di certo, non posso attribuire a lui, ma in gran parte devo comunque all'interpretazione dei suoi scritti. Questo è successo, in sostanza, quest'inverno. E lui è venuto a conoscenza di questo mutamento (espresso in formule non più blande di quelle di sopra). E', ovviamente, un'ingenuità. Ma è uguale all'attaccamento che gli ho portato e che gli porto sempre. Tuttavia non mi pare che l'abbia presa bene, proprio nel momento in cui il mondo si affretta a dargli medaglie e distinzioni su distinzioni. Perché, ovviamente, la mia funzione in questo mondo era quella del discepolo cretino che ha affrontato pericoli d'ogni sorte per incontrarlo, ma al quale nessuno spazio è lasciato per criticarlo. Questa era la situazione prima di settembre, quando l'ho rivisto. Allora si sono ristabiliti, credo, i legami affettuosi che c'erano e, da parte mia, ho capito quanto in fondo dipenda da lui (da ogni punto di vista), per cui ho adottato un atteggiamento prudente e più ossequioso.

Ma in seguito è successo un altro fatto che potrà avere conseguenze un po' incresciose. Ho scritto un articolo su un poeta mediocre che, fra l'altro, a suo tempo è stato fascista. Mi sono sforzato di addolcire le mie ironie sulla sua opera, ma non ci sono riuscito. Il poeta in causa ha scritto una lettera (di circa 30 pagine) a Eliade in cui mi rimprovera che io gli rinfaccio nell'articolo... né più né meno che il fatto di essere stato fascista! (accuse veramente grottesche). Sensibilizzato già dalle mie ricerche sulla Romania interbellica, Eliade non deve avere accolto molto bene questa sua accusa. Per cui di nuovo non so quale sia il suo atteggiamento nei miei

confronti. Si vedrà in seguito. Intanto, ho deciso di non scrivere più articoli di critica letteraria, perché troppo compromettenti... Ma mi rendo conto che ogni volta che qualcuno non rispetta strettamente le convenzioni sociali viene emarginato, almeno in certa misura. E che, in fondo, la libertà di espressione è una chimera, perché libero può essere solo colui che non teme di restare senza amici... In effetti, se Eliade non mi aiuta a pubblicare questo libro quasi pronto, per il quale lavoro come un matto da qualche mese, passerò un brutto momento... Ma ci sono anche cose meno ingarbugliate, per esempio il fatto che ho trovato qui un editore per la mia tesi di Parigi e che questi mi ha aperto qualche porta nel mondo scientifico di qua.

Sono veramente felice che stiate pensando di passare Natale qui²⁵. Vi prometto, comunque, che questo soggiorno sarà superiore all'altro sotto ogni punto di vista (materiale almeno; ma lo spirituale funzionerà, se vorrà). Certo, è meglio venire in treno (che è molto comodo, ma carissimo rispetto alla macchina), poiché la mia macchina funziona (ancora). E intanto vi abbraccio e vi aspetto

Giovanni

Documento n. 18²⁶

Johannes Mario suo Salutem.

Epistula I: De precario modo vivendi

1. „Gettato nell'infinita immensità degli spazi che ignoro e che non mi conoscono, ne sono spaventato".

2. O, pie Lombarde! Apro il dizionario latino alla parola „precario" e apprendo che essa significa: „ciò che si ottiene con la preghiera".

C'è un legame intimo fra essere precario e pregare. Perché quando si prega, si prega perché si ha il sentimento della precarietà dell'essere.

Essere precario significa: essere autentico. Perché la precarietà è il modo di manifestazione dell'essere.

3. Conclusione: l'essere non si manifesta altrove fuorché nella precarietà.

4. Insegnare a me che cos'è la precarietà, mi pare una presa in giro. In tal modo non si può synphilosophari. Poiché la precarietà è insita nell'essere, mentre la stabilità non è insita nell'avere.

5. Da qualche tempo io ho perso ogni fede nella cosa in cui credevo di più quando ero giovane: e cioè che nella secolarizzazione c'è il principio di una nuova religiosità. Nella secolarizzazione c'è la scoperta delle mere basi biologiche del vivere umano, cioè della precarietà e della cessazione del vivere. Per cui questo non può essere altro che il principio dell'infinita guerra intraspecifica: mai cessata, d'altronde, però di rado espressa. Ora si potrà giustificare ogni bassezza e ogni assassinio con „parole organiche" trovate dall'„intellettuale organico" e giustificate dal fatto che ad un organismo vivente poco importano le bassezze e poco importa lo sterminio altrui purché esso (l'organismo) continui a vivere.

6. Insomma, la massa crede che vivere è importante. Perciò è precaria essa stessa. Suppongo che colui che arriva a considerare la precarietà nel vivere (cioè insita nel vivere stesso), non sarà più precario egli stesso.

7. Io stimo la tua solitudine. Ma essa mi pare una rinuncia alla infanzia. Ho l'impressione che in tal modo si va verso ciò che si detesta di più: la „serietà" borghese. Insomma, ho l'impressione che questa va solo giocata, ma non sul serio.

8. La serietà borghese è privazione. L'infanzia è abbandono.

9. „Aion è un bambino che gioca a dadi.”

10. Come sperare di vincere la precarietà se non si imita l'azione stessa dell'Aion?

11. Se si ha il sentimento che tutto è una farsa, perché non si è allegri? O forse, in realtà, si ha il sospetto che non sia una farsa? Ma allora ci sarebbe motivo per piangere amaramente. E anche mille motivi per rinunciarvi.

12. Precarietà significa: farsa.

13. In una farsa si è allegri. Tranne nel caso in cui uno ha il sentimento che la farsa è a spese sue. Allora si arrabbia.

14. Farsa giocata e farsa subita: non c'è, comunque, modo per uscirne. Bisogna giocarla fino in fondo. Bisogna subirla fino in fondo.

15. Ma se, in fondo, uno dubita che si tratti di una farsa e cerca di arrangiarsi, allora poco importa per lui. Perché chi gioca ha bisogno di inventività, mentre chi non gioca soltanto di calcolo. L'inventività è creatrice e mantiene la vita. Il calcolo è sterile a tal punto, che inaridisce anche ciò che sembra imperituro.

16. La precarietà è uno stato religioso. E' l'unico modo in cui si recupera la religione nella società secolarizzata.

17. La religione della precarietà.

Vale!

Johannes

Documento n. 19²⁷

Carissimi,

Ecco le foto scattate quest'inverno, sono venute abbastanza bene. Purtroppo essendo un po' stanco, mi rendo conto di non ricordare una cosa che avrei voluto trasmettervi. Pazienza, scriverò di nuovo o telefonerò. Comunque, una

cosa di cui sono sicuro è che una discesa in Italia, in giugno, mi risulta estremamente improbabile. Questo perché ho troppi impegni di lavoro che non posso abbandonare.

Tra l'altro, spero di finire, forse entro la fine dell'anno, un romanzo (che scriverò simultaneamente in romeno e in italiano). Posso dirvi che si svolge alla fine del '400 e all'inizio del '500, cioè negli anni in cui comincia la famosa caccia alle streghe. Ha per protagonista un prete (ma di lui si dirà una volta sola che è prete) che vuole capire perché la bolla del 1484 afferma che le streghe volano „in corpo" e non solo „in spirito". L'anno 1484 precede stranamente il 1984 di esattamente 500 anni. Per cui penso che il titolo del romanzo sarà 1484. E penso che si tratti di un romanzo „cristiano", perché l'unica, debole, cosa che salva dalle convulsioni del potere mi sembra la carità, cioè quel sentimento di solidarietà con un essere che le regole sociali tendono a deformare, maciullare, insomma distruggere. Farò varie copie in italiano e aspetterò con ansia il vostro giudizio. Ma intanto forse ci vedremo in settembre, quando andrò a Roma per un congresso. Vi abbraccio e vi auguro una buona estate, a voi e a tutti i vostri

Giovanni

Documento n. 20

Groningen, Sept 16, '79

Carissimi Paolo e Anna Clara,

(...) Non so se Paolo avrà incontrato a Milano Tina Corbellini²⁸, che è stata qui insieme a due suoi amici (molto simpatici). In tal caso avrete anche saputo che sono fidanzato e che ho voltato le spalle allo stato provvisorio di celibe, del resto senza il minimo rimpianto. La mia „promessa", che si chiama Carmen e ha sentito tante cose di voi, vi manda i suoi

saluti e spera di conoscervi. Mi interesserebbe parecchio sapere come vanno le cose da voi; Paolo ha finito il suo libro? Quando uscirà? (Spero che mi mandi una copia!). E per quanto spetta al mio contributo di 80 pagine al volume collettivo?²⁹ La cosa si farà? io aspetto ora un contratto da Parigi, per il libro sul Rinascimento, mentre la tesi di Parigi, benché non sia ancora contrattata, uscirà qui (a Leida). Intanto parecchi articoli stanno per uscire, in Italia e altrove.

Appena avrò terminato gli ultimi capitoli del libro sul Rinascimento, voglio mettermi a scrivere un romanzo, che tengo a mente da vari mesi. Lo scriverò, probabilmente, in romeno, ma lo tradurrò subito in italiano, con l'intento di spedirvelo per avere la vostra opinione. (...).

Con un abbraccio
Giovanni

Documento n. 21³⁰

Groningen, 24 luglio 1980
Carissimo Paolo,

Ho ricevuto stamattina il volume „Cultura cattolica in Italia”³¹ e, strappandomi ai doveri di studio, ho incominciato a leggere prima per curiosità e poi, con crescente interesse, perché la lettura mi accattivava sempre di più. Così, nel giro di qualche ora, ho percorso insieme a te e a don Molinari 75 anni di cultura cattolica italiana.

E' inutile dire quanto la tua parte (ma, bisogna dire, anche quella del coautore) mi sia piaciuta. E questo non solo per lo stile - che è quello, limpido e asciutto, senza però risultare scarno, ma al contrario, costantemente accattivante, degli articoli sul „Popolo” - ma anche per i giudizi, critici senza eccesso di parte, insomma, sine ira et studio, ma giustamente e opportunamente critici.

Sebbene profano - ma forse proprio perciò - farei volentieri una recensione al volume, che io ho trovato interessantissimo. Solo che non saprei dove pubblicarla. Se hai qualche suggerimento da darmi, scrivimi dove potrei rivolgermi e lo farò subito³².

E' vero, ero sensibilizzato alla presente lettura da tanti discorsi che ho sentito da te, ma non pensavo che l'argomento mi avrebbe destato un tale interesse. Certo, è tutto merito degli autori l'aver saputo rendere talmente accessibile e attuale un argomento che, per un „profano" come me, doveva rimanere poco digeribile. Si vede che i tre anni passati in Cattolica sono stati da me vissuti (forse anche intensamente) anche in questa dimensione del dibattito sulla cultura cattolica, cultura alla quale mi sentivo estraneo, ma che avrei voluto assimilare quasi per ripagare un debito di gratitudine verso l'istituzione che mi ha accolto in un momento di estrema difficoltà, ma sicuramente anche per poter dialogare con te. Con Mario Lombardo i dialoghi si svolgevano, nei primi anni, su altri temi, finché si sono completamente spenti. Per concludere, mi congratulo con te e ti sono riconoscente per avermi procurato queste ore di lettura altamente interessante.

Ti spedisco in allegato le prime pagine del dattiloscritto su „Religione e accrescimento del potere"³³. Il resto è pronto, ma ora non ho tempo per scriverlo a macchina (fra qualche giorno dobbiamo incontrare Hans Jonas fuori casa e debbo prepararmi debitamente per l'incontro; infatti dovrei pubblicare un libro di lui in quella collana che il Bianchi³⁴ ha intenzione di dirigere presso l'Erma di Roma). Ti manderò il resto non appena si avrà notizia del contratto. Ti avverto già che il dattiloscritto avrà qualche pagina in più del previsto, ma non supererà le 70 pagine.

Ci spiace molto che non avremo occasione di vedere il vostro bambino prima di aprile 1981. Comunque, aspettiamo

la notizia con impazienza³⁵. Come si sente Anna Clara? Avete passato buone vacanze?

Noi siamo ancora reduci di due esperienze altrettanto faticose e, soprattutto, dispendiose: il mio dottorato alla Sorbona (superato bene, credo, il 17 giugno) e il trasloco (a proposito, se non avete ricevuto la mia cartolina, l'indirizzo è: Kometenstraat 14, NL 9742 ED Groningen)³⁶. Ora dobbiamo anche andare all'incontro con Hans Jonas. Tutto ciò ha prodotto un rallentamento del mio ritmo di lavoro e, di conseguenza, un certo malumore. Col 1 agosto spero di riprendermi.

Ti sarei molto grato se potessi dare un'occhiata al dattiloscritto per il volume che curerai e correggere tutto ciò che ritieni opportuno³⁷. Spero che l'argomento possa interessare, perché il punto di vista da me adottato non è stato ancora sfruttato.

Come è stato il matrimonio di Mario? Siete stati testimoni? Il suo contributo è pronto?³⁸

Vi abbracciamo tutt'e due molto affettuosamente
Giovanni

P.S. Ti è capitato fra le mani un volume su M. Eliade pubblicato presso Japatre a L'Aquila? Mi faresti un favore se me lo potessi procurare. A proposito, sai che Furio Jesi³⁹ è morto a soli 39 anni di età?

Documento n. 22

Groningen, 19 agosto 1980

Carissimo Paolo,

Ti ringrazio delle tue: la prima col contratto (che ho rispedito firmato, a giro di posta) e la seconda, in risposta alla mia.

Troverai in allegato una recensione al vostro volume⁴⁰. Purtroppo io non posso farla pubblicare su „Aevum”, perché devo limitarmi a libri di storia delle religioni, mentre il vostro è più che altro un dibattito di idee (sebbene la parte storica sia importante, soprattutto nel tuo saggio). Andrebbe meglio sulla „Rivista di filosofia neoscolastica”, ma lì non saprei a chi rivolgermi. Perciò preferirei che foste voi a piazzarla da qualche parte. Certo, mi farebbe comodo se volessi darti la pena di correggere, qua e là gli errori di stile. Non bisogna che me la rimandi indietro, ho piena fiducia nel tuo operare.

Mi fa molto piacere che tu non abbia trovato troppo noiosa la prima parte del mio contributo al volume che curerai⁴¹. Penso che si tratti di un argomento nuovo non solo in Italia, ma anche in generale, come nuovi sono anche gli argomenti di cui vi occupate tu e Mario (a proposito, il mio affetto per lui è rimasto incambiato; solo i nostri legami epistolari si sono molto allentati, a causa degli eventi rispettivi che ognuno ha avuto nella sua vita). Spero proprio che venga fuori un'ottima cosa. Per il momento non ti mando ancora il resto del dattiloscritto, perché sono molto preso dalla stesura finale di un romanzo (di fantascienza) scientifico-fantastico. Ti avevo scritto da tempo che volevo fare una cosa del genere, ma è solo ora che ho trovato un po' di tempo. Mi piacerebbe molto avere il tuo avviso, per cui pensavo che, appena avrò sbrigato altri impegni, mi metterò a tradurlo in italiano. Spero proprio che non ti dispiaccia, perché si tratta di cose che abbiamo anche discusso assieme, soltanto messe in forma romanzesca. Chissà, forse stavolta riuscirò anche a trovarvi un editore, magari in italiano.

Speriamo che tutto proceda bene con Anna Clara. Capisco che lei sia felice (...).

Vi lascio e vi abbraccio affettuosamente, anche da parte di Carmen,
Giovanni.

Documento n. 23

Groningen, 12 feb. '81

Carissimo Paolo,

(...). Ti ringrazio anche delle altre notizie. Intanto, penso che avrai ricevuto anche le mie note e aggiunte (non oltremodo lunghe) al saggio per il volume *Religione e potere*. Tu a che punto sei? Io, intanto, sto lottando con un lungo articolo e due conferenze sulla stregoneria in Oriente ed Occidente, cosa che sembra interessare la gente di qui. Non ti dico che la nostra casa non è ancora completamente messa a punto - e questo ci ruba moltissimo tempo e... mezzi. Speriamo, comunque, che i nostri piccoli lavori domestici non dureranno più di due settimane. In marzo saremo a Parigi per un congresso e in aprile in Italia.

Intanto cerco due editori: uno per un libro sulla magia nel Rinascimento e un secondo per un libro sulla stregoneria nell'Est europeo. Purtroppo il tempo manca per fare tutto ciò che si dovrebbe e vorrebbe fare. Bianchi, che aveva preannunciato una nuova serie di storia delle religioni presso l'Erma⁴², non si fa più vivo.

Dall'Italia non abbiamo quasi notizie. Qui l'opinione pubblica è manipolata dalla TV, dove si sente sempre che i comunisti dovrebbero andare al governo. Oggi ricevo un giornale, in cui il „filosofo" di Messina Alessandro Mazzone (mai sentito il nome di questo grande uomo di cultura) fa l'apologia della politica comunista „democratica", con una faziosità da fare schifo. Un altro filosofo di Messina farà una conferenza su Gramsci...

Come stanno Mario e Marilena (Lombardo, n.d.r.)? Non ho più notizie da loro.

Eliade sta male, spero comunque di rivederlo ancora quest'anno.

Mi riservo di scriverti lettere più circostanziate e più sensate quando avremo esaurito tutti i lavori in casa. Intanto vi abbracciamo tutt'e tre, nell'attesa di rivedervi,

Giovanni e Carmen

Documento n. 24

Groninga, 20 ottobre 1981

Carissimo Paolo,

Ho ricevuto oggi il volume⁴³, che ho letto, da capo in fine, con piacere e interesse. Ho già steso le due recensioni, che allego a questa lettera. Ora scrivo a macchina perché mi sembra naturale continuare in questo modo (...).

Qui abbiamo avuto in casa varie cose a cui provvedere, anzi, troppe - l'ultima essendo, dopo la sostituzione di una parte del tetto, la sostituzione del riscaldamento centrale, opera che mi è costata non pochi ... calcoli. Aspetto il giorno del pagamento con un nodo in gola...

In secondo luogo, da due mesi ho avuto innumerevoli problemi coi miei editori, soprattutto qui, ma anche in Francia. Delusione dopo delusione, ma c'è sempre speranza... Comunque, dopo una lunga „lite", in cui feci prova di una testardaggine di cui non mi credevo (più) capace, ho ritirato (o, meglio, sono alquanto indotto a far questo) il libro che si trovava presso Brill, e che cercherò di pubblicare altrove. Fui trattato molto male da questa editrice - e forse anche dal direttore della collana. Infatti, dopo che io abbia sacrificato tempo e anche soldi per ottenere una versione inglese corretta del lavoro, mi è stato preteso di chiedere anche una sovvenzione al CNR olandese, cosa che mi sono rifiutato di fare. Ci sono speranze di piazzarla altrove, ma tutto ciò costa tempo e nervi, per non parlare delle delusioni personali che ebbi in questo caso.

Per il resto, stiamo bene e lavoriamo parecchio - quest'anno anche Carmen, che insegna il russo agli studenti di primo anno. E' molto eccitata di questo suo primo lavoro, che le dà, del resto, parecchio da fare.

C'è stato Eliade qui, si è fermato una notte da noi⁴⁴; fu in questa circostanza, del resto, che il riscaldamento diede segni di malattia incurabile (infatti, si alzarono che faceva molto freddo). In complesso è stata una giornata ricca e piacevole, benché, purtroppo, Eliade non sia più quello che ho conosciuto sette anni fa. Speriamo di cuore che si ristabilisca del tutto. Comunque, con tutti i problemi di salute che ha avuto, dà prova di un atteggiamento stoico, o - direi addirittura - da santo, perché è sempre disponibile, generoso e gentile con tutti.

L'anno prossimo uscirà un volume in suo onore; ho già spedito il mio contributo, in cui riebbi modo di citare il tuo articolo su Donini. Ti manderò l'estratto, appena uscirà, penso che ti interessi, perché, finalmente, riesco a dire tutto ciò che vanamente ci ho provato negli ultimi anni (sui problemi segnalati da Jesi e comp.)⁴⁵.

Aspetto notizie su Giuseppe e Anna Clara, che bacciamo tutti e due con tanto affetto.

Ti saluto affettuosamente,
Giovanni

Documento n. 25⁴⁶

Groningen, 12 marzo 1982

Carissimo Paolo,

Ti ringrazio tanto della tua.

Mi chiedi quale potrebbe essere il mio contributo alla rivista. Potrei curare la parte storico-religiosa, penso di convincere Eliade⁴⁷ di „prestarci" il suo nome e anche di

fornire collaborazioni dignitosissime di scienziati a livello internazionale, di cui farei io stesso una prima stesura italiana. Personalmente, restringendo le mie attività altrove, potrei fornire un contributo per numero e 10-20 recensioni di libri che ricevo io o che riceverà la rivista.

Quel che resterebbe da decidere, sarebbe l'impostazione della rivista. Sarei decisamente per un'impostazione divulgativa, spirituale e anche spiritosa (nei limiti del possibile), succosa ma chiara e „giornalistica". Non ci vedrei nessun articolo veramente „specialistico", ma un dialogo fervido e appassionato col mondo, con tutti i problemi della cultura, insomma una riedizione, in un certo senso, al livello attuale, di ciò che furono „Lacerba" o „La voce" al loro tempo. Forse siamo già un po' vecchiotti per questo, ma meriterebbe tentarci.

Il titolo scelto da Mario (Lombardo, n.d.r.) mi sembra decisamente da... archivio! E così sembrerebbe, credo, anche ai lettori. La scienza non potrebbe essere più gaia? Non siamo in tribunale, né in comune. All'inizio pensavo che il titolo poteva essere aggiustato; ora credo che bisognerebbe cercarne un altro, una parola incisiva e basta.

Certo, condivido le ansie di operatività" di Mario, anzi, sono convinto che egli stesso sia in grado di fornire - e personalmente e attraverso le sue tante conoscenze - un contributo notevole e prestigioso, immancabile ad una tale pubblicazione. Ma tutto ciò non si potrebbe fare senza quella serietà da obitorio propria della cultura aulica italiana e ad una certa cultura tedesca ugualmente confinata nelle più prestigiose (e perciò polverose) università germaniche? Di cultura aulica sono stufo quanto te; e se la rivista avesse odore di muffa prima ancora di uscire, mi dispiace, ma io non ci starei.

Personalmente, credo che l'utilità di una rivista sta nel suo osare, nei dibattiti che essa può suscitare o prelevare;

escono ogni mese centinaia di migliaia di riviste „specialistiche“, ancora una non farebbe né caldo né freddo.

Ecco un po' quel che penso. Spero che tu abbia la gentilezza di dirlo anche a Mario - e glielo dirò io stesso appena mi contatterà lui.

Un abbraccio affettuoso a tutti,
tuo Giovanni

Documento n. 26

Groningen, 22 aprile '82

Carissimo Paolo,

Al ritorno da Parigi, abbiamo trovato le tue lettere e le recensioni; un'altra recensione (la quattordicesima!) ci è giunta dopo⁴⁸. Siccome abbiamo avuto tutt'e due l'influenza (e io ne subisco ancora i postumi!), non sono riuscito a scrivervi in tempo, nemmeno per augurarvi Buona Pasqua a tutti voi e ai vostri.

Comunque, mi sembra che il nostro volume abbia registrato in Italia un certo successo; speriamo che ciò si rifletta anche nelle vendite! Non perché noi ci possiamo arricchire, ma perché mi è venuto in mente un altro progetto e, se tu fossi consenziente e se la Marietti avrebbe interesse a pubblicarci, forse la cosa non sarebbe utopica.

Ecco di che si tratta: prima di tutto, non scarto per niente la possibilità che scendiamo in Italia per dieci giorni durante le vacanze estive. In fondo, per essere sincero, siete gli unici veri amici fatti in dieci anni di esilio (a prescindere forse da qualche altra persona, a cui però la differenza di età non ci dà diritto di chiamare amici) e vorrei rivedervi. Ma potremo, forse, combinare utile dolci.

Sto pensando a un volume scritto, se fossi d'accordo, a due: Romanato-Culianu (a cura, inevitabilmente, del primo - cosa, forse, scoccante per te...). Il titolo (o l'argomento): „il volto atroce (o feroce?) dell'Utopia". Penso che tu potresti trattare, nella prima parte, quelle cose che ti appassionano e che non ti chiederebbero uno sforzo troppo notevole di documentazione: la Rivoluzione francese, la sua ideologia, i suoi massacri, il suo influsso e il suo rapporto con il cattolicesimo (ho visto di recente un libro molto interessante su queste cose, in cui si dimostra come ogni passo preso dall'ideologia rivoluzionaria fosse fatto in modo da contrapporsi al cattolicesimo). Peraltro, forse bisognerebbe parlare anche dell'Utopia cristiana in generale e dei suoi aspetti a volte totalitari, a volte comunisti (e sto pensando qui allo Stato gesuita del Paraguay).

Per quanto mi riguarda, traccerei, nella seconda parte, un quadro rapido della storia dell'Utopia, da Platone a Campanella a Tommaso Moro a Marx a Stalin, per soffermarmi di più su quel movimento che si confonde con gli albori della civiltà moderna: i Rosacroce, i loro rapporti con la magia rinascimentale (sulla quale, vedi forse il mio saggio su uno degli ultimi numeri della „Rivista di storia e letteratura religiosa" di Torino, i miei estratti sono esauriti). Penso che, se tu fossi d'accordo, e se la Marietti avesse interesse a pubblicarci rapidamente, io potrei fornire il mio contributo alla fine di quest'estate; e se anche tu lo potessi fare, il libro uscirebbe forse verso la fine dell'anno o all'inizio dell'anno prossimo⁹.

Penso che l'argomento non sia meno interessante che „Religione e potere"; anzi, forse ancora più attraente per il lettore, perché, sono convinto, ognuno di noi saprebbe dare particolari agghiaccianti della storia della realizzazione delle utopie, del „Volto feroce dell'Utopia". E, in fondo, non sarebbe opportuno un tale libro in un clima in cui cattolici e marxisti si danno la mano, convinti di incontrarsi sul terreno

dell'utopia? Bisognerebbe che qualcuno abbia il coraggio di dire: „l'Utopia è la cosa meno rassicurante e più tenibile del mondo, bisogna prenderla con le pinze e gettarla lontano dalla portata dell'uomo...". Non vale la pena dire questo?

Penso a 200 pagine, serrate, precise, di storia di idee. A cui il tuo stile limpido e dinamico darebbe già la garanzia di essere lette. E in cui io mi sforzerei di essere chiaro, non potendo essere anche un grande coltivatore dello stile.

Dirai che hai molti impegni. Credimi, se stessi a contare tutti gli impegni, non farei più niente. Penso che l'unico modo di uscire dall'impasse, è di crearne altri e di realizzarli. Ora avrei veramente voglia di fare ciò di cui ti sto scrivendo; l'idea mi è venuta una mezz'ora fa, mentre tentavo di addormentarmi...

Carissimi saluti a tutti e, speriamo, a presto! tuo
Giovanni

Documento n. 27

Groningen, 12 maggio 1982

Carissimo Paolo,

(...). Per quanto riguarda il volume⁵⁰: sono contentissimo che tu te ne sia mostrato interessato e ti sono anche grato di voler continuare questa collaborazione la quale è, forse, per te, meno interessante. Ad ogni modo, vorrei rassicurarti: il volume sarebbe una novità assoluta non solo per l'Italia, ma anche nel mondo. Ho visto molti volumi - italiani, inglesi, francesi - sull'utopia (contributi vari, ecc.). Ora, in tutti questi l'Utopia riceve una valutazione positiva (un'eccezione è il grosso libro di Popper sulla Repubblica di Platone; ma questo è parziale, come informazione e come ottica). Per me - e penso tu condivida questa posizione sul piano storico, perché ne abbiamo parlato - l'Utopia ha un volto atroce che è il solo,

del resto, a rendersi manifesto nella prassi socio-politica. Ogni utopia, compresa l'utopia cristiana della Civitas Dei, almeno in certe interpretazioni integristiche (fra l'altro, quelle dei puritani e dei giansenisti, ecc.).

Per non perdere tempo: se veramente pensi di poterti imbarcare per questa avventura storico-filosofico-antropologica, forse non sarebbe prematuro prendere i contatti con la Marietti. Un contratto in mano fa sempre comodo e, dopo il successo di *Religione e potere*, penso che non te lo rifiutino. Così potremmo, per esempio, stabilire come termine per la realizzazione del testo il 1 maggio 1983 (se ti va bene)?

Scrivo poco, e ti spiegherò perché: abbiamo avuto tutt'e due un'influenza con complicazioni poco piacevoli, Carmen ha avuto una gastrite, io sto ancora prendendo medicine per combattere un'infezione ganglionare. Siamo, tutt'e due, stanchi e svogliati. Fino all'altrieri, qui c'era ancora l'inverno: altra ragione per sentirsi stanchi. Ora va già molto meglio. C'è il sole. Abbiamo dovuto sbarazzarci in fretta della nostra Austin, che mostrava segni di stanchezza anch'essa, con complicazioni non indifferenti. Esasperato, ho preso una macchina giapponese (Toyota). Delle macchine europee, non voglio sentire più niente. La giapponese, inoltre, è veramente •Brina.

Vi abbracciamo tutti (...)
Giovanni

Documento n. 28

Groningen, 31 ott. '82
Carissimo Paolo,

Ti chiedo scusa per il mio stile telegrafico - ma una tale quantità di lavoro si è accumulata sulla mia testa, che mi riesce difficile scrivere una lettera come si deve.

Ti ringrazio dell'ultima recensione al nostro volume, che mi hai spedita. Davvero buona e meditata. Mi è arrivata qui mentre avevamo come ospiti, per una settimana, Paul Goma e la sua famiglia (moglie e figlio). In questa circostanza avevo pensato a te: se ti interessassi ancora al giornalismo attivo, Paul Goma sarebbe senz'altro una persona che ti farebbe piacere incontrare e magari intervistare⁵¹. Ma non so se la cosa ti interessa; comunque, sappi che siamo diventati amici e che ho imparato ad apprezzarlo davvero. Chissà, forse organizzeremo un incontro a tre? Anche in questa circostanza si è visto quante persone sono inutilmente vigliacche. Avevamo invitato da noi vari storici che conoscono a fondo la situazione della Romania e si intendono di politica est-europea. Nessuno ha voluto venire, perché temevano di mettere a repentaglio i loro idillici rapporti con le autorità romene!!! Giornali e TV sono stati altrettanto reticenti, per cui, all'infuori del calore umano che, speriamo, ha incontrato da noi, la sua visita è stata, in un certo senso, sprecata.

(...). Noi vi abbracciamo affettuosamente tutti e tre e, almeno per quanto mi riguarda, spero di rivedervi tra non molto, tuo

Giovanni

Documento n. 29

8 maggio '983

Carissimo Paolo,

Ci dobbiamo scusare con voi per un lungo silenzio, dovuto ad interruzioni di varia natura intervenute nel corso normale delle nostre attività. Purtroppo la minaccia di licenziamento è molto seria: le misure straordinarie permettono anche il licenziamento di professori ordinari, cosa che io non

sono. Chi l'avrebbe mai creduto? Nel peggiore dei casi, tra il 1 sett. 1983 e il 1 sett. 1986, diventerò disoccupato. Intanto, Carmen ha trovato un impiego (quadriennale) all'università (ricercatrice) a partire dal 1983. Magra consolazione in queste circostanze, almeno per me, ma tuttavia una garanzia che non dovremo svendere tutto, almeno fino al 1987... Come sai, sebbene io abbia molte pubblicazioni (c. 150) e 4 libri in corso di stampa, non penso che ci siano, nel presente momento, molte possibilità di trovare un posto altrove. E' vero che, da disoccupato, potrei continuare a svolgere le mie attività come prima (anzi, forse meglio di prima...), ma il mio reddito diventerebbe troppo basso. Cambiare di nuovo paese sarebbe, nelle circostanze attuali, prematuro. Comunque, aspettiamo gli avvenimenti....

Ti segnalo che Paul Goma, a cui ho parlato di te e che vorrebbe conoscerti (anche per proporti di far parte di un organismo internazionale di difesa delle libertà democratiche), sarà a Milano nel mese di maggio. E' sempre disposto ad essere intervistato, purché tu prenda contatto con lui a Milano, presso la sede della Jaca Book (una telefonata basterà per chiedere particolari)⁵². Come forse già sai, è uscito in Francia il suo nuovo libro *Chassé croisé*, un eccellente racconto degli eventi dell'82 (i due attentati, ecc.). Spero che ne esca presto una traduzione italiana.

Ti sarei grato se volessi segnalarmi se ora, in Italia, esiste quel benedetto „dottorato di ricerca" di cui si parlava negli ultimi anni. Tra le ultime „gradevoli" sorprese delle ultime settimane c'è anche quella che il famoso „Doctorat d'Etat" francese (libera docenza) a cui lavoravo da parecchi anni sarà abolito. Tante riforme non sono facili da digerire...

La Marietti mi ha spedito un estratto-conto; penso però che, visto il numero dei volumi che io ho ordinato, l'editore non abbia nulla da pagarmi. Ti ringrazio delle ultime segnalazioni circa la sorte del volume (...). Mi chiedo se la

Marietti abbia interesse ad incoraggiare un nuovo progetto comune (per esempio sull'utopia?). Io ci sto sempre, anche se mi riesce sempre più difficile far fronte a tutti gli impegni di varia natura che sto accumulando qui.

Grande mistero: se qui la riorganizzazione statale è diventata un macello, mi sto chiedendo come mai in Italia i posti statali non siano minacciati. (Mi dispiace quasi di essere partito...). Sarà forse a causa dei sindacati (i quali, qui, nbn sono stati capaci di arginare le misure straordinarie e hanno fatto prova di completa inefficienza).

In queste circostanze - a cui si aggiungono altre, per es. tutte le riduzioni sui programmi di viaggio all'estero, ecc. - non penso che sia vicina l'ora in cui verremo in Italia. Ci dispiace dunque di non potervi rivedere così presto come desidereremmo. Chissà, forse le cose si (ri)sistemeranno un giorno. Ma, intanto, bisogna avere molta fiducia nell'avvenire...

Vi abbracciamo tutt'e tre e non vediamo l'ora di incontrare di nuovo Giuseppe, il quale, senz'altro, è ormai irriconoscibile,

Giovanni e Carmen

Documento n. 30

Groningen, 28 maggio 1983

Carissimo Paolo,

Ti sono molto grato per la tua lettera. Fortunatamente le cose sono cambiate dal momento in cui ti ho scritto. In effetti, hai capito bene: si tratta di licenziare persone di ruolo (anche io sono di ruolo, dall'inizio del '78; ma non come professore - sono assistente). Sembra però che io non sarò licenziato, sebbene la sezione di romeno scompaia. Resterò

qui sul posto. Anzi, mi è stata quasi offerta una cattedra di storia delle religioni in una università tedesca - tutto con enorme velocità dopo la settimana di ansia in cui ti ho scritto. Sembra probabile che vinca il concorso, ma esito ad andarci: è una università molto di sinistra, anzi, di partito (è in mano ai socialisti dall'ultimo bidello fino al rettore). Pensi che mi ci possa trovar bene? Io non credo, per ora. Se vincerò il concorso e rifiuterò il posto, avrò, pure, qualche vantaggio - non fosse che quello di essere stato cattedratico... in contumacia. Comunque, vedremo. Intanto è (finalmente!) uscito il mio libro presso Brill (non l'ho visto ancora, ma sembra sia venuto bene). Temo di non potertene spedire una copia, perché, oltre a non pagare diritti d'autore, Brill non regala nemmeno copie d'autore (né fa sconti d'autore sul prezzo di copertina; incredibile, ma vero!). Con me sembra abbiano già fatto un'eccezione, perché ho sentito che mi è stata spedita una copia gratis. Ti sono molto grato delle informazioni che mi dai sull'insegnamento italiano. Gli stipendi sono aumentati 10 volte da quando c'ero io! La cosa non è più inaccettabile. (...). Poi - figurati! - partire ora da Groninga per l'Italia sarebbe un'avventura. In Germania, almeno, sarei a due ore di macchina o di treno e potrei tornare quattro giorni alla settimana a casa, per non parlare dei 6 mesi in cui starei solo qui. Ma dall'Italia... Certo, in mancanza d'altro si dovrebbe fare anche una cosa del genere.

Hai preso contatto con la Jaca Book per incontrare Paul Goma? Anche se non lo intervistassi, un incontro con lui non sarebbe, penso, inutile. E' un uomo interessante. Ti costerebbe solo un viaggio fino a Milano, in fondo.

(...). Mi dispiace d'averti dato da fare con la mia lettera angosciata. Ma è meglio che le cose siano, sembra, andate bene, anziché aver dovuto approfittarmi delle informazioni che mi hai dato così sollecitamente.

Noi vi abbracciamo tutti e tre e non vediamo l'ora di vedervi; sembra, però, che dovremo aspettare finché Giuseppe sia più grande. Cosa che verrà anche quella, prima che ce ne rendiamo conto.

Con un caro saluto,
Giovanni

Documento n. 31

Groningen, 19. 9.'84
Carissimo Paolo,

Ho ricevuto con molto piacere la vostra cartolina e la tua lettera. Vi ringraziamo delle due. Anche a noi avrebbe fatto un enorme piacere rivedervi, ma sarà per un'altra volta. Congratulazioni per due compleanni: il tuo e quello di Giuseppe. E un caro abbraccio ad Anna Clara, da parte mia e di Carmen. La prossima volta speriamo di poterci abbracciare tutti, nella realtà.

Perché abbiamo cambiato i piani? Per una serie di ragioni, di cui una „produttiva“. Mi sono messo a scrivere un romanzo, che non riesco ancora a terminare. Nel frattempo ci sono state visite (anche quella di Eliade, che nei prossimi giorni sarà in Italia per ricevere il premio Elba - mai sentito), è ricominciato l'anno universitario con le sue eteme scocciature, così che l'opus va avanti molto lentamente.

Come sai, ho progetti (prudenti) di partenza. Aspetto che escano quest'anno tre libri, l'anno prossimo vorrei sondare un po' il terreno negli SU, ma ho fatto anche domanda presso l'università di Harvard per una borsa (fellowship) di cui potrei fruire a Firenze. Che bello sarebbe! Comunque, non mi faccio illusioni.

I tre libri li riceverai in novembre. Uno di essi - *Eros e magia nel Rinascimento* - in francese, potrebbe interessarti. Caso mai, troveresti il tempo per segnalarlo da qualche parte? Avevo iniziato accordi con la Sansoni per una traduzione, ma probabilmente il rapporto del perito è stato sfavorevole. In Italia c'è tutta una mafia nelle mani di (...), che non volle una volta ricevermi, perché gli scrissi che ero rifugiato (anzi, che volevo chiedere l'asilo politico). Comunque, quella gente non penso apprezzi le mie idee. Il giudizio è, in alcuni ambiti di ricerca, reciproco (...). Se la breve nota non puoi farla tu, non potresti forse trovare qualcuno che si interessasse a roba del genere? Gli altri due libri sono di storia delle religioni: uno, in italiano, sulla gnosi; l'altro, in francese, sull'ascensione dell'anima, ecc.

So che Mario (Lombardo, n.d.r.) è a Padova, ma ho perso il suo indirizzo. Per prendere contatto farò, come sempre, affidamento sulla tua bontà. Di cui ho già abusato per quanto riguarda quei libri lasciati in consegna (ti ricordi che non entravano nella macchina). Li ricupererò appena possibile, con scuse.

(...). Cos'è successo l'anno scorso con Messori⁵³? Non è riuscito a intervistare Eliade, a quanto ho saputo.

Per quanto riguarda la „leggenda nera" di Eliade, hai ricevuto il mio articolo in tedesco in cui ti ho citato due volte? Ne ho scritto anche un altro, in francese. Te l'ho già mandato forse?

Con un caldo abbraccio da noi due a voi tre
Giovanni.

P.S. Niente culianini!⁵⁴ La mia scelta, ontologicamente fondata, rimane ancora valida. Quando si è arrivati a parlare seriamente di possibile somministrazione segreta di droga alla popolazione dell'anno 2010, per eliminare ogni irrequietezza, mi sembra meglio non produrre culianini... Ma, ovviamente,

non l'avvenire di tutti sarà così, solo quello della massa. Ma non credi che, in un futuro forse non tanto lontano (più o meno cento anni), uno dovrà disporre di una forza immensa di resistenza per non lasciarsi irrimediabilmente trascinare e stritolare dalle inesorabili ruote di questa immensa macchina commerciale che è diventata il mondo?

Ecco: dammi un altro mondo, e produrrò culianini. (Non dirlo ad Anna Clara, dirà che sto esagerando. Ed ha, credo, anche ragione).

P.S. Perché non vai a vedere Eliade? Dimmi se vuoi, gli telefonerò perché sia informato.

Documento n. 32

Groningen, 19 novembre 1985

Carissimo Paolo,

La cieca selezione naturale dei compiti mi permette, finalmente, di scriverti la lettera che ormai si stava preparando da tempo, con scuse per il ritardo.

So che purtroppo i colpi non ti sono stati risparmiati negli ultimi due anni. Ma, chissà, ti aiuteranno forse a maturare la tua opera, quella che tu devi ai vivi come ai defunti⁵⁵. E che aspettiamo con impazienza.

L'ultimo anno è stato per me meno rilassante di prima, il che spiega anche i miei lunghi silenzi. E l'anno che viene si preannuncia così pieno, che già rimpiango il tempo in cui ci si poteva dedicare di più agli amici, a quei pochi cari amici che, come te⁵⁶, avrei sempre voglia di rivedere. C'è però una speranza: che dopo un periodo che dovrò trascorrere come professore negli USA, possa ottenere un anno libero (e pagato) in un centro di ricerca. Ma la cosa non è sicura.

Forse c'è un'altra possibilità: il mio libro su „Eros e magia" ha avuto un successo discreto, anche in Italia (dove uscirà in traduzione presso Mondadori). Amici m'hanno ventilato l'idea di venire in Italia per fare alcune conferenze, cosa che farei volentieri se sapessi dove e se le istanze pagassero le spese di viaggio e soggiorno (il profitto non mi interessa). Chissà, forse si farà qualcosa. (Sul mio libro è uscita una bellissima recensione, di una persona che non conosco, quattro pagine su due colonne in „Tempo presente"). Anzi, se tu hai un'idea di come si potrebbe fare, ti sarei grato se volessi espormela.

Non so se, intanto l'editrice l'Erma di Roma t'abbia spedito il mio ultimo libro (sullo gnosticismo). Non mi stupirebbe se non l'avessero fatto, perché l'editrice è completamente disorganizzata. Vorrei tanto mandartelo io stesso, ma ho ricevuto pochissime copie e il libro costa (incredibile!) niente meno che 100.000 lire! Chissà, forse lo puoi richiedere per una recensione?

Come vanno le tue attività, giornalistica e pubblicistica? E come stanno i tuoi? E i concorsi a cattedra? Qui nessuna novità maggiore, tutto apposta (tranne l'avvenire dell'università, che è poco sicuro).

Carissimi saluti ad Anna Clara e a Giuseppe piccolo, nonché a tua mamma e a tua sorella anche da parte di Carmen. E tante belle cose a te e a tutti i vostri

Giovanni

Documento n. 33

Groningen, June 21, 1986

Carissimo Paolo,

Appena tornato dagli USA dopo un soggiorno di tre mesi, ho ritrovato la tua del 23 aprile (...).

Come sai, ho vegliato con dolore e angoscia, per otto giorni, il corpo di Mircea Eliade in una lunga agonia, mentre, per fortuna, il suo spirito se n'era già andato molto prima dell'ultimo battito del cuore. Non sono ancora riuscito a smaltire e digerire tutti i ricordi del densissimo periodo trascorso a Chicago - in cui ci sono stati anche molti buoni momenti, ma tutto a velocità folle e senza transito.

Va bene per la biografia di Eliade. Se da parte tua non ci sono problemi, mandami il contratto³⁷ e te lo ritornerò firmato. Il libro, credo, sarebbe subito tradotto in inglese e francese. Scadenza: fine 1987 o, meglio, metà 1988.(Devo aggiungere che avrei rifiutato qualsiasi altra richiesta del genere, perché ho troppo lavoro. Ma non potrei rifiutare una tua proposta).

Vi auguro di tutto cuore un buon esito a tutti e tre. Hai ricevuto la mia cartolina da Chicago? Mi ha sorpreso non sapessi che fossi lì.

Carissimi saluti e auguri a tutti voi,
Giovanni

Documento n. 34

4 febbraio '87

Carissimo Paolo,

Ho pensato a voi parecchie volte negli ultimi mesi. Temo d'averti un po' offeso a causa della brevità dei miei messaggi. Ma ho dovuto viaggiare parecchio, terminare un libro di 430 pagine, curare due volumi, e ho guidato 31000 km nel giro di cinque mesi, per non menzionare altri mezzi di locomozione usati nel frattempo!

Purtroppo si finisce che uno dimentica tutto e ciò che conta è portare a buon fine i compiti e... sopravvivere. E ora

sono ovviamente preso in un incredibile giro di nuovi compiti e conferenze e viaggi e progetti e libri, miei e altrui, ma purtroppo tutto ciò non produce molti soldi, anzi, finora non ne produce per niente. Quest'anno sono partito a marzo, ritornato a giugno, ripartito ad agosto, ora rivado negli USA a marzo; era quasi naturale - date le circostanze - divorziare⁵⁸. Si finisce per essere estranei anche a se stessi - e poi io ormai preferisco da lontano stare negli USA, mentre la mia ex moglie preferisce stare in Europa. E, Dio buono, ambientarsi altrove è un grosso problema: io non me la sentivo di prendere responsabilità per due e di fare da parafulmine per una persona sempre scontenta. (...) Si erano accumulate troppe cose intorno a me e avevo bisogno di sbarazzarmene per poter di nuovo respirare.

Insomma l'anno scorso è stato per me, sotto molti aspetti, un anno di morte - a partire dal 22 aprile quando è morto Mircea Eliade, fino al divorzio (...), la soppressione o la minaccia di soppressione dell'intero dipartimento dove lavoro a Groninga ecc. ecc. (molte altre cose), ma è stato anche un anno di successi - corsi e conferenze a Chicago, il Dottorato di Stato a Parigi (che è un po' più di quel che era la Libera Docenza in Italia, perché devi scrivere un libro di oltre 300 pagine), lo scatto a professore associato, ecc. ecc. Insomma, c'è sempre un equilibrio fra cose buone e cose cattive e, nella mia vita, esso è ancora da ristabilire dalla parte delle cose buone, ma non ne dubito, non ne dubito affatto...

E voi come state?

Spero che tu mi scriva. Sarò qui fino a metà marzo, poi a Chicago: l'indirizzo lo sai⁵⁹, credo. Mario (Lombardo, n.d.r.) ha cambiato indirizzo? Salutalo da parte mia, se lo vedi! Cari saluti ad Anna Clara e a Giuseppe e tutta la mia amicizia, affettuosamente

Giovanni.

NOTE

1. Fatta eccezione per i primi due, e salvo diversa indicazione posta in nota, i documenti qui riportati sono lettere di I.P.Culianu a me indirizzate. Nell'arco di dodici anni, dal 1975 al 1987, mi scrisse circa ottanta lettere, più vari biglietti e cartoline. E' una corrispondenza molto personale, talvolta quasi uno sfogo, della quale riporto qui solo ciò che può servire alla ricostruzione del profilo interiore, biografico e intellettuale del suo autore. I testi sono stati scritti tutti in italiano e vengono riprodotti rispettando scrupolosamente l'originale, manoscritto o dattiloscritto. Nelle lettere sono stati omessi numerosi passaggi contenenti riferimenti nominativi o accenni di carattere troppo privato. I brani omessi sono indicati con puntini di sospensione fra due parentesi.

2. Quattro fogli manoscritti su entrambe le facciate. Il testo fu scritto di getto da Culianu il 27/5/1978 nella mia abitazione, a Padova. Si tratta di una riflessione sulla fuga dalla Romania e sull'inserimento in Occidente che mi fornì come traccia per la stesura dell'articolo qui riportato al doc. n. 2.

3. Riporto l'intervista con Culianu che pubblicai sul quotidiano „Il popolo” di Roma il 29/7/1978 con il titolo // *dissidente di fronte al potere totalitario*. Il testo - frutto di conversazioni e della traccia fornita dall'intervistato nel Doc. n. 1 - fu preventivamente sottoposto a Culianu che lo approvò, apportando qualche lieve modifica alle sue risposte. Nella lettera con la quale mi restituiva il dattiloscritto con le sue correzioni autografe, datata Groningen 13-4/6/1978, scriveva tra l'altro: „Ti sono soprattutto grato per il fatto che hai perso tanto tempo su quelle carte, cosa che mi dimostra la tua amicizia, amicizia per me estremamente preziosa in un mondo che io giudico più o meno come appare in questo scritto. Peraltro, ripeto, io come „dissidente” non faccio bella figura e non sono un modello. Tuttavia, nella forma che gli hai dato, quel materiale che vedo adesso in luce obiettiva mi pare interessante. Mi sono permesso di fare piccoli tagli e aggiunte nel mio discorso, più concordi con quello che mi sembra io in realtà pensi. Ma siccome penso per professione, a volte non ne sono sicuro neanche io (brutta cosa, ma è così). Cioè, in realtà, io non sono così pessimista, o non lo sono sempre, o non lo sono a tutti i livelli. Il risvolto del pessimismo biologico è un illimitato ottimismo, di cui io non ebbi più modo di parlare.”

4. Questa lettera fu scritta da Culianu durante il suo primo soggiorno a Chicago.

5. Lettera del 18 marzo. Culianu vi descriveva in questo modo la città americana: „E' molto tediosa. L'università di Chicago è, presentemente, la migliore degli USA: tasse altissime, professori che non si fanno vedere, pochi studenti e intimoriti. Per dire la verità, a me personalmente piace così. Le mie occupazioni non sono per niente cambiate: 8-10 ore di macchina per scrivere, 8-10 ore di lettura, poi di nuovo macchina per scrivere, ecc. Sfortunatamente non riesco neanche ad andare al cinema la sera, perché dovrei prendere il treno, e la sera non mi va di uscire di casa. Ho conosciuto poca gente finora. Così, sarò abbastanza contento di tornare a giugno, con la gloria di avere studiato per due trimestri a Chicago con il prof. Eliade”.

6. Si riferisce al terremoto che nella primavera del 1976 aveva colpito la regione italiana del Friuli causando un migliaio di morti.

7. Si riferisce alle elezioni politiche italiane del 18-19 giugno 1976. Molti commentatori prevedevano una vittoria del Pei sulla Democrazia Cristiana, che poi in realtà non avvenne. Se si fosse realizzata questa eventualità Culianu, come si ricava dal seguito della lettera, aveva già progettato di lasciare l'Italia e di trasferirsi in Francia. Si noti comunque l'uso di espressioni allusive e non dirette.

8. Quando viveva a Milano, Culianu era stato varie volte a Rovigo, ospite mio e dei miei familiari. Per questo nelle sue lettere non manca mai un ricordo e un saluto per loro.

9. E' la prima lettera di Culianu dopo il trasferimento in Olanda, a Groningen, avvenuto verso la fine di novembre del 1976. Pochi giorni prima di partire era intervenuto al mio matrimonio, svoltosi a Milano il 20 novembre. Per questo le sue lettere sono talora indirizzate sia a me che a mia moglie. Aveva preso alloggio in H. W. Mesdagstraat 28-1.

10. In quegli anni collaboravo alla pagina culturale del quotidiano „Il popolo" (Roma). Spesso allegavo alle mie lettere a Culianu gli articoli che gli potevano interessare.

11. Lettera non datata, ma del gennaio 1977.

12. Cioè in presenza di un forte partito comunista, in Italia, che aveva in quel periodo concrete possibilità di vincere le elezioni e prendere il potere.

13. Approfittando delle vacanze pasquali, mia moglie ed io andammo a fargli visita nell'aprile del 1977. Fummo suoi ospiti per circa una settimana.

14. Questo giudizio di Culianu è da mettere in relazione con il clima politico, fortemente sbilanciato a sinistra, che in quegli anni prevaleva in Italia.

15. Enrico Berlinguer(1922-1984). Era il segretario politico nazionale del Pei.

16. Tra la fine di aprile e i primi giorni di maggio Culianu fece una rapida visita in Italia. Ma, come spiega nella lettera successiva, non ebbe il tempo di passare per Padova.

17. In occasione dei suoi rientri in Italia dall'Olanda, abbastanza frequenti, Culianu passava quasi sempre da Padova, ospite mio e di mia moglie.

18. Pierluigi Bagatin, mio cognato, e per un breve periodo collega di Culianu all'università Cattolica di Milano.

19. Lettera a Mario Lombardo, allora residente a Milano, poi trasferitosi a Padova. Lombardo, che mi ha gentilmente concesso di consultare le lettere di Culianu a lui indirizzate (una dozzina) e di riprodurre qui le più significative, era stato nostro collega al dipartimento di scienze religiose della „Cattolica“. Anch'egli alloggiava alla „Domus nostra“, la foresteria dell'università. Legato a Culianu da una viva amicizia, andò a trovarlo a Groningen nell'estate del 1977.

20. Si riferisce all'intervista qui riprodotta al doc. n. 2. La sua pubblicazione da parte del giornale si era fatta attendere a lungo, tanto che avevo temuto fosse stata scartata. Avendogli espresso questo mio timore egli mi aveva risposto, con una lettera del 12 agosto, esprimendosi nel modo che segue: „(...) per le mie pessimistiche considerazioni, per dire la verità, non mi dispiace per niente che non escano... anche perchè, in fondo, ho seri dubbi su quanto abbia detto - non nel senso che non rifletta una prospettiva possibile e, anche, entro certi limiti, valida, delle cose, ma perché non sono sicuro che questa prospettiva sia la mia...In fondo io cerco di vivere senza una prospettiva teorica delle cose, cioè ho cercato, dopo il mio ventiduesimo anno di età, di lasciare da parte tutte le considerazioni teoriche (e anche pratiche e anche affettive) e di vivere semplicemente...“

21. LP. CULIANU, *Mircea Eliade*, Cittadella, Assisi, 1978

22. Per comprendere questo passaggio si veda la lettera che segue e, infra, la nota 39.

23. Dall'intestazione della lettera si ricava che Culianu aveva traslérto l'abitazione in Strauslaan 8

24. Si riferisce al volume *Religione e potere*, che uscirà nel 1981.

25. In effetti, mia moglie ed io andammo da lui a fine dicembre. Ci trattenemmo una decina di giorni e trascorremmo insieme Capodanno.

26. Lettera a Mario Lombardo, non datata, ma del gennaio 1979. Lombardo ha scritto il seguente commento a questo testo: „Negli anni in cui fummo entrambi ospiti della „Domus“, nell'università Cattolica di Milano, parlavamo spesso su temi „esistenziali“, con le generalizzazioni, il coinvolgimento emotivo ed il piacere di dare forma a idee germinali, come accade solo quando si è giovani. Fu lui a paragonare le nostre conversazioni, ed il piacere intellettuale che ne desumevamo, al „symphilosophein“ raccomandato e praticato dai giovani romantici di „Athenaeum“. Tra questi temi ci fu quello della caduta dei vincoli ad interpretare la vita, che la secolarizzazione aveva prodotto, cosa che io giudicavo per un verso negativa, in quanto accresceva il senso di precarietà senza regola dell'esistere. Lui mi rimproverava tuttavia di investirmi con eccessiva serietà nei problemi, a scapito della creatività, dell'invenzione autonoma, e della stessa vitalità. E poi mi stupiva con la sua capacità di costruire connessioni paradossali e desumerne conseguenze non prive di una loro sensatezza, come in questa lettera. Col tempo ho appreso a riconoscere quanto, per l'intelligenza delle cose, il senso dei paradossi prestati a chi ne dispone una non indifferente capacità euristica. Ed anche su questo tema del gestire la precarietà del vivere con giocosa libertà, penso che Giovanni fosse più saggio di quanto allora io non fossi in grado di ammettere.”

27. Lettera non datata, ma di maggio-giugno 1979.

28. Una comune amica e collega dell'università Cattolica di Milano

29. Si riferisce al volume *Religione e potere*.

30. All'inizio del 1980 Culianu si era sposato con Carmen Georgescu.

31. G. ROMANATO-F. MOLINARI, *Cultura cattolica in Italia ieri e oggi*, Marietti, Casale Monferrato (Torino), 1980. Il volume si componeva di un saggio storico di Romanato e di uno d'attualità di Molinari.

32. La recensione di Culianu apparve nella rivista „Palestra del clero“ (Rovigo), anno 59, n. 20, 15/10/1980, pp. 1252-3.

33. E' il suo saggio che confluirà nel volume G. ROMANATO-M.G. LOMBARDO-I.P. CULIANU, *Religione e potere*, Marietti, Casale Monferrato (Torino), 1981 (edizione romena: *Religie si putere*, Nemira, București, 1966). In una lettera a Lombardo del 7 maggio 1980 scriveva: „Vedo con piacere che, pur dopo anni, il nostro vecchio progetto sorto dal synphilosophein comincia a dare i suoi frutti. Capirai l'interesse con cui

aspetto il tuo contributo, dato che gran parte delle cose di cui ti occupi - quelle concernenti autori da Max Weber in poi - non mi sono note. Per cui il volume che, spero, riuscirà ad arricchire intellettualmente anche il pubblico, comincerà di sicuro con l'arricchire me stesso di conoscenze che non avrei il tempo e il modo di acquisire da solo".

34. Ugo Bianchi (1922-1995). Professore di storia delle religioni all'università di Roma e all'università Cattolica di Milano. Il suo insegnamento aveva molto giovato a Culianu, soprattutto sotto il profilo della disciplina intellettuale e del metodo filologico.

35. Allude a mio tiglio, Giuseppe, che sarebbe nato il 18 settembre di quell'anno.

36. Pochi mesi dopo Culianu e la moglie cambiarono nuovamente abitazione, trasferendosi in Korreweg 60a.

37. In effetti revisionari il testo di Culianu dal punto di vista linguistico. Possedeva l'italiano quasi alla perfezione, come testimoniano le lettere qui pubblicate, ma il testo che scrisse direttamente in italiano per il volume *Religione e potere* ebbe bisogno di qualche ritocco.

38. Mario Lombardo. Collaborò anch'egli con un saggio filosofico al volume *Religione e potere*.

39. Storico delle religioni e antropologo. Scrisse anche su Eliade, indicandolo come esponente della cultura di destra. Fui io a segnalare a Culianu questi interventi di Jesi, insieme ad altri simili giudizi, fra i quali quello di Ambrogio Donini (storico delle religioni rigorosamente marxista), che nella sua *Enciclopedia delle religioni* (Teti, Milano, 1977, p. 189), scrive di Eliade che fu „antisemita e filonazista". Provocato da questi stimoli, Culianu indagò a lungo sulla Romania degli anni Trenta e Quaranta e sulla posizione di Eliade in rapporto al fascismo e al nazismo. Le numerose lettere nelle quali mi riferiva i risultati delle sue ricerche non sono riprodotte in questa raccolta. Esse provano quanto sia stata faticosa, sofferta e sincera la sua ricerca della verità. I cenni alla diffidenza di Eliade nei suoi confronti (cfr. documenti nn. 16 e 17), peraltro presto diradata, sono conseguenza di tutto ciò.

40. Cfr. nota 32.

41. *Religione e potere*.

42. Dove Culianu pubblicherà lo studio su Jonas.

43. *Religione e potere*.

44. Dalle lettere che mi ha indirizzato Culianu, anche da quelle che qui non sono state riprodotte, ricavo che Eliade fu suo ospite a Groninga varie volte.

45. Si tratta dei problemi segnalati alla nota n. 39.

46. La pubblicazione di *Religione e potere* aveva stimolato altri progetti di lavoro comune. Si era pensato anche, in uno scambio triangolare di lettere fra Culianu, Mario Lombardo e chi scrive, di dar vita ad una rivista. Lombardo pensava ad una rivista scientifica, di impronta accademica; io invece ad uno strumento culturale più agile, di dialogo e di confronto. In questa lettera Culianu esprime il suo parere in proposito. Il progetto poi non si realizzò.

47. In una postilla aggiunse i nomi di Michel Meslin e di M.J.W. Dryvers.

48. Al volume *Religione e potere*.

49. L'idea del libro fu proposta all'editore Marietti che in un primo tempo l'accolse. Poi sopraggiunsero difficoltà interne alla casa editrice, che di lì a qualche tempo cambiò la proprietà, e non se ne fece più nulla. Cfr. anche la lettera successiva. Il progetto comunque stava molto a cuore a Culianu, che me lo ricordò molte volte, sia a voce che per iscritto.

50. Cfr. la lettera precedente.

51. La cosa non potè realizzarsi. In due lettere successive, del dicembre 1982 e gennaio '83, Culianu mi proponeva di interessarmi su piano giornalistico della vicenda di un prete romeno incarcerato e mi preannunciava l'invio di materiale "incendiario" sulla Chiesa in Romania.

52. L'incontro in realtà poi non avvenne.

53. Vittorio Messori. Saggista e giornalista. Culianu conosceva il suo volume *Ipotesi su Gesù* (Torino 1976), che era diventato un best seller internazionale.

54. L'espressione si riferisce alla sua scelta di non avere figli, della quale mi aveva a lungo e ripetutamente parlato.

55. Si riferisce a mio padre, deceduto il 15 aprile di quell'anno.

56. Nelle lettere di Culianu, anche in quelle qui non riprodotte, ricorrono spesso espressioni di questo tipo.

57. Subito dopo la morte di Eliade, gli avevo proposto di scriverne una biografia per un editore italiano. Il progetto poi sfumò.

58. Mi aveva informato del divorzio in una lettera molto scarna del 25 agosto 1986. purtroppo non posso dare corso alle tue altrimenti gradite proposte, perché mi trovo in mezzo ad un rovinoso divorzio. Da voi la tosa è rara; qui ci sono più divorzi che matrimoni; quindi è comunissimo. Siccome non eravamo sposati nella Santa Chiesa Romana, né il matrimonio religioso (con rito ortodosso, n.d.r.) era stato sancito, devi considerarlo come un matrimonio civile che si scioglie. Ovvio, tanti

cambiamenti di indirizzo (...). Tante belle cose a voi tutti e anche saluti a Mario e ai suoi, Giovanni. P.S. Non siate troppo scandalizzati del mio divorzio, il mondo evolve." In un rapido biglietto del 25 ottobre aggiungeva: „Grazie della tua. Purtroppo devo finire presto un libro e non posso darti per iscritto i particolari che mi chiedi. Quando ci rivedremo? E come state voi?"

59. Questa è l'ultima lettera che ho ricevuto da Culianu. Nel ritmo frenetico di quel periodo, qui ben descritto, scordò in realtà di fornirmi i suoi successivi indirizzi. Quando finalmente mi mandò il suo recapito americano, con una cartolina e poi con un cartoncino augurale, fui pigro io e non ripresi a scrivergli. Il carteggio così si interrompe nel 1987, tranne qualche occasionale biglietto d'auguri e diverse cartoline.

GIOVANNI CASADIO

IOAN PETRU COULIANO OU LA CONTRADICTION

La vie

Dix ans après sa mort, Ioan Petru Couliano est en passe de devenir un mythe, sans que personne ne se soit soucié sérieusement de fournir des bilans exhaustifs de l'historien et interprète des religions, ainsi que du gourou intellectuel de dimension planétaire qu'il était en train de devenir dans les dernières années de sa vie. Il est cependant impossible d'envisager avec pertinence l'oeuvre de l'écrivain Couliano sans s'être fait une idée de l'homme Ioan. Il a en fait construit son oeuvre littéraire comme une expression de la vie, mettant en elle le maximum de vitalisme qui peut être concédé à un écrivain. Il a également projeté sa vie, en dernier lieu presque malgré lui, comme une intrigue romanesque. Son modèle déclaré a été son compatriote Mircea Eliade, comme lui cosmopolite et apatride, historien et inventeur d'histoires, en équilibre dangereux entre l'étude des religions et la prédication de sa propre religion. Mais plus encore que celles d'Eliade, l'oeuvre et la vie de Couliano se situent sous le signe d'une contradiction dionysiaque. À cause de son activité torrentielle et pas toujours rigoureuse il est apparu aux yeux de savants sévères pas toujours malveillants comme une sorte

de Gabriele d'Annunzio de l'histoire des religions, désireux de construire son propre monument et sa propre carrière en exploitant sans grands scrupules une riche réserve de dons naturels, afin d'obtenir une popularité facile. En réalité, le culte du paradoxe et de l'hérésie qui le guida dans la vie et le conduisit finalement à la mort rend sa parabole plutôt semblable à celle d'un Giordano Bruno, qui fut, certainement pas par hasard, sa première passion, lors des premières années à l'université.

Couliano naît à Iași en Roumanie (aux confins de la Moldavie alors soviétique) le 5 janvier 1950, dans une famille de l'aristocratie intellectuelle - le grand-père et l'arrière-grand-père avaient été recteurs de l'université locale, la plus ancienne du pays. Il grandit dans une famille marquée par la révolte contre la tyrannie et finalement par la tragédie: son père, avocat et mathématicien, ne trouve pas travail à cause de son opposition au régime communiste et finalement meurt, psychologiquement détruit par les persécutions de la Securitate, au cours des années '60 qui virent le durcissement du régime qui était en train de mettre en place les plans de collectivisation forcée. Ioan se distingue dès les années de lycée par l'appétit culturel encyclopédique et l'esprit de révolte à l'égard du régime de Ceaușescu qui accède au pouvoir en 1965. A l'université de Bucarest, il étudie les langues et les cultures classiques, le sanscrit et la philosophie indienne, et surtout la philosophie du *Rinascimento* italien. Et c'est dans cette matière qu'il fait sa maîtrise, sous la direction de Nina Façon. Son mémoire s'intitule: *Mai sile Ficin (1433-1499) et le platonisme à la Renaissance* (juin 1972)¹. Persécuté par la censure qui rejette ses manuscrits, mal vu de la Securitate avec laquelle il a refusé de collaborer contre l'attribution d'un poste, au cours du moins de juillet qui suit, Couliano obtient une bourse d'études du Ministère italien des Affaires Etrangères, afin de suivre une université d'été à

l'Università italiana per stranieri de Perouse (où il prépare un autre mémoire sur Giordano Bruno, dirigé par R. Puletti). En 1973 il décide d'abandonner définitivement la Roumanie et après une brève expérience à Rome, où il vit avec une bourse du CNR, il fait le choix le plus important de sa vie en s'inscrivant en novembre 1973 comme boursier à l'Università Cattolica del Sacro Cuore de Milan, au département des sciences religieuses (là il fait des études de grec, d'hébreu et surtout d'histoire des sciences des religions, en suivant les cours sur la gnose de Ugo Bianchi). Après seulement deux ans, il est en mesure de soutenir sa thèse de „laurea" en histoire des religions avec Bianchi lui-même. L'argument de sa thèse est *Gnosticismo e pensiero contemporaneo: Hans Jonas*, point de départ du livre du même titre paru en 1985. Toujours en 1975 il passe quatre mois comme étudiant en post-doctorat à la Divinity School de la University of Chicago, où il fait la rencontre décisive de sa vie avec son second *magister*: Mircea Eliade (cependant il fréquente aussi les „Haskeil Lectures" données par une savante de l'envergure de Carsten Colpe; il trouve aussi le temps de visiter et d'interviewer à la New Rochelle „son" Jonas). Après une année comme assistant d'histoire des religions et „contrattista" à l'Université de Milan (en août il a pris part au congrès de la IAHR à Lancaster, où il fait la connaissance de son troisième maître, Michel Meslin), en 1976 il laisse l'Italie pour émigrer à Groningue aux Pays-Bas, où il a obtenu le poste de lecteur pour l'histoire de la culture roumaine à la Faculté des Lettres. Dans cette université, outre l'enseignement dans le cadre de l'Institut des langues romaines, il collabore à l'activité de la chaire d'histoire des religions (H.G. Kippenberg), en donnant entre autres un cours d'histoire de la magie.

Pendant les dix années qu'il passe à Groningue il fréquente de moins en moins les congrès scientifiques (Rome,

deux fois; Louvain-la-Neuve; Bad Homburg...) et de plus en plus le Chicago de Mircea Eliade, dont il devient l'élève préféré², le collaborateur et le confident, jusqu'à ce qu'il recueille son dernière souffle en avril 1986 (il a également été l'exécuteur littéraire de Eliade, sans réussir à mener à terme l'œuvre de révision et d'édition du *Nachlass*). Après avoir été *Visiting Professor* à Chicago depuis le printemps 1986, en 1988 il est finalement appelé comme *Associate Professor* pour la chaire de *Early Christianity* (autrefois de R.M. Grant), alternant en même temps avec W. Doniger dans l'enseignement de l'histoire des religions. Entre-temps il a élaboré deux nouvelles monographies concernant des thématiques pré-gnostiques³ et gnostique⁴ qui lui permettent de présenter deux thèses successives à la Sorbonne de Paris, peut-être la plus prestigieuse université du monde, en particulier aux yeux de l'establishment académique américain: pour le doctorat de 3ème cycle (1980) et enfin pour le doctorat d'État (1987), tous les deux sous la direction de M. Meslin, peut-être le seul historien des religions dans le sens éliadien travaillant en France. En 1986 a lieu une expérience plus personnelle mais non moins décisive pour son avenir. L'amour pour son étudiante Hillary S. Wiesner, arabisante à Harvard et à Chicago (qui deviendra bientôt sa compagne de vie et le co-auteur de ses travaux de fantaisie) détruit ses rapports avec sa femme roumaine Zoe, qui finalement la chasse de leur maison, après avoir lu une lettre à l'amante que son mari avait imprudemment confiée à la mémoire de l'ordinateur. A l'époque, Couliano, profitant d'un congé de l'université, peut se rendre à Wassenar comme invité du NIAS dont il est devenu entre temps *fellow*.

Depuis 1987 les rapports avec l'Italie, le pays avec lequel au fond, il est le plus lié spirituellement, après la patrie roumaine même, reprennent et deviennent de plus en plus étroits. La première fois ce fut une visite éclair à Florence en

janvier 1987 afin de se familiariser avec les lieux où il voulait situer son second roman (inédit), une sorte de roman policier qui raconte les complots obscurs qui au temps de Savonarole „cercano di cancellare l'immagine della bellezza, di distruggere un quadro di Botticelli" (M. Baudino, *La Stampa*, le 23 mai 1991). En février 1989, nous le trouvons à Arezzo, où il donne une conférence sur l'invitation de Grazia Marchiano de l'Université de Sienne, sur la religion antique en relation avec le monde et le fétichisme du corps féminin (corsets, talon aiguilles et autres instruments de torture). Les réactions ironiques de l'Académie traditionnelle ne l'impressionnent pas; de même que les résistances de U. Bianchi et de ses élèves en face du nouveau paradigme proposé par lui lors d'un séminaire à l'Université de Rome La Sapienza ne le dérangent pas.

En 1990, il demeure en Italie pour une saison entière: de mars en mai il donne un cours à l'Université de Sienne comme professeur invité sur *Faust et son mythe aux racines de l'Occident*. Ces deux années voient également la consolidation de son rapport avec un maître du paradoxe tel que E. Zolla, auquel le lie depuis longtemps des „affinités électives". (Zolla peut du reste être considéré comme son troisième mentor après U. Bianchi et M. Eliade)⁵. Les trois mois en Italie sont une période d'activité frénétique: outre les cours à l'université, il trouve le temps d'organiser et présider à une conférence internationale sur le mythe (Turin), de donner forme à divers projets éditoriaux (Jaca Book) et Festschriften, de collaborer à différents périodiques (*Tempo presente*, *Leggere*, *Abstracta*, *MondOperaio*, *L'Avanti*), par une littérature historico-religieuse et diversifiée, mais également par des ouvrages de fiction (dans un style qui se rapproche de Borges plus que d'Eliade) et par des interventions sur l'actualité politique. Il lui est également possible d'intervenir à la radio (depuis 1987 Couliano collabore à des

émissions de la BBC sur Eliade, puis, à partir de décembre 1989, sur l'évolution de la situation roumaine).

En tant que chef de file des intellectuels roumains en exil, Couliano (dont la mère et la sœur étaient encore en Roumanie) avait des informations directes et des idées bien claires sur le devenir et les résultats de la pseudo-révolution roumaine. De 1990 à 1991 il écrit plus de trente articles dans la revue des émigrés roumains en Amérique (*Lumea Liberă*) et dans les périodiques italiens. Il prononce divers réquisitoires au micro de plusieurs radios européennes, attaquant soit le régime mis en place par les prétoriens justiciers de Ceaușescu (le Front du Salut National), soit les militants de la nouvelle „Garde de Fer”.

Dans une intervention aux tons extrêmement virulents faite dans la revue roumaine dissidente 22 en avril 1991, „he made the most devastating indictment of the new union of the left and far right in Roumania" (V. Tismăneanu, *apud* T. Anton, „The Killing of Professor Culianu", *Lingua Franca. The Review of Academic Life*, Chicago, sept.-oct. 1992, 23-34: 31) et de cette façon il signa sa condamnation à mort. Au cours de ces mois les menaces de mort par téléphone et par lettres se multiplient, sans atteindre sa carapace de mystique sans foi. Il n'était pas étranger à de telles tempêtes et il ne s'était jamais laissé submerger par elles. Je me souviens d'un soir à Rome un an avant sa mort. Tandis qu'avec la joie presque enfantine de l'intellectuel qui aime exhiber sa polyvalence il était en train de préparer un dîner pour une amie commune et moi en présence de sa fiancée Hillary, le téléphone sonna et il répondit en roumain. Après quelques instants, de sa bouche habituée aux tons suaves jaillit un jet violent d'exclamations dans sa langue maternelle, expression évidente d'une indignation incoercible. De suite après il revint parmi nous comme si rien ne s'était produit,

avec l'habituel sourire atténué de toujours et „l'amabilité assiderata e assiderante”⁶ qui lui était familière.

Le 21 mai 1991, le dernier jour de sa vie, Couliano donne une conférence sur le gnosticisme (la semaine précédente il avait présidé à un colloque à la Divinity School dont le thème était *Other Realms: Death, Ecstasy and Otherworldly Journeys in Recent Scholarship*: il parla de la mort et de l'au-delà comme de quelque chose qui lui était extrêmement proche et familier, ainsi que me l'a dit son collègue prof. H. D. Betz). Pendant la pause du déjeuner, dans les toilettes du troisième étage de la Divinity School une balle de calibre 25 lui fit éclater le cerveau et sortit par le nez. „His execution-style murder in a campus bathroom stunned the school, terrified students, and stumped the Chicago police and FBI” (T. Anton, *The Killing*, cover page).

Depuis dix ans le crime reste impuni, mais les soupçons que les amis de Couliano eurent dès le début semblent se confirmer. Il s'agit d'un assassinat politique, dont on discerne la matrice dans une conspiration diabolique entre les nostalgiques de la Garde de Fer et certains membres de la Securitate „dissoute”. L'intelligence lucide et corrosive de Couliano n'avait pas épargné les coups à rencontre des uns et des autres. Et ils décrétaient qu'il devait mourir. Ainsi se termina la parabole humaine de I.P. Couliano, illuministe romantique.

L'œuvre

„Il avait toutes les raisons pour se sentir sur les cimes du monde. Tout lui réussissait.” Ces paroles d'un de ses collègues, l'indologue F.E. Reynolds, prononcées le jour même de sa mort, reflètent la pensée de ceux qui connaissaient son histoire, l'histoire des luttes qui se déroulaient derrière la conquête de ce triangle de bonheur. Le succès croissant de son œuvre (désormais chacun de ses livres apparaissait simultanément en trois langues et même le monde allemand était

très réceptif à ses idées) et de son personnage était certainement la composante essentielle de ce bonheur qui brillait par sa façon d'apparaître et de se comporter, si net et maître de soi, si différente de celle du savant triste, tendu, négligé du début des années '80. En réalité, pour ceux qui fréquentaient les milieux des philologues et des historiens, et en général des spécialistes, il était évident que son succès était plutôt relatif. L'impression réelle que j'ai eue, avant et après sa mort est celle-ci : plus le succès de Couliano augmentait en terme de fréquentations et de reconnaissances par des *maîtres à penser* reconnus (par exemple U. Eco, E. Zolla, H. Bloom, pour ne pas mentionner Eliade), en terme d'accès à de grands éditeurs et aux média et en conséquence en terme de popularité auprès d'un large public de part et d'autre de l'océan, plus sa réputation dans le milieu restreint mais autorisé des spécialistes académiques diminuait (en particulier parmi ses collègues les historiens des religions, au jugement desquels il tenait beaucoup, même s'il affectait une certaine impatience). Il faut reconnaître que lorsque des savants jugent des collègues qui ont le grand tort de rentrer dans le circuit des média (avec les avantages relatifs, pas seulement économiques, qui en découlent), leurs jugements peuvent être influencés par des motifs inavouables tels que l'envie ou le snobisme. Mais dans ce cas il est indéniable que le style de la production de Couliano, en particulier dans les dernières années, se prêtait aux observations ironiques, sinon malveillantes de ces amis et partisans de la première heure, sans parler de ces spécialistes un peu obtus qui, dès le début, avaient traité les travaux de l'élève de Eliade avec la même suffisance méprisante qu'ils affichaient pour l'œuvre du maître.

Nous n'avons ni la compétence ni la patience de nous intéresser aux travaux dans lesquels Couliano aborde l'histoire de la magie (*Eros et magie*) ou traite des expériences extra-corporelles^s ou joue l'historien universaliste^s, sans

l'universalité que son *magister* avait atteinte à travers une discipline bien plus sévère ou assume le rôle de fondateur d'une nouvelle épistémologie et/ou d'apprenti magicien (*passim* dans ses trois derniers livres et nombreux articles). Ainsi que le résume L. Smith („Minds Games: A Guide to the Scholarship of Ioan Culianu", *Lingua Franca*, Sept.-Oct. 1992, 32), „he was grappling after a theory that would not only explain past patterns of thought, but help predict future ones as well, and was looking to science for models, hoping to incorporate chaos theory, fractals and Einsteinian physics into the study of history and religion"¹⁰.

Dans cette étude, donc, je me propose seulement de présenter les œuvres dans lesquelles Couliano prenait position en ce qui concerne trois thématiques parmi les plus complexes et fascinantes de l'histoire des religions: l'expérience extatique, le gnosticisme, le dualisme. Tandis que *Psychanodia*, un précis pas tant des sources que de la littérature secondaire, est une œuvre extrêmement compacte et précieuse pour la typologie définie dans le chapitre introductif, *Expériences*, qui est le pendant naturel et maintes fois répétitif de la brève monographie anglaise, est une œuvre plus riche de digressions et analytique, résultant en fait d'un collage de neuf articles (parmi lesquels cinq ou six étaient déjà parus ailleurs). De ce livre, et seulement de celui-là, nous donnons une sorte de résumé schématique suivi d'une évaluation de méthode, afin de mettre en évidence une fois pour toutes les qualités et les défauts des procédures que l'auteur adopte dans ce livre comme dans ceux qui suivront. Depuis l'introduction qui présente le *status quaestionis*, il est évident que l'adversaire déclaré devant lequel l'auteur se pose d'un air assez combatif est la *Religionsgeschichtliche Schule* avec les théories qui font dériver de l'Iran dans le monde grec le thème de l'ascension céleste de l'âme. Après une note terminologique sur le sens de „extase" (avec discussions des contributions de Rohde à

Bremmer à travers l'école suédoise de E. Arbman), Couliano se met à examiner les aspects de cette thématique des origines grecques jusqu'aux tardives reprises islamiques. Les protagonistes de l'extatisme apollinien grec se distinguent des extatiques dionysiaques car ils sont solitaires et non pas communautaires. Ils n'appartiennent pas à la catégorie des chamans mais plutôt à celle des *iatromanteis* (médecins et magiciens, purificateurs et thaumaturges): leur origine pourrait bien être autochtone (chap. 1). Dans le passage de la Grèce classique à l'hellénisme greco-romain un changement a lieu dans la conception de l'au-delà qui est situé dans le ciel, accentuant le sens d'une séparation radicale entre le divin et l'humain. La nouvelle conception du cosmos démoniaque qui s'affirme au cours du premier siècle après J.-C. remonte au judaïsme alexandrin influencé par le platonisme et non par la religion iranienne (chap. 2). Le dualisme gnostique s'est formé dans un milieu judaïque: il ne doit presque rien à l'influence iranienne, mais beaucoup en revanche au dualisme grec qui est réalisé historiquement dans l'orphisme et le platonisme (chap. 3). Le vol céleste de l'âme présente des aspects divers dans les différents mystères (dionysiaques, isiaques, mithriaques): chez Celsus serait absente l'idée d'une solidarité entre cycle des réincarnations et cycle cosmique (à la différence de Platon dans le mythe du *Politique*) (chap. 4). Les vols catastrophiques attribués à divers magiciens appellent de nouveau le thème de l'ascension de l'âme après la mort (chap. 5). Les narrations d'ascension célestes et de descentes infernales que l'on trouve chez Plutarque renvoient à des modèles grecs (ou peut-être judaïques) et jamais à des prototypes iraniens (chap. 6). Les sphères célestes traversées par l'âme durant la descente et éventuellement la montée prennent progressivement un caractère démoniaque qui ne renvoie pas à l'influx du zurvanisme iranien: en fait „le scénario de l'eschatologie individuelle dans le manichéisme

et dans les textes pahlavi du Vie au IXe siècle ne connaît pas le motif de l'ascension planétaire" (p. 133). En ce qui concerne l'ordre des sphères planétaires dans les systèmes gnostiques, hermétiques et neo-platoniciens, on retrouve soit l'ordre chaldéen soit l'ordre égyptien (chap. 7). Le motif eschatologique du *pont subtilis* ou „pont du trieur" n'est pas d'origine iranienne, mais juive et il serait arrivé en Occident à travers la médiation arabe (chap. 8). De façon analogue, les légendes arabes du *miraj* (desquelles descend le très célèbre *Liber Scalae*) auraient comme source immédiate les apocalypses judaïques et surtout la littérature hekhalotique (chap. 9). Il résulte évidemment de cela que pour dominer toute cette matière qui soulève des questions extrêmement intriquées, il faudrait une compétence notable dans des disciplines très diverses: des études classiques aux études iraniennes, des études juives à l'islamisme. En l'absence de compétences spécifiques dans toutes ces disciplines, une méthode critique sévère et surtout une certaine humilité dans l'évaluation des hypothèses élaborées par des savants en possession de ces compétences seraient nécessaires. Couliano ne semble pas disposer de ces qualités. On a l'impression dans cette œuvre comme dans d'autres, qu'il confond trois niveaux de recherche en mélangeant de façon in-discriminée:

- 1) discussion philologique des sources ;
- 2) bibliographie raisonnée ;
- 3) synthèse historique.

En outre en contrepartie d'une herméneutique souvent géniale on trouve une carence de rigueur dans l'utilisation des sources et surtout de la littérature secondaire. (Par exemple, l'erreur de traduction que l'on reproche à la p. 38 à P. Mastandrea dans l'œuvre sur Cornelius Labeon est inexistante: afin de s'en rendre compte il suffisait de prêter plus d'attention au contexte). Enfin, un défaut essentiel de toute l'oeuvre est l'a-piiori de fond dans la sous-évaluation de l'influence de

l'élément iranien. En particulier, toute la discussion sur le pont du trieur et sur le voyage infernal est viciée par ce préjugé (partagé assez curieusement par un iranisant comme Ph. Gignoux), qui se manifeste dans une tendance à abaisser la chronologie des traditions iraniennes et à dater inversement avec excès de générosité les sources juives et chrétiennes.

Le livre sur Jonas¹² n'apporte pas grand-chose de nouveau en ce qui concerne la question des origines et des structures du dualisme gnostique. L'accentuation de l'élément juif à l'origine de la gnose, dans le droit fil de Peterson, Grant, Quispel, avec quelque concession au réductionnisme sociologique de H.G. Kippenberg (pp.94-97), se heurte contre diverses objections¹³. Plus originales et intrigantes sont les parties que l'auteur dédie à l'analyse de l'expérience gnostique (pp. 41, 49 sur la „joie de vivre" et le contesté „libertinisme"; pp. 102-107, sur la capacité de visualisation intérieure), ainsi qu'aux rapports entre gnosticisme et existentialisme, entre acosmisme gnostique et nihilisme moderne (pp. 119-128), au *revival* neo-agnostique dans la littérature moderne (pp. 128-29 : thème repris plus amplement dans *Gnoses dualistes*, 293-326). On constate que Couliano avait également les dons d'intuition et de synthèse propres à l'historien, si on lit les pages qu'il dédie au système dualiste des Sethiens d'Hippolyte et du soi-disant Basilide cité par les ps. Hegemonius (pp. 27-28; 55-57; 64; 68). Par conséquent, une lumière nouvelle éclaire le problème des origines historiques du dualisme manichéen. Nous étions arrivés indépendamment à la même conclusion (nous en avons discuté ensemble en 1990, lorsque je n'avais pas encore lu son livre ; cf. également *Gnoses dualistes*, 130, 201, 217 et 220). Nous sommes revenus récemment sur la question¹⁴.

Les Gnoses dualistes est probablement le livre le plus engagé de Couliano mais également celui qui a suscité les réactions les plus sceptiques dans le monde des études acadé-

miques. Un spécialiste du gnosticisme, qui ne manque pas d'une certaine dose de malice, le définit une fois comme „un *collage* de fiches bibliographiques". En réalité, en tant qu' „histoire" des mythes dualistes cet ouvrage se révèle un échec en substance, et il serait plus propre de le classer comme une tentative de grille structuraliste (bien que le même Couliano repousse les accusations de structuralisme dans la préface à l'édition française). C'est plutôt une encyclopédie critico-bibliographique des systèmes mythiques dualistes, du folklore slave aux docteurs gnostiques, des Bambara aux Cathares, des romantiques aux existentialistes. Le tout est dominé avec beaucoup de finesse et - presque toujours - un remarquable équilibre dans l'analyse de détail; cela, en même temps cependant, est soutenu par l'ambition de construire un nouveau paradigme herméneutique sur les débris des modèles d'interprétation élaborés par ses prédécesseurs (le dualisme et la faute antécédente de Bianchi, les filiations hérétiques proposées par divers spécialistes, la sécularisation du Blumenberg...). L'idée fondamentale de Couliano est qu'il est absolument inutile d'examiner les origines historiques des divers mythes dualistes. Ils auraient en fait thé leur réalité des potentialités logiques du système mis en route par le „principe d'exégèse dualiste", qui est en même temps „principe de fonctionnement" et „principe de production" (cf. 81, 86, 153, 158, 161, 234). En d'autres termes, le dualisme existerait de par lui-même, en dehors des diverses manifestations mythiques, comme structure ou attitude mentale apriori. Partant d'une idée d'Eliade, qui avait remarqué les correspondances entre mythes dualistes et systèmes de classification binaire, Couliano parvient enfin à une conclusion qui ne peut que choquer les historicistes de toute tribu: la vision dualiste n'est pas que la conséquence logique de la division du cerveau en deux hémisphères, un simple corollaire en somme de la „bicameral mind" (en référence à un livre célèbre de

J. Jaynes). Puisque nous croyons que l'historien ne doit pas céder le pas immédiatement au neurophysiologue (à qui, certes, il convient de demander l'ultime explication), tout en reconnaissant que cette théorie est certainement née en fonction du cerveau de celui qui l'a formulée, nous devons observer que cette attention portée à la division de cerveau en deux hémisphères est très „New Age”¹⁵ et comme telle sied à l'intelligence critique de notre I.P. Couliano, qui s'apprêtait avec ce livre à conquérir, outre la Chaire de Chicago, l'audience du vaste public américain.

1. Avec les deux précédents travaux sur Giordano Bruno, cette thèse constitue la base de *Eros et magie à la Renaissance*, paru à Paris en 1984; trad. ital. Milan 1987; trad. angl. Chicago 1987.

2. Voir les préfaces de ses premiers livres, en particulier le *Mircea Eliade* de 1978, et aussi les souvenirs d'Eliade lui-même dans *Journal IV: 1979-1985*, Chicago 1990, *passim*, mais surtout 97: „My admiration for Ioan is sincere and unlimited”.

3. *Expériences de l'extase*, Paris 1984; trad. ital. Bari-Roma 1986.

4. *Les Gnosés dualistes d'Occident. Histoire et mythes*, Paris 1990; trad. ital. Milan 1989; trad. angl. New York 1992.

5. L'essai de G. Marchiano, *Le aure di un tempo conclusa*, in Ead., éd., *La religione della terra*, Como 1991, 13-34, est presque une biographie intellectuelle parallèle de Zolla et Couliano. Après sa mort Couliano aura l'honneur d'un portrait imaginaire par Zolla lui-même: *Ioan Petru Culianu 1950-1991*, Alpiignano (TO) 1994, reimpr. in Id., *La filosofia perenne*, Milan 1999, 149-205.

6. E. Zolla, *Ioan P. Couliano*, *Leggere*, 18, février 1990, 24.

7. Les actes sont parus: J. J. Collins, M. Fishbane (eds.), *Death, Ecstasy, and Other wordly Journeys*, New York 1995.

8. *Out of this World. Otherwordly Journeys from Gilgamesh to Albert Einstein*, Boston 1991; trad. ital. Milan 1991.

9. *Dictionnaire des religions* (d'après un projet de M. Eliade), Paris 1990; trad. ital. Milan 1991.

10. On peut voir surtout les observations subtiles de Marchiano, *Le aure*, cit., *passim*.

11. *Psychanodia. I. A Survey of the Evidence concerning the Ascension of the Soul and its Relevance*, Leiden 1983.

12. *Gnosticismo e pensiero moderno: Hans Jonas*, Rome 1985.

13. Cf. le c. r. de G. Filoramo, in *Riv. St. Lett. Rei.*, 1987, 144-149: 148-149, qui est contraire à toute solution monogénéétique.

14. Cf. G. Casadio, *Avventure del dualismo sulla via della seta*, in *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo*, Rome 1996, 663-684 = Id., *Abenteuer des Dualismus auf der Seidenstrasse*, in *Studia Manichaica. IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus, Berlin, 14.-18. Juli 1997*, Berlin 2000, 55-82.

15. Cf. J. Vernet, *Le Nouvel Age*, Téqui 1990, trad. ital. Cinisello Balsamo 1992, 19-20; A. N. Terrin, *New Age. La religiosità del post-moderno*, Bologna 1992, 17; et surtout W. Hanegraaf, *New Age Religion and Western Culture*, Leiden 1996, 217, 317-318, 224.

MARIN MINCU

ÎNTÂLNIRILE MELE CU IOAN PETRU CULIANU

A turici când, spre sfârșitul zilei de 21 mai 1991, x\ - prietenul meu, Roberto Scagno, mi-a telefonat la Firenze să mă anunțe că a fost asasinat Culianu la Chicago am căzut într-o apatie; a doua zi nu mi-am mai ținut cursul obișnuit în fața studenților mei de la Facultatea de Litere, ci am încercat să-l evoc așa cum îl cunoscusem, făcând unele lecturi din opera sa. În zilele următoare m-a invadat un pesimism metafizic, turmentat de faptul că încă una dintre cele mai mari șanse ale culturii noastre de a atinge maxima universalizare - pe direcția trasată de Eliade - fusese retezată brusc. M-am supărat în mod absolut și pentru că eu însumi mă simțeam oarecum *implicat* în tentativa de a-l fi incitat să se realizeze.

Am să încerc să povestesc empiric acele întâlniri întâmplătoare cu Ioan Petru Culianu - de-a lungul periplului său existențial atât de scurt - fie și numai pentru a nuanța unele episoade obscure ce țin de biografia sa „italiană”.

Prima dată l-am întâlnit când era student în ultimii ani - cred că prin 1971 - la unul dintre colocviile studențești ce a

avut loc la București și, făcând parte, ca asistent universitar, din juriul de premiere - i-am acordat un premiu de „console” la secția de teatru a acelei sesiuni, stimulat mai ales de către M.N. Rusu, care participa și el la selecție ca redactor la revista *Viața studentescă*. Deși nu mă convinsese prin lucrarea prezentată, îl apreciam pentru lucrările de mitologie ținute la alte sesiuni de folclor, când mă impresionase prin cunoștințele esoterice extraordinare. Dacă nu mă înșel, îi citisem un text extrem de erudit asupra surselor simbolice în *Creanga de aur* de Sadoveanu și acum eram complice cu M.N. Rusu în premiarea sa în virtutea calităților excepționale omologate anterior. Nu știu de ce eram cu toții convinși că trebuie să-l investim cu încredere infinită, în vederea unor posibile performanțe ce le va împlini cândva.

Deși, apoi, aflasem direct de la Anca Giurescu despre opțiunea lui curajoasă de a rămâne în Italia, în 1972, nu mai aveam știri concrete despre el și imediat ce am ajuns lector la Torino, în toamna lui 1974, l-am căutat. Cum făcusem naveta săptămânal, de la Torino la Milano, invitat să țin ore neplătite la Universitatea statală, mi s-a spus de către o româncă, întâlnită la Biserica română ortodoxă din Milano, că Ioan Petru Culianu ar fi acum *borsista* la Universitatea Catolică, astfel că nu a fost deloc dificil să-l găsesc. Era găzduit la *Domus*, un colegiu catolic gratuit, unde locuia în aceeași cameră cu preotul Traian Waldman, trimisul oficial al bisericii noastre la Milano. Mi-a povestit prin câte a trecut (calvarul din lagărul de *profughi* de la Latina, tentativa dramatică de a-și tăia venele) și mi s-a „spovedit” îndârjit că nu a reușit să-și concretizeze proiectele. Era total dezamăgit, tras la față, aproape disperat. Puținii bani din bursă îi ajungeau cu greu să nu facă foame. L-am îmbărbătat; eu însumi - ca lector, abia dacă luam 80 000 de lire pe lună, adică mai puțin decât un portar la Universitatea din Torino - între 1974-1978,

am mâncat în *mensa*, cu bonurile pe care mi le procura un student al meu, Francesco Altieri!). Ne întâlnim de câte ori vin la Milano, vinerea, și după ce servim prânzul ne plimbăm prin curtea interioară a Universității Catolice. Îmi vorbește despre studiile sale; a trebuit să-și refacă licența la Universitatea din Milano, lucrând la o teză de istoria religiilor, pe care trebuia să o susțină cu profesorul Ugo Bianchi. Așteaptă ca Mircea Eliade să-i ofere o bursă la Universitatea din Chicago și este îngrijorat de întârzierea sosirii acesteia. În sfârșit, îmi comunică cu înfrigurare vestea plecării în plină iarnă; când se întoarce la Milano, în mai 1975, nu pare prea satisfăcut de „promisiunile” lui Mircea Eliade. Am spus că, de fiecare dată când mă deplasam la Milano, ne vedeam și luam prânzul împreună. Nu era niciodată prea optimist dar după întoarcerea din America mi se părea chiar mai sumbru decât înainte. L-am sfătuit să se concentreze în finalizarea studiului monografic ce-i dedicase marelui istoric al religiilor. Era însă ocupat cu teza de licență (*Gnosticismo e pensiero contemporaneo: Hans Jonas*) pe care o susține în sesiunea din iunie. (Nu este vorba de un doctorat cum s-a afirmat în unele „biografii”, ci de licența în litere; în Italia a trece examenul de licență în litere este echivalent cu a fi *dottore in lettere*). După această regularizare a diplomei de studii, continuă să aibă același statut incert de *borsista*, publicând diverse recenzii mai ales în revistele românești din exil. Întrucât nu mi se plăteau orele pe care le țineam la Universitatea statală din Milano, câteodată am întrerupt cursurile mai multe săptămâni. Între altele, în cursul anului 1975, l-am vizitat la Paris pe un prieten, Eugen Simion (nu e vorba de criticul academician, ci de altcineva, cu același nume, care terminase filosofia la Iași, semnând cu pseudonimul Eugen Jacob) ce lucra acum la Editions du Seuil ca redactor. Cu această ocazie a primei mele vizite la Paris, mi-a dăruit aproape toate volumele de critică și teorie apărute în colecția „Poétique”

(cele mai importante apariții semnate de Jean-Pierre Richard, R. Barthes, Gérard Genette, M. Riffaterre, Tzvetan Todorov, Paul Zumthor, A.J. Greimas, J. Kristeva etc.), ceea ce mi-a permis să mă informez în legătură cu teoria *textualizării* și să-mi construiesc un punct de vedere propriu despre *textualism*. Nu după mult timp, la începutul anului 1976, Eugen Jacob îmi telefonează urgent de la Paris: „Nu vrei să vii pe o catedră de română bine plătită la Universitatea din Groningen?” „Nu, am treabă aici, în Italia!” „Recomandă-mi pe cineva în trei zile!”. A doua zi am plecat la Milano și i-am spus lui Culianu de ofertă, dându-i telefonul lui Eugen de la Paris. Desigur, după aceea, s-a vorbit despre Ugo Bianchi și despre nu știu ce „prieteni” de la Paris care l-ar fi recomandat pe Ioan Petru Culianu romanistului Willem Noomen de la Universitatea din Groningen care - din interes pentru cultura noastră - a înființat acolo un post de lector de română în anul de grație 1976. În acel moment, însă, profesorul Noomen nu știa nimic de existența lui Culianu și nu-l cunoștea nici prietenul meu, Eugen Jacob, care ar fi putut să nu aibă încredere în recomandarea *mea* și să propună pe altcineva dintre numeroșii români de la Paris, cu eminente studii filologice, îndeplinind cele mai mizere ocupații pentru a supraviețui. A fost să fie ca *eu* să mă gândesc la Ioan Petru Culianu (și să-l ajut într-un moment dificil al său) și îmi pare bine că s-a-ntâmplat *așa*. În rest, totul devine istorie.

O dată instalat la Universitatea din Groningen, Ioan Petru Culianu s-a apucat de treabă și a ajuns repede foarte cunoscut prin lucrările publicate în Franța și în Italia. Și-a ținut „promisiunea” față de magistrul său și prima carte apărută a fost studiul *Mircea Eliade*, Assisi, Citadella Editrice, 1978. **III** acei zece ani cât a rămas lector la Groningen nu ne-am mai întâlnit, dar îmi trimitea în permanență mesaje și publicațiile sale, fie la Torino, fie la Firenze. Ne-am revăzut abia în 1987

la colocviul dedicat lui Mircea Eliade de la Sorbona, unde am venit împreună cu Roberto Scagno să prezentăm lucrarea noastră *Mircea Eliade e l'Italia* (a cura di Marin Mincu e Roberto Scagno, Milano, Jaca Book, 1987). Atunci mi-a mulțumit, în prezența lui Roberto Scagno și a doamnei Christinel: „Domnule Mincu, vă datorez postul și cariera universitară în Olanda!”. Cu un an înainte fusese invitat ca *visiting professor* la Chicago și a fost prezent în preajma lui Eliade în ultimele clipe ale vieții sale, devenind eredele acestuia la catedra de istoria religiilor ce-i purta numele. La solicitarea mea, a colaborat cu articolul „Mircea Eliade e la lunga lotta contro il razzismo” la volumul *Mircea Eliade e l'Italia* (1987) și cu articolul „Les fantasmés de la peur chez Mihai Eminescu ou comment devient-on révolutionnaire de profession” la culegerea de studii *Eminescu e il romanticismo europeo* (Bulzoni, Roma, 1990).

Peste doi ani, în 1989, ne-am întâlnit pentru ultima oară la Firenze. Fusese invitat în luna februarie la Institutul Stensen să țină o conferință despre Mircea Eliade și mi-a telefonat cu o zi înainte la pensiunea mea din via San Gallo să ne vedem. Deși sediul Institutului se afla la puțină distanță de locuința mea, în via Cavour, s-a întâmplat să întârzie și, când am intrat în sala de conferințe, deja se începuse; m-a observat imediat, făcându-mi un semn de salut discret cu mâna. Cel care prezida reuniunea era cunoscutul esoterist Elémire Zolla, care i-a făcut o elogioasă prezentare, insistând asupra afinităților și contactelor fertile cu Mircea Eliade. M-am așezat în primele rânduri, căci sala era aproape goală și am fost extrem de atent la ce spune, întrucât Roberto Scagno (cel mai fidel *eliadist* din Italia) îmi semnalase că „pupilul” lui Eliade începuse să se distanțeze public de maestrul său. A vorbit fără strălucire, ca și cum ar fi citit o fișă de dicționar neutră în care se descrie plat metoda hermeneutică a marelui istoric al religiilor. Părea

plictisit de acest subiect și cei din sală - câțiva studioși interesați în primul rând de opera lui Mircea Eliade - au fost dezamăgiți de lipsa de substanță a comunicării. În final, parcă spre a ilustra atitudinea sa, Ioan Petru Culianu a declarat că se simte obligat să dezvăluie că el nu știa că maestrul său a fost „de dreapta”, „foarte aproape de cercurile legionare” în perioada de tinerețe din România și că e datorია lui să spună adevărul. (Ne aflăm în vremea când Eliade a fost atacat vehement, după moartea sa, atât în Israel, cât și în Italia. Intrebându-l pe filosoful Gianni Vattimo, cam în același timp, despre „etichetarea” lui Eliade ca „fiind de dreapta”, acesta mi-a răspuns că „există o bogăție atât de mare de roade utilizabile în gândirea lui de istoric al religiilor, încât a-l categorisi în felul acela pentru a-l scoate din joc mi se pare deplasat, nedrept”.) „Curajul” lui Culianu de a ține să spună „adevărul” despre magistrul său în acea împrejurare de strictă profesionalitate l-a stânjenit și pe profesorul Elémire Zolla, care s-a grăbit să încheie ceremonia fără a se mai trece la discuții. A venit către mine bucuros de revedere și m-a întrebat dacă primisem cartea sa de proză fantastică *La collezione di smeraldi* ce-i apăruse de curând la editura Jaca Book din Milano, editură în care se tradusese întreaga operă narativă a lui Eliade. I-am confirmat că i-o și citisem și fusesem cu totul speriat de introducerea unor materiale „secrete” în textul povestirilor. „Îmi iau substanța din studiile mele...” a apucat să-mi spună, fiindcă s-a apropiat de noi o lână ră subțire, cam ștearsă, pe care mi-a prezentat-o „prietena mea, Hillary...”. Mi-am amintit că volumul de proză purta dedicația către Hillary Susanne Wiesner și am înțeles că ea era cum îmi spusese și Scagno - marea iubire a lui Culianu pentru care o abandonase pe soția sa, Carmen. Nu am mai putut discuta nimic. Tânăra sa „colaboratoare”, foarte imperativă, îl domina aproape hipnotic, împiedicându-l pur și simplu să continue conversația în românește cu mine.

Oarecum intimidat, mi-a promis încurcat că o să mă caute a doua zi („în această *settimana fiorentina*’!) ca să-mi confirme întâlnirea cu studenții mei de la Facultatea de Litere care doreau să-i pună unele întrebări despre opera sa și a lui Mircea Eliade. Nu mi-a mai telefonat și discuția acută începută în sala Institutului Stensen nu s-a finalizat. Mi s-a părut la fel de neliniștit și nervos ca în perioada când ne vedeam, cu 15 ani în urmă, la Milano. Parcă era apăsător de ceva, de o amenințare periculoasă pe care ar fi dorit s-o dezvăluie unei persoane de încredere, dar avea nevoie de o împrejurare potrivită unei asemenea „spovedanii”. Din câte am putut să deduc atunci, mai tânăra americană se împotriva surd acestei dorite defulări, a tânărului meu prieten, blocând orice cale de acces. Oricum, după cum i-am comunicat după aceea și prietenului comun, Roberto Scagno, Ioan Petru Culianu era frământat și dezorientat în acele zile de la Firenze și nu reușea să se regăsească pe sine. Poate că solitudinea i-ar fi fost mai prielnică decât compania „extatică” în care se complăcea.

La exact cinci ani după asasinarea sa grotescă, spre sfârșitul lunii mai 1996, am fost foarte surprins când Umberto Eco m-a întrebat brusc, în biroul său de la Departamentul pe care-l conduce la Bologna, ce părere aveam despre moartea misterioasă a lui Ioan Petru Culianu. Eram acolo pentru a stabili amănunțele vizitei sale de patru zile în România, între 9-12 iunie 1996, când, la invitația mea, va fi prezent la standul editurii Pontica la Târgul internațional de carte de la București și va primi titlul de Doctor Honoris Causa al Universității Ovidiu din Constanța. Mi-a spus că i se ceruse să scrie despre Culianu pentru „The New York Review of Books” și că nu-l întâlnise pe acesta decât în public, astfel că nu avea un punct de pornire precis pentru articolul său. I-am spus că și pentru mine Culianu a fost un personaj „hermetic”, în sens renescentist, și i-am indicat să citească cu atenție *La*

collezione di smeraldi, unde s-ar putea găsi un fir călăuzitor pentru elucidarea aceluși „omor religios” (după „diagnosticarea” lui Anthony Yu, colegul său de la Universitatea din Chicago). Cum moartea violentă a contribuit la „textualizarea” fulgerătoare a biografiei reale, transformând existența sa într-un mit, e de așteptat ca timpul să ne pună la dispoziție acele mărturii concrete care să deconstruiască țesătura scenariului inițiativ și să decodifice cheia misterului. Până atunci este bine să ne supunem mitului.

Am scris aceste rânduri întristate despre întâlnirile mele cu Ioan Petru Culianu, încercând astfel să ies din arcelele supărării metafizice ce m-a cuprins pe data de 21 mai 1991, în orașul lui Marsilio Ficino și al lui Girolamo Savonarola, unde mă aflam cufundat în meditație adâncă. Meditația asupra destinului dilematic al culturii noastre și asupra reprezentărilor ei în lume nu a încetat să mă turmenteze, constatând îngrijorat că între timp nu a apărut altcineva, de aceeași valoare și orgoliu, care să preia ștafeta universalizării noastre ineluctabile.

ELÉMIRE ZOLLA

CULIANU*

Negli anni Settanta incominciai a leggere sulle riviste di storia delle religioni articoli di Joan Petru Culianu. Mi imponevano una ressa di quesiti: il tono era di chi ha accumulato una conoscenza vastissima e quindi opera sulle varie questioni religiose ordinandone gli elementi con calma infinita e anche con un sottile divertimento. Gli basterebbe imprimere una piccola spinta e l'ordine crollerebbe. Se ne astiene, fra sé e sé sorride, mentre la compagine ondeggia. Altre volte viceversa si accanisce con furia sarcastica contro tutta una trafilata di interpreti che osano allestire con sicurezza le loro fragili costruzioni. Sentivo in questo nuovo autore qualcosa di non dissimile dagli svaghi di Borges. I suoi temi appartenevano alla storia della gnosi, i più adatti a un talento come il suo.

Ricordo, del 1975, un saggio in cui Culianu si pone il problema del rapporto fra potere e ideologia: è casuale o necessario? Va a un evento decisivo, la rifondazione nel 221 a.C, dell'impero cinese. Si stabilì che la dinastia vincente era acqua, quindi nera e nordica. L'acqua reggeva i supplizi, sicché essi furono applicati inflessibilmente. Per rafforzare la

From *La filosofia perenne*, Mondadori, 1999, ch. IX, pp. 179-205.

compagine imperiale fu eliminata ogni traccia del passato, distrutti tutti i libri tranne di medicina, agricoltura, geomanzia. Siamo già in pieno Novecento. Le dittature di oggi sono tutte assillate dallo stesso sogno: far sparire la traccia del passato. In Russia, per settantanni, fu pressoché attuato.

In Cina nel 221 a.C. dominava un'ambizione frenetica di novità, l'impero era radicalmente nuovo, tutto ne proveniva, da esso tutto si datava.

Questo episodio raccapricciante della storia cinese serve a Culianu per dimostrare che ideologia e potere sono legati in un fascio strettissimo, che non è dato di sciogliere.

Dunque la religione è strumento di potere? Culianu esamina i Dogon. L'agricoltura, la tessitura, l'arte del vasaio tra di loro sono legate in una fitta rete di simboli, tutti giustificati a partire dall'origine dell'essere. Il mondo è concepito come interamente racchiuso in un granello primordiale e il sacerdote è colui che si impregna di tutte le forze, assorbendole durante la notte. A questi princìpi, tutti sono legati mediante l'iniziazione. Questa è la struttura religiosa primitiva, limitata. L'individuo è pienamente integrato al gruppo, la cui armonia e stabilità appaiono garantite. Tutto s'impernia sull'iniziazione, contemporaneamente processo di formazione e trasformazione della persona e tecnica del potere, che si deve perpetuare nel tempo immutevolmente. Tecnica del potere e tecnica di sussistenza del gruppo fanno tutt'uno.

Tutto sta a vedere dunque se l'uomo possa eliminare mai la forza dell'iniziazione, passaggio difficile e penoso verso una condizione ideale, che però si distingue in iniziazione puberale generale e in iniziazione individuale, che dovrebbe portare a una condizione sovrumana. Culianu va cercando esempi di iniziazioni. L'australiana fa uscire dal mondo profano con strazi sanguinosi e concede infine un'anamnesi di stampo platonico. Essa annovera però anche una preparazione alla condizione suprema di specialista del sacro,

messo a morte e inviato a visitare gli dèi. Il corpo „defunto" è sottoposto a una rifacitura completa. Dopo la resurrezione l'iniziato disporrà di poteri eccezionali. Questa iniziazione di secondo grado si ritrova in molti altri popoli, segnatamente fra i Bambara, convinti che l'universo e l'uomo in esso versino in uno stato di decadimento e di androginia che nell'uomo si manifesta con la presenza del prepuzio. Questo va circonciso: l'operazione forma il centro dell'iniziazione puberale. Ma l'iniziazione di secondo grado restituisce all'uomo circonciso proprio la parte femminile che gli è stata amputata, attraverso la quale egli ridiverrà androgino e si metterà in contatto con gli dèi.

Un tipo diverso di iniziazione è quella sciamanica. Culianu cita la caribù, descritta da Rasmussen. Il candidato è ficcato in una capanna di ghiaccio minuscola, dove non si può muovere. Deve concentrarsi in quest'angustia sul desiderio prepotente di diventare sciamano. Dopo trenta giorni di mortale sofferenza arriva la visione di uno spirito soccorrevole femminile: isolamento e sofferenza sono gli unici strumenti di conoscenza. Talvolta la prova è così straziante che suda sangue dalla fronte e dalle tempie. Talvolta si tenta di schivare a ogni costo la tremenda vocazione.

Fra le iniziazioni furono le aggregazioni a compagnie militari, per cui ci si trasfuse in una fiera vorace e astuta. Si sviluppò quindi una tradizione militare autonoma dalla religione, come la pederastia spartana o l'evirazione che precedeva l'accettazione in certi reparti turchi.

Nelle grandi religioni le tecniche psicologiche diventano più rigorosamente orientate a ottenere un'obbedienza assoluta e una temperanza inflessibile. L'obbedienza a una gerarchia s'impone comme immagine terrena di realtà ultraterrene: questo processo appare già consolidato con il monacato buddhista.

Nel buddhismo si insegna una difesa dal mondo, sede della sofferenza, mercé una meditazione raffinata: nella scuola *yogâcâra* il mondo è semplice proiezione mentale: per liberarsene basta svuotarsi della propria persona come ente negativo, riempiendosi di una istanza trans-personale che favorisce l'obbedienza alla gerarchia costituita". Corollario abbastanza distante, si arriva a una tecnica del potere.

La regolazione della vita sessuale che vige nelle grandi religioni è uno strumento efficace, contro il quale di quando in quando scoppia una reazione ereticale che libera i desideri conculcati o attribuisce alle pratiche sessuali una capacità di trasformazione religiosa.

Tutta questa dialettica appare ignorata nelle religioni tribali. Nelle grandi religioni si cela viceversa un impulso di protezione del patriarcato che detta le norme della vita sessuale. La donna è posta sotto l'archetipo di una caduta e provoca quella dell'uomo o di messaggeri divini (come nella leggenda sufi sulla caduta degli angeli).

La religione sarà dunque tutta interpretata a partire dalla combinazione di tecniche psicologiche per imporre un potere politico? Cuianu non cade nell'inagnno. La religione possiede anche un vastissimo patrimonio di tecniche pure, che mirano a liberare da ogni istanza estema e dai pericoli dell'io. Fra queste tecniche sembra figurare la confessione dei peccati, grazie alla quale si trasferisce il peso delle proprie azioni nefaste. Ma esaminando a fondo, anche la confessione può servire a ribadire il potere mondano, legando al sacerdote.

Esiste viceversa una tecnica del tutto pura: l'antino-mismo, che giustifica la libertà assoluta dell'individuo rispetto a ogni legislazione e perfino rispetto alla propria dottrina religiosa, come nel caso dello zen o che, nel caso del tan-irismo, invita a compiere tutti i peccati per negare la negazione, sì da „scoprire quella forza spirituale a doppio taglio che rende auspicabile il divieto degli stessi atti all'uomo

comune". Da un testo scivaita tradotto da Raniero Gnoli, Culianu estraе la citazione':

Immanifesti i contrassegni (dell'ascesi), manifesta la sua condotta, disistimato, in mezzo a tutti gli esseri vilipeso si aggiri, soppressa ogni maculazione. Perché malconsiderato dagli altri, dà maculazione a coloro che lo disprezzano e si prende i loro meriti spirituali. Perciò a mo' di un morto si aggiri o russi o si dimeni o zoppichi o amoreggi. Agisca insomma e parli sconvenientemente, di modo che ottenga il disprezzo. Disprezzato infatti, il saggio raggiunge la perfezione dell'ascesi.

Questo comportamento implica infatti che ogni traccia di orgoglio, di io, sia stata distrutta: si agisce in uno stato di totale svuotamento. Così si tocca la follia divina, la stessa che rifulge nella *malâmâtîya* sufi, nell'esibizione dei giullari di Dio, nell'insegnamento offerto a Ibn'Arabî da un veggente: „Occulta la santità sotto la licenza dei costumi".

L'antinomismo concede inoltre un affrancamento dalla dottrina della propria fede. Quando Alexandra David-Néel rimproverò a un lama le interpretazioni troppo fantastiche dei testi, egli le insegnò con durezza che di educazione degli uomini trattava, non di dispute scolastiche. Jôshû al monaco che gli domandava: „Non è lodevole prestare rispetto al Buddha?", replicò: „È meglio andare in giro senza niente di lodevole". L'asceta zen dev'essere capace di rubare il po' di cibo all'affamato.

L'antinomismo è sparso in ogni religiosità, anche nella tribale. Fra i Bambara figurano gradi della massima iniziazione dove gli adepti ostentano la ghiottoneria come l'aquila divoratrice di cadaveri, si vestono da donna, praticano oscenità, mangiano escrementi. Costoro sono come Dio, privi d'ogni limite.

Ma vasto è l'antinomismo, non se ne è fatto che un rapidissimo cenno, avvisa Culianu. Resta l'illustrazione che la

storia cristiana potrebbe fornire dei vari punti. Culianu partiva da una cristianità bizantina assai libera, dove avevano lasciato una certa qual traccia i tanti movimenti ereticali in seguito diffusi in Occidente dai manichei. Si limitava a indicare in una breve nota gli gnostici, i fibioniti illustrati da Mircea Eliade².

La Femme céleste et son double apparve nel 1976 in *Numen*: il mondo divino si proietta sulla terra in doppi o in ombre, secondo *l'Ipostasi degli arconti*; così Sofia che, pur colpevole di un'illecita creazione, insuffla nell'uomo una spiritualità, una scintilla che lo innalza al di sopra del suo creatore. Sofia può apparire come una prostituta angosciata, ma impegna nel male soltanto la sua ombra, non prova fervidi piaceri, ma gelide libidini. Così si arriva a un dualismo ancor più estremo di quello platonico.

Nella *Passione di Sofia*, apparsa in *Aevum* nel 1977, Culianu mostra che Sofia non se ne sta tutta isolata nei testi gnostici, ma si ritrova pari pari nell'esoterismo Bambara come la „femminista colpevole" Muso Koroni, nell'esoterismo dei Mumgin in Australia come „le sorelle Wawilak" e infine si riconosce nella matrice dell'esoterismo greco, Demetra tribolata.

Un autore, infine, che mi attraeva.

Joan era nato il 5 gennaio 1950 a Jasi. La famiglia, un tempo illustre, di origine greca, ora ridotta in un quartierino, costantemente sorvegliata. Il padre, giurista e matematico senza lavoro e la madre, professoressa di chimica, nel 1957 si separarono. Da bambino Joan copriva quaderni e quaderni dei suoi appunti di astronomia e zoologia, teneva collezioni di pietre e di insetti. Sentì gravare su tutti la tirannide del regime, si isolò radicalmente. Nel 1964 il padre moriva e Joan cominciò il liceo dove s'impadronì dell'inglese, del francese, del tedesco e del russo. Nel 1967 si iscrisse all'università di

Bucarest e s'interessò, come già Eliade, del Rinascimento fiorentino, imparò il sanscrito. La professoressa d'italiano lo istradò allo studio di Giordano Bruno, gli indicò il testo, mai prima esaminato, *De vinculis*. Un gruppetto di amici gli si strinse attorno in quell'intermezzo abbastanza libero degli anni attorno al Sessantotto. Ma la polizia segreta lo tallonava: decise di iscriversi al partito comunista.

Nel 1971 cominciò a scrivere a Eliade. Nello stesso anno ottenne una borsa di studio italiana, ma il visto gli fu negato dal governo rumeno. Nel 1972 si laureò in Letteratura italiana con una tesi su Marsilio Ficino e ottenne un'altra borsa italiana per i corsi di alta cultura a Perugia. Stavolta il visto gli fu concesso; arrivò in Italia nel luglio.

Ottenne un'altra borsa l'anno successivo, lavorò sulla legislazione del lavoro a Roma e nel 1973 riuscì a farsi riconoscere come rifugiato. Era il momento di delirio terrorista in Italia, stabili contatti con gente di destra ad Assisi, scrisse al poeta della Guardia di Ferro, Horia Stamatu. Riusci infine a sistemarsi alla Cattolica di Milano, diventando assiduo del professor Ugo Bianchi, che gli fece preparare un vasto studio sulla gnosi. Nel 1975 andò a Chicago, dove Eliade lo accolse paternamente. Intanto si laureava alla Cattolica.

Scrisse un saggio sulla necessità di un cambiamento radicale in Romania. Subito dopo la laurea, sempre alla Cattolica, ricevette un contratto, ma intanto era riuscito ad assicurarsi un assistentato di rumeno all'università di Groningen in Olanda, dove fece amicizia con l'italiano Briosi. Ne approfittò per approfondire la gnosi di Eminescu, che rifiutava il mondo in cui era nato, sentendosi legato al trascendente³.

Nel 1978 pubblicò una monografia su Eliade con le edizioni Cittadella di Assisi e contribuì *all'Eliade* di Heme, mostrando i nessi con il *De sensu rerum ae magia* di Campanella. Passò l'estate del 1979 con Eliade a Parigi. Nello

stesso anno sposò Carmen Georgescu, che già preservava un figlioletto da un precedente matrimonio. L'aveva veduta a una prova di fisica a Jasi.

Nel 1980 si addottorò alla Sorbona con Michel Meslin e nel 1983 pubblicò *Psychanodia* da Brill, uno studio sulle ascensioni in cielo. Nel 1984 i due Culianu stettero a Parigi con gli Eliade e gli Eliade andarono a Groningen dai Culianu. Quello stesso anno uscì a Parigi, da Payot, *Expériences de V extase*.

Eliade premise poche righe di prefazione: Culianu esamina l'ascesa dell'anima dallo sciamanesimo greco al Medioevo cristiano e comprende che la gnosi è fondata su quest'esperienza. L'ascesi stessa ebbe una versione greca, che consisteva nella traversata di sette piani planetari e perdura fino a Dante, Ficino e Pico, l'altra ebraica e d'origine babilonese, non fa riferimento ai pianeti ed è propria di apocalissi cristiane e dell'ascensione di Maometto. Culianu addita alle raccomandazioni che fanno i testi gnostici, di meditare sulla vagina e sui bulbi oculari: sugli schemi delle matrici cosmiche e dell'apprensione, da cui spicca il volo la fantasia.

Usciva quello stesso anno *Èros et magie à la Renaissance*, che metteva a frutto gli studi universitari, un contributo di portata straordinaria.

Ne scrissi¹, trascrivo qualche frammento.

Dante insegnò a tener ferma in noi l'elusiva, sfuggente fantasia, di scolpire in essa come nel sasso un profilo di donna salvatrice. Ma questa capacità in epoca successiva andò pressoché smarrita: quando nel primo Ottocento Coleridge distingue tra la fantasia plastica, *Y alta fantasia* dantesca, e i fatui, penosi giochi del fantasticare, quasi nessuno capisce di che stia parlando e c'è chi lo deride.

Segna il momento preciso in cui cede e appassisce la forza immaginativa, il rogo in piazza di Giordano Bumo.

Questione fondamentale per Bruno è „che cosa fare della fantasia”: la sua incalcolabile potenza urge nell'anima come nel corpo un sangue esuberante cui va dato lo sfogo d'un lavoro. Nel futuro l'uomo avrebbe sfruttato forze materiali, come il vapore, per Bruno era l'immaginario l'energia, il nerbo da mettere all'opera: insegnò ad alzare nella mente vasti anfiteatri didattici. Per rammentare una sequenza, basta averla disposta in un tale contesto.

Presupposto del Bruno è il nesso posto dal Ficino tra amore e morte: l'amante si riversa nell'amato e se questi si riversa di rimando in lui, ciascuno muore e risorge nell'altro. Simbolo di questa morte è Atteone, il cacciatore cui fu dato di vedere nuda la dea della caccia, Diana, che lo trasformò in cervo come Amore muta l'amante nell'amato. Nell'amore-caccia alle varie apparenze della natura, si può giungere a intuirne il principio, il „lume di natura”, la nuda idea che le anima e informa, morendo in quanto esseri protesi al transeunte, per rinascere nella contemplazione dell'eterno. Bruno argomenta che il Sole, l'assoluta Luce, non si può guardare, ma Diana, la Luce riflessa nella natura, si può sorprendere; i più vanno a caccia di apparenze, amano apparenze, pochi scorgono il lume di natura. Diana ignuda. Quando questo accade, l'uomo „è tutto occhio,,”, mutato in quel lume, non guarda più „alle distinzioni e ai numeri”, perché ne ravvisa la fonte, Diana; scordate „le distinzioni e i numeri”, diventa come un morto in vita, non ama più nulla essendo l'amore, non va a caccia di nulla essendo la caccia. Bruno sembra ripetere il vedânata. E incalza: giunti a questo punto, non amando-cacciando più nulla, si diventa potenzialmente maghi.

Nel *De vinculis* Bruno ci solleva a contemplare la magia politica di chi manovra gli altrui amori, impressionando le fantasie con opportuni suoni e figure, diffondendo d'attorno fantasmi e furie, senza esserne mai però travolto. Non è

gelido, isterico, il mago: è in sé ed è un invasato, vibra senza fede della fede di cui vuol contagiare gli altri; la fede dei suoi succubi è passiva, mentre la sua è attiva, provocata a freddo per stregarli, e tuttavia ardente, furibonda.

„Vincolo dei vincoli, massimo demone è Eros": l'amore nutre la fede e soltanto chi nulla ama, nulla teme, nulla spera, di nulla si vanta, nulla accusa o spregia, nulla scusa, potrà divenire mago e dominatore, capace di eccitarsi per eccitare e avvicinare gli altri, ma come chi nel piacere non cede il seme; focoso e continente, strega gli altri con empiti di passione ai quali non concederà mai uno sfogo. Il politico non deve attuare l'utopia che aizza.

Negli *Eroici furori* Culianu scopre i concetti del vedânta, nel *De vinculis* un'arte politica analoga allo yoga erotico, la quale eclissa // *Principe* di Machiavelli.

Il personaggio di Giordano Bruno esce riplasmato dalla mano di Culianu, che lo tramuta in Atteone, in figura del Parco di Valsanzibio:

Atteone non è più uomo, è divenuto dio, e per tale ragione la continuazione della sua esistenza sociale, in mezzo agli uomini che non sono più suoi congeneri, è un paradosso. E per ciò che i simboli della *coincidentia oppositorum* abbondano nell'opera di Bruno: perché egli prende effettivamente in considerazione la possibilità che un uomo, svuotato della propria umanità, esista colmandosi della divinità, senza per questo esiliarsi completamente dal suo luogo di soggiorno terrestre. Al pari del soggetto che perde la propria soggettività, è un morto; ma, come quello, recupera l'esistenza in quanto, e soltanto in quanto, sia amato dall'oggetto, che in tal modo si trasforma in lui stesso. Nel processo traumatico subito da Atteone quando sorprende Diana nuda che si bagna nella fonte, in realtà la dea si dà, si lascia possedere, ma nell'unica maniera possibile: trasformando Atteone in cervo, in animale familiare, in personaggio che ha abbandonato il livello della sua precedente esistenza per accedere a una forma di questa nella quale possa godere della sua compagna, la dea ignuda.

Sono ormai comprensibili le *presunzioni* di Bruno (limitandoci al senso etimologico del termine): egli afferma di essere lui stesso questo „morto in vita“, questo liberato dalle costrizioni della specie umana. Si presenta come un *leader* religioso, il quale, al pari di san Tommaso, Zoroastro, san Paolo, eccetera, ha aperto il „sigillo dei sigilli“, è slato amato dalla dea vergine, l'inaccessibile Diana.

Date queste premesse, risulta facile capire perché l'Inquisizione l'abbia condannato al rogo. Almeno in teoria, non avrebbe dovuto essere in grado di compiere un piccolo miracolo per salvarsi? E non era forse convinta, la saggia e scaltra Inquisizione, che un simile miracolo non sarebbe riuscito a nessuno? In ogni processo di stregoneria - e, a mio parere, quello di Giordano Bruno lo era -, si rinnovava la passione di Gesù: non era stato forse invitato a salvarsi, se era in suo potere farlo? Ora, uno dei sensi più profondi della verità cristiana risiede certamente nel fatto che Gesù si piega alla volontà del padre, il quale decide, anziché salvarlo, di trasformarlo in vittima sacrificale perché espia i peccati dell'umanità (*felix culpa, quia tamen ac tantum meruit habere Redemptorem...*).

Non è escluso che Bruno visto nel rogo l'atto finale di un processo che si era già compiuto in lui molto prima: lo spossessamento della sua umanità, il passaggio a una condizione divina. Le sue ultime parole, che son sempre state tanto equivocate, non ne sono d'altronde forse testimonianza? *Maiori forsam cum timore sententiam in me fertis, quam ego accipiam*, „avete più paura, voi, di condannarmi, che non io di accettare la vostra sentenza“.

Se voleva essere l'apostolo di una nuova religione, Bruno vi è indubbiamente riuscito: il suo nome ha infiammato lo spirito e la voce di molti framassoni, liberi pensatori, rivoluzionari, materialisti o anarchici del XIX secolo, e il luogo in cui oggi si leva la statua di Bruno a Campo de' Fiori, davanti alla Cancelleria papale, dov' era stato eretto il suo rogo, è rimasto per tardizione punto di incontro degli anarchici romani. Disgrazialmente, luti coloro che l'hanno trasformato in campione della loro causa sociale e politica hanno capito ben poco della sua opera e della sua personalità, avendo preso in considerazione solo il suo martirio nella lotta antiecclesiastica. Ora, certamente, Bruno è

diventato il profeta di una religione che non solo non avrebbe mai voluto, e i cui ideali erano anzi diametralmente opposti ai suoi. Lui, il più antidemocratico dei pensatori, assurgere a simbolo della democrazia!

Oggi è possibile ricostruire e comprendere ciò che Bruno voleva. Lungi dall'essere un campione del progresso, della democrazia, della tecnologia o dell'ecologia, Bruno è un pensatore che cerca di reinfondere vitalità nei più sofisticati, più strampalati valori del Medioevo occidentale, tentativo che, concludendosi con un sanguinoso scacco, sarebbe stato destinato - senza l'atroce fine del suo protagonista - a restar per sempre relegato tra le bizzarrie della storia, accanto alle creazioni di un Giulio Camillo, di un Pietro de Ravenna o di un Fabio Paolini.

Uscì quindi una *Storia delle gnosi dualiste*, dal primo secolo a Eminescu, rassegna minuziosa delle idee dualistiche spesso demenziali che afflissero l'Occidente⁵.

Nel 1986 Joan fu a Chicago accanto a Eliade, che quello stesso anno moriva, dopo averlo nominato esecutore letterario. Nel maggio di quell'anno incontrò Hillary Wiesner e cominciò a corteggiarla. Frattanto otteneva di fare trasmissioni in rumeno della BBC. Gli arrise infine l'amore di Hillary, la quale proveniva da una famiglia ebraica del Massachusetts convertita al *vedânta*. Aveva un senso assai fine dell'inglese e voleva addottorarsi sulle traduzioni dei testi greci in arabo. La moglie di Joan scoprì dal computer le lettere scambiate con Hillary e lo cacciò di casa.

Egli trascorse con Hillary a Parigi la primavera del 1987 e si addottorò alla Sorbona. Finì *La collezione di smeraldi*, sempre con Hillary, a Courmayeur: Eliade narratore e Borges vi erano fusi⁶.

Finora nessuno ha indagato la narrativa di Culianu, salvo brevemente Grazia Marchiano⁷, che meditò la figura enigmatica e straordinaria del *Corridore tibetano*. L'impressione che a me fecero i racconti è quella di una coscienza che non crede alla persona umana, cioè d'una coscienza compiuta-

mente buddhista, che quindi segue ogni accadimento con un divertimento ineffabile, un sentimento di inconsistenza e di gabbo. Mi pare che fra quelle pagine si possa estrarre un autoritratto dell'autore come

'Isa ibn' Alì al-Kashkarì, soprannominato Pigliamosche, noto solo per le sue poesie malinconiche e per il titolo di un commento, andato perso, al *Libro dei Tempi intermedi* di al-Kindì. Aveva fatto parte dell'Ordine dei Cercatori della Verità, senza occupare un posto di rilievo in questa organizzazione oscura tra tutte. Perché si dice che è la Verità stessa che rende umile chi la cerca.

Nato tra i cristiani, espatriò presto nell'Emirato di Melitene. Alcuni ne fanno uno *zindîq* o dualista, ma fu sempre sospettato di essere ciò che probabilmente non era. Perché Tsâ ibn'Alì, in questo territorio incerto al crocevia tra vari stati, riuscì a nascondere così bene la sua religione, che nessuno seppe veramente se era cristiano, e di che sorta, o pauliciano, oppure musulmano, e allora di che specie. Questo prodigio unico è stato lodato e lo sarà nei secoli dei secoli; perché, come egli stesso era solito dire, „Ci sono forse delle guardie capaci di fermare Allah alle frontiere?“.

Nel 1988 Culianu si recò con Hillary in Egitto e nell'autunno dello stesso anno diventò Visiting Professor alla Divinity School di Chicago.

Nel 1989 lessi su *Tempo presente* una sua recensione a un mio libro, *Archetipi*, e ne fui esilarato. Incominciava così:

La mente sola è reale, quel che capita e si chiama mondo è fatto di arcani: archetipi ingarbugliati.

Non sono gli eserciti che invadono il territorio: è l'arcano VII che si gioca Il Carro; non è con una donna che si fa all'amore, ma con l'arcano XVII, La Stella, e se si incontra la Donna della nostra vita si è addirittura favoriti dall'arcano XXII, l'arcano degli arcani, Il Mondo, che è la Dea; ma per un privilegio come questo, quante volte non si rimane intrappolati nella gabbia di qualche uccellacelo, il cuore trafitto della punta di un tacco alto, in preda a quelle illusioni di cui l'arcano XV, colui che si beffa di te (ma per irrisione ti può addirittura rendere ricco), è talmente prodigo;

e in altri casi la ricompensa è l'arcano XIII, La Morte, che sempre ti fa visitare rive nuove, talvolta senza ritorno. *E converso*, non è un uomo che si ama, ma Il Mago, Il Sacerdote, e perfino L'Eremita, che addosso si porta il guscio invisibile del suo romitaggio. E se è vero che in ogni donna c'è una dea, e forse in ogni uomo qualche dio, bisogna presto riconoscere che tali dèi sono sbiaditi e che di rado si incontra il dio che si cerca: nei suoi sogni lei voleva Giuseppe e ha incontrato un dio minore del corteo di Dioniso, lui sognava Venere e trovò Diana che per un tempo sognò d'essere Venere che ha dato un appuntamento a Marte, ma fu colta da ribrezzo per colui che aveva preso per Marte; e che era o uno zombi, o un macellaio.

La rete degli archetipi è come una lente, luce intemporale („metafisica", dice Zolla) che passa attraverso, proiettando su uno schermo illusorio la pellicola ingannevole del tempo, che sembra muoversi. Ciò che si vede è una sovrapposizione di immagini messe male a fuoco, un infinito labirinto di archetipi intessuti in fantastici disegni. Trovarci un senso, trovare una via per uscire dal labirinto fatto di archetipi non si può se non attraverso l'esperienza del vuoto, della fonte di luce che viene prima della pellicola, prima dello schermo, ma senza la quale questo spettacolo, buono o cattivo che sia, non potrebbe esistere.

Gli scrissi e si combinò che venisse con Hillary a Roma. Lo vidi arrivare, stranamente infagottato all'americana, con la bella amica ed ebbe inizio una deliziosa estate. Gli feci tenere una conferenza al Dipartimento di Letterature Comparete dove insegnavo, su Castaneda. Poi si andò a far conferenze ad Assisi e a Firenze ed egli divulgò su *Abstracta* ciò che aveva saputo del periodo legionario di Eliade. Si pernottò via via a Lucignano d'Arezzo, a Prato, al castello di Egna nel Tirolo, quindi egli se n'andò a un convegno che si tenne a Rimini.

Ebbi occasione di osservarlo: miope, allegro, quieto come avesse i nervi recisi, capace di sfiorare ogni argomento con voce mielata, capo chino, sottomesso, alla maniera amabile e terrificante d'un funzionario cinese antico.

Il suo carattere non riuscì ad afferrarlo in pieno, ma raramente mi sono tanto divertito come girando con lui per l'Italia, imbattendoci in gruppettini dove si manifestavano talvolta le impuntature locali, che scatenavano risate soffocate nella biondina. Svanì in un baleno l'estate spensierata del 1989.

Di quel periodo così amabile mi resta un ricordo, stampato su *Panorama* nell'aprile. Cominciavo io dicendo:

Il suo arrivo in Italia in occasione dell'uscita del suo nuovo libro mi rallegra, caro Culianu, per motivi che in parte sono chiari, in parte potranno sembrare tenebrosi. Lo dico ridendo, ma non soltanto ridendo: lei ha scritto un'opera risolutiva su questo argomento fra tutti curioso e sfuggente, la gnosi, che alla fine delle sue indagini si scopre potrebbe anche non esistere: / *miti dei dualismi occidentali. Dai sistemi gnostici al mondo moderno* (Jaca Book).

Ho l'impressione che da studente le fu suggerito un tema che a poco a poco, sotto il suo sguardo corretto, si è frastagliato, ha finito con lo sparire quasi per intero, lasciando da un canto una sequela storica di fatti senza rapporto fra loro, e dall'altro una babele di suddistinzioni contorte e insignificanti.

Che cos'è la gnosi? Vogliamo rispondere che è un movimento nato a ridosso della prima cristianità e in qualche maniera continuato fino ai nostri dì, spesso perseguitato in quanto libera ricerca della verità e dell'estasi? Allora possiamo trovare chi si proclama in questo senso pienamente gnostico, un olandese intimo di Cari Gustav Jung, Gilles Quispel.

Egli scrisse un saggio, *Uomo gnostico ed ebreo*, nel quale ci fa la storia di una certa ossessione gnostica moderna. Buber attaccò Jung come gnostico, affermò che il nemico della fede sia cristiana che ebraica è oggi lo gnostico, non l'ateo. Hans Jonas sostenne la stessa opinione. Ma per Quispel la gnosi antica era nata proprio dall'ebraismo, e lo confermava la documentazione emersa a Nag Hammadi in Egitto. Gli si aggregò Gershom Scholem, che ravvisò in gruppi farisei gli antesignani di quella forma specificamente ebraica di gnosi, la Qabbäläh. Per Quispel ci fu un cattolicesimo basato sulla norma giuridica romana, un'ortodossia basata invece sulla metafisica greca e infine un cristianesimo aramaico, il cui

centro maggiore era la città di Edessa e che troviamo vivo ancora oggi nelle chiese nestoriane e ortodosse del Malabar. Da questo terzo tronco cristiano nasce la gnosi, affine alla sapienza greca eleusina e alla mitraica, ma indipendente, di fonte strettamente ebraica, originata da giudeo-cristiani e arrivata per innumerevoli tramiti fino a noi, rappresentata egregiamente dalle teorie di Jung.

Fin qui ci muoviamo tra studiosi, divergenti in modo passionale, ma abituati a documentare ciò che dicono. Esiste da tutt'altro canto un movimento, ai più ignoto, dotato tuttavia di una sua forza sostanziale nel mondo cattolico: presenta la gnosi come il sommo nemico dai primordi della cristianità, che sarebbe dovere di tutti eliminare radicalmente. Nel numero di questo mese della rivista vaticana e ancora montiniana *Trenta giorni nella Chiesa e nel mondo* figura uno sfogo indiviolato di questa tendenza, in cui si presenta come fenomeno gnostico l'amalgama di vecchie superstizioni occultiste che oggi dilaga negli Stati Uniti, la *New Age*, e dove si pubblica una nota di Cari Raschke, professore a Denver, che rincalza l'accusa alla gnosi: „Ventre la Bibbia ci dice che la tentazione per l'uomo era credere alla infida promessa: tu sarai come Dio, gli gnostici sostenevano che esattamente questa era la loro natura e il loro destino". Accanto ai detestatori ecclesiastici della gnosi, ce ne sono di impronta opposta, i seguaci di Voegelin, i quali addossano alla gnosi Hegel e il marxismo.

Mi pare che basti come accenno ai deliri che nascono da cattive definizioni e da incomplete conoscenze. Credo che fra gli antignostici cattolici giochi l'idea che tipica della gnosi sia la pretesa di ragionare senza nessun riferimento alla fede e la volontà di legare a questa pretesa, che mette paura, tutta la strampalata massa delle idee e pratiche occultistiche. Si spera di saldare bene questo legame, sì da poter finalmente disporre di un mostro abominevole da biasimare e da perseguire.

Il suo delizioso volume metterà forse fine a questi molesti equivoci, a questi giochini balordi e pericolosi?

Mi rispondeva Culianu:

Non è per aggirare la risposta, o anzi una delle risposte alle due domande che mi ha fatto, ma c'è sempre bisogno di un preambolo storico. Nel 1973 lessi un libro strano e affascinante,

in cui, sebbene ci fosse una cronologia e una successione temporale scrupolosamente rispettata, ogni punto nel tempo poteva finalmente fungere da inizio, perché quel che si giocava lì era come l'incontro di due sistemi, anzi di due dimensioni differenti. Devo forse ricordare qui che per Einstein il tempo, sebbene non sia una dimensione spaziale, è qualcosa come un nuovo lato di un corpo iperdimensionale il quale, immerso nello spazio a tre dimensioni, crea *l'illusione* della successione?

Ebbene il libro di cui parlavo schiudeva l'abisso infernale dei pregiudizi di una civiltà all'incontro con un'altra, e mi spiegava che quei pregiudizi facevano sistema e che non c'era via di scamparvi perché tutto sommato ogni nuova posizione non *poteva* essere che la variante di una precedente. La civiltà che produceva i pregiudizi era la nostra, quella occidentale: le civiltà che subivano i pregiudizi erano quelle degli Indiani americani. La storia Lei la conosco meglio di chiunque, Elémire Zola, perché l'ha scritta, e si chiama / *letterati e lo sciamano*. (Forse lei mi dirà ora che è possibile risalire a monte e che alcuni degli spunti metodologici di quel libro si ritrovano già in colui che Lei, in un articolo sul *Corriere della Sera*, fece nascere da „una sfera raggianti“: Lévi-Strauss. Lo so, ma ciò non toglie che la sequenza delle mie „scoperte“ fosse questa: quel che capii nel 1973 non era diventato trasparente per me nel 1967, quando venni per la prima volta a contatto con l'opera di Lévi-Strauss. Tutti leggevano Lévi-Strauss a quel momento, e io, per sfida, gli preferii Eliade.)

Comunque, torniamo alla gnosi. Per continuare l'analogia con la situazione degli Indiani, basta pensare che viene un momento quando tutte le carte sono rimescolate e non si capisce più niente: gli Indiani del Nord rubano o acquistano cavalli e vanno ad abitare nelle praterie, le lingue si mescolano, e, per capirsi, tutti usano l'inglese. Insomma, sembra un western fatto male. La stessa situazione al Sud: profeti di sciagura trascinano migliaia di Indiani alla ricerca del Paese senza Male e alla fine della gita ne restano uno o due o nessuno, ma quel che non si sa è se le profezie siano autoctone o tutto sommato frutto del messianismo di stampo cristiano. Così anche la gnosi: il termine viene usato in cento modi diversi, e se c'è chi vi scorge una tradizione perenne che poi inevitabilmente meglio s'incarna proprio nel campo di studio che guarda caso lo studioso ha fatto

suo, c'è invece chi magari allo scorgere del *nomen odiosum* sente ancora odor di zolfo e di catene.

All'inizio pensavo di poter raccogliere materiale per illustrare le mille e una faccia dell'idra gnostica; ma ben presto capii che l'impresa era disperata e mi limitai a un solo fascio; quello, chiamato „gnostico" nella tarda antichità, che discute la possibilità di due creatori. La „scoperta" mi è piombata addosso: quest'ipotesi dei due creatori, uno delle cose buone e l'altro delle cose cattive, non ha una „storia". Essa si affaccia alla mente umana e poi, sempre nella mente umana, cresce e si moltiplica nei secoli dei secoli. Ci sono magari ragioni d'indole sociale ed economica nella scelta che un gruppo o un individuo fa delle varianti di un'ipotesi di base, ma in generale si può dire che un sistema di idee — quello dello gnosticismo antico, quello della fisica odierna o quello dello sciamanismo degli eschimesi (o meglio chiamarli Inuit) — è fondamentalmente innestato nelle menti umane e dunque si svolge al buio, come il programma di un computer che poi esegue altre cose *sullo schermo*. E quindi mi sembra non solo vano ma in primo luogo superato credere che i fenomeni si possano spiegare con „origini" e „filiazioni" storiche. Tempo fa Karl Popper già parlava della „povertà dello storicismo", povertà che poi in parte è anche quella della propria epistemologia.

Certo, le idee circolano, a volte vengono perfino rubate, ma in ogni caso esse si trasmettono *ad modum recipientis* e in molti casi esse sorgono in soggetti molto lontani nello spazio e nel tempo sotto spinte più o meno simili. A ogni epoca poi noi conosciamo soltanto un fascio molto circoscritto delle proprie tradizioni. Per esempio: a Rabelais sembra assurdo che qualcuno nasca dall'orecchio e ai suoi lettori sembra buffo; sembra altrettanto assurdo a inquisitori come Bernardo Gui nel XIV secolo che i Catari parlino della concezione e nascita auricolari di Gesù Cristo; e l'idea sa di eresia. Non così nel V secolo, quando molti dei Padri pii, e venerabili del tempo, l'avevano adottata. E in fondo cos'è di più normale che il Verbo divino fecondi la Madre di Dio attraverso l'orecchio e poi esca sempre dal medesimo tubo? Tutto sommato, questo punto di vista è più razionale di quello che sostiene che Gesù per così dire si smaterializza nel ventre materno e poi rispunta dall'altra parte, senza toccare le porte.

Ci sarebbe da dire molto di più, ma basterà forse rispondere alla Sua ultima domanda. Certamente il mio libro non metterà fine alle discussioni sulla gnosi. Semmai le aizzerà un po', e non solo in Italia dove del resto ci sono sempre stati grandi studiosi dello gnosticismo, come Buonaiuti e oggi Ugo Bianchi. Penso agli Stati Uniti, per esempio, il Paese dove insegno. Là la maggior parte degli studiosi segue ancora il punto di vista antiquato della Scuola Rcligionista tedesca. Quando uscirà sul mercato inglese, questo libro avrà l'effetto di una bomba.

Ma, certamente, si può già anticipare sia il veleno che l'ambrosia che il libro farà produrre. Si può già anticipare perché è lì, nelle menti umane, come tutto del resto: questa pacifica giornata di febbraio, il terrore dell'imperatore Atahualpa allo scorgere Pizarro, l'orecchio tagliato di Van Gogh e il lancio della prima nave intergalattica. E tutto lì, e tra tutte queste cose ci sono invisibili nessi. Ecco, dimenticavo: c'è chi chiama anche questo *gnosi*.

Dopo questo scambio Culianu stampò una notarella su *L'umana avventura*[^], rievocando un articolo divertito di Ceronetti sulla „banda degli gnostici”: Ceronetti stesso, Cioran ed io, per poi passare agli gnostici dell'Ottocento: Eugen H. Schmitt e Ottfried Eberz, il femminista, entrambi persuasi che gnosi fosse la suprema verità. Venivano quindi i moderni, il discepolo di Heidegger, Hans Jonas, che aveva biasimato la gnosi come rifiuto della vita e della mondanità ed Erich Voegelin, che ali'incontrario la fulminò come sotrato di Hegel e di Marx. Venne infine l'altro discepolo di Heidegger, l'idolo dei sessantottini berlinesi, Taubes, per il quale la gnosi era la distruttrice della storia, una santa redentrice. Culianu concludeva: „O si rinuncia all'etichetta di gnosticismo moderno o tutto può sembrarci gnostico”.

Tornò negli Stati Uniti, preparò i tre numeri di *Incognita*, rivista che uscì da Brill. Per un certo tratto dell'autunno cessò di scrivermi; seppi che c'era stata una strana irruzione nel suo appartamento, col furto del computer. Hillary intanto era

andata a vivere a Boston. Nel dicembre del 1989 la rivoluzione sbalzò inaspettatamente il regime di Ceaușescu.

Nella primavera del 1990 egli tornò in Italia con Hillary e rifummo insieme. Tenne un corso innovativo (ancora inedito) sul *Faust* all'università di Siena-Arezzo dov'era stato invitato da mia moglie.

Certa stampa rumena in esilio intanto aveva cominciato ad attaccarlo. Nel giugno, a proposito del passato di Eliade, scoppiò una lite con la vedova.

Nel marzo del 1991 aveva ottenuto il sospirato permesso di soggiorno negli Stati Uniti e cominciò a scrivere sul congiungimento delle forze comuniste e della destra in Romania. Era uno sviluppo nuovissimo, inedito, che a Mosca si sarebbe esibito nella congiunzione di falci e martelli con icone di San Nicola II.

Nel mese di aprile Culianu aderì al re rumeno che passava da Chicago. Il 21 di maggio fu ucciso.

Una mano esperta aveva sparato, con una rivoltellina mai usata nei frequenti assassinii di Chicago. Ted Anton raccolse tante tesi al riguardo sulla *Chicago Review* del gennaio 1992 che poi successivamente raccolse in un libro.

Uscì appena dopo la morte, nel 1991, da Mondadori, / *viaggi dell'anima. Sogni, visioni, estasi* che doveva comparire in America da Shambhala.

La prefazione è di Lawrence E. Sullivan, sul quale vorrei attrarre l'attenzione: è l'autore di *Icanchu's Drum* (1985). Il titolo di quest'opera straordinaria deriva da un mito mataco (del Chaco centrale): un gran fuoco divorò la terra e l'uccellino Icanchu cercò nella desolazione riarso il „luogo primordiale". Il buffone o *trickster* gli fece puntare un dito nella giusta direzione, sicché egli seppe dove posarsi. Scavò ed estrasse un tozzo di carbone, che gli fece da tamburo. Nell'oscurità ballò ai ritmi che venne rullando. L'indomani dal tozzo di carbone spuntò una gemmina verde e ne nacque

l'Albero dal quale doveva sorgere la vita del Nuovo Mondo, l'albero dove accorrono le anime degli sciamani.

Sullivan raccolse l'enorme mole dei miti di tutti i popoli sudamericani dai Cuna ai Fueghini e riuscì a cavarne una struttura in qualche modo unitaria, basata sull'esame dello spazio e del tempo, ovvero sui sistemi del mondo e sull'ordine delle feste, e inoltre sulla costruzione dell'uomo colmo di fuoco, diviso in immagine temporale, sonora e spaziale, trascorrente dalla concezione alla nascita, alla iniziazione, alle amicizie rituali, alla fatica, alla tecnica, alla creatività. Infine Sullivan si concentrò sull'autorità religiosa, sullo sciamanesimo e sulla morte. L'enorme volume ignorò tutte le premesse ordinarie dell'Occidentale, e, se di un'idea preliminare si può parlare, essa consisteva nel rilievo dato al tempo mitico, cosmogonico, „che è la fonte della fantasia", le cui immagini pervadono il mondo. Di qui il titolo.

Quando venni a conoscere nel 1990 Sullivan, americano di origine irlandese sui quarantanni, a questo suo patrimonio immenso non fece alcun cenno. Mi si presentò come ex prete cattolico, già missionario nell'Africa centrale, dove, aveva assimilato alcune lingue indigene e un ingente materiale. Da questo bagaglio e soltanto da esso trasse tutte le sue argomentazioni durante il nostro incontro.

Dunque aveva qualcosa da dire sull'opera di Culianu. Egli andò inatti dritto al cuore. Culianu aveva in sostanza assimilato la filosofia di George Berkeley: per lui una tradizione era ciò che si percepisce; ognuno pensa una parte di tradizione o ne è pensato. Il mondo materiale è inconcepibile, intangibile, invisibile: un'illusione. Non c'è realtà, soltanto percezione. Ma Berkeley pensava che le percezioni di Dio garantissero al mondo coesione e continuità. Attraverso Dio noi teniamo saldo il mondo. Per Culianu questa inserzione di Dio non sussisteva, esisteva soltanto l'esame delle tante tradizioni. Egli adottò la fisica moderna, che fa della percezione

una componente della materia. Se alteriamo spazio, tempo e percezione della materia, ci spostiamo in altri mondi; la mente opera all'interno dello spazio creato: all'interno di se medesima. Così per Culianu confluiscono insieme i tanti universi, gli sperimentali e i visionari, gli utopistici e i matematici e questo suo libro ne mostra l'intreccio.

Esso incomincia dalla quarta dimensione, introdotta da Hinton, che scrisse il primo articolo sul tema nel 1880 e inventò un sistema di 81 cubi per introdurre chi li usasse entro la „sensazione" della quarta dimensione. Borges bambino ebbe fra mano quegli 81 cubi e nella maturità scrisse *Tlön Uqbar, Orbis Tertius*, dove mostra come si disintegri la realtà quando una nuova ideologia entri in gioco. L'uomo è fatalmente attratto da un sistema ordinato („come ad esempio il materialismo storico, l'antisemitismo o il nazismo») capace di capovolgergli la realtà. Hinton precorreva Einstein ed era stato percorso da Carroll, che in *Attraverso lo specchio* già illustrava la quarta dimensione. Gli spiritisti si gettarono sul nuovo concetto, come in seguito i nuovi esploratori di stati alterati della coscienza.

Ciò che più intrigò Culianu fu la possibilità comunque di cancellare una visione del mondo e di sostituirla. Decise di illustrare una serie di visioni attraverso la storia. Quante concezioni irraggiò lo sciamanesimo! Quante terre dei morti si mostrarono alla fantasia umana in Oceania! Lande dove soffrono coloro che non uccisero mai nessuno, le donne che non si fecero mai tatuare, gli uomini che non vollero farsi forare le orecchie.

Culianu divise lo sciamanesimo in quello degli allevatori, prerogativa maschile, che conduce in alto nei cieli, e quello degli agricoltori, riservato alle donne, impregnato di sessualità. Infine ci indicò le nuove strade aperte da Carlo Ginzburg alla scoperta di nuovi mondi a partire dallo sciamanesimo.

A Sumer nel 4000 a.C. nasce il mondo di Gilgamesh, „che vide ogni cosa“, destinato a entrare nelle tradizioni eschimesi, tunguse e algonchine.

Nell'antico Egitto i templi erano teatri con divinità, cioè con statue, che però i fedeli lavavano, nutrivano, facevano pellegrinare, così in essi si otteneva di raggiungere gli altri mondi.

In Cina si salì nei regni degli Immortali alleggerendosi, bevendo elisir, cadendo in catalessi. I sacerdoti, prima femmine, di poi maschi, erano i sommi esploratori, e a tutt'oggi ne continua la tradizione. Alan Elliot l'ha indagata a Singapore, David Jordan e Michael Saso ne hanno studiato la presenza a Taiwan, dove sono così frequenti gli sponsali con spiriti, mentre John Lagerwey ha illustrato le odierne passeggiate fra gli astri.

E all'amanita muscaria che ricorsero i sacerdoti vedici per scendere fra gli antenati o salire fra gli dè? Così Culianu ripete con Wasson. Nel mondo buddhista egli esplora lo spazio fra *nirvana* e mondo terreno, fino allo sviluppo dei grandi romanzi cinesi nel secolo XVI.

Gignoux e Gherardo Gnoli accompagnano Culianu nel mondo iranico dove Virâz si libera mercé vino e marijuana. Ma ancor più vasto è il campo greco, dai viaggi di Ulisse alle inciti /ioni dei templi di Asclepio, ai grandi iatromanti, fino al primo narratore di mondi sovrumani, Plutarco.

Culianu passa quindi alle apocalissi, nella prospettiva aperta nel 1979 da J. Collins; le coglie nella loro origine seguendo lo sviluppo della mistica ebraica, che Scholem aveva soltanto in parte studiata. Fu con Ithamar Gruenwald che si cominciò a sviscerare le tecniche mistiche che ricalcavano l'approccio al tempio di Gerusalemme. Tali premesse daranno origine, attraverso la numerologia e la grammatologia, alla Qabbālāh e su questa via Culianu rinvia al suo stretto amico, anche lui di origine rumena, Moshe Idei, il

disvelatore di Abulafia. Abulafia scoprì la possibilità di unione a Dio nell'ebraismo mercé lo «scioglimento dei nodi», espressione tratta dal libro di Daniele, dove si parla delle capacità che Daniele aveva di disfare i nodi magici di cui l'uomo è schiavo. Abulafia precisa quali essi sono: spazio, tempo, personalità. Chi si concentra su Dio, si separa da quelle sudditanze e a Dio si unisce.

Un discepolo di Abulafia parla anche dei nodi della concupiscenza e della rabbia. Per giungere a questo scopo ultimo Abulafia non predicava l'ascesi: poiché la lotta interna dell'uomo si svolge tra intelletto e immaginazione, basterà semplicemente irrobustire l'intelletto, che si cavalca come un destriero, mentre l'immaginazione resterà passiva al suo fianco. Questa apertura cesserà nei discepoli di Abulafia, che subiranno l'influsso sufico. Idei insiste sull'uso costante che fece Abulafia delle metafore sessuali: l'unione di Dio e dell'uomo è simile a quella fra il maschio e la femmina. E se questo atto può sembrare ridicolo, tanto più servirà a spaesare la mente attenta, aprendola alla novità della conoscenza e unione supreme. Fra le strade aperte grazie all'indagine di Idei è lo studio accurato della funzione che assume la musica nell'esperienza mistica, legata forse ai segni vocalici sottostanti alle lettere. Essa si accompagna al tremore che coinvolge il mistico, all'irruzione in lui di una luce che finisce coll'emanciparsi dalla sua stessa persona.

Culianu toma quindi ai viaggi planetari dei tardi latini, che condurranno alle ascensioni del Ficino, mentre quelli di Paolo condurranno agli irlandesi e alla leggenda della salita nei cieli di Maometto, fino all'apice eccelso, la *Divina Commedia*, che si sarebbe potuta svolgere in qualsiasi era precedene di questa sequela. Quale unità si mantiene in questa millenaria molteplicità!

L'ultima opera di Culianu proveniva dal contatto con l'ambiente dell'Università di Chicago, dove, alla vigilia della sua uccisione, aveva convocato uno straordinario convegno; oggi lo possiamo leggere, almeno in parte, curato da John J. Collins e Michael Fishbane (presso SUNY, New York 1995) col titolo *Death, Ecstasy, and Other Wordly Journeys*. Figura in primo luogo Moshe Idei, con *PaRDeS: Some Reflections on Kabbalistic Hermeneutics*. PaRDeS significa *Peshat*, senso piano; *Remez*, cenno; *Derash*, omelia; *Sod*, segreto: un acronimo. Si è interpretato come mutuazione dal quadruplice metodo cristiano di interpretazione della Scrittura, ma da questa tesi si è receduto, anche perché non sono esattamente corrispondenti le quattro parti rispettive. Si preferisce oggi dire semmai che PaRDeS raccoglie e unifica tutto il ventaglio di interpretazioni possibili, facendole culminare nel segreto qabbalistico, che corrisponde all'emanazione da Dio, *azilut*, mentre il cenno corrisponderebbe alla creazione, l'omelia alla formazione, il senso piano alla fattura del cosmo. Accanto a PaRDeS occorre rammentare l'uso di un microscopio sul testo, che lo scruta lettera per lettera, e anche di un telescopio, che lo ravvisa nella forma d'un'immensa icona che svela l'intento divino. Alla fine si perverrà a intendere il chassid Rabbi Joseph Mose di Zbarov, il quale sostenne che il vero lettore s'identificherà con Dio infinito.

Tzvi Abush della Brandeis University esamina i *maqlù*, operazioni magiche babilonesi che commutano chi le compie in astro notturno in attesa di farsi depurare dalla luce aurorale. Per compiere il *maqlù* occorre star desti per difendersi dalle streghe notturne, gettandole per i deserti bui della steppa, dove si sfilaceranno in ventacci. Essenziale è raggiungere uno stato particolare, da cui è dato di ascendere ai cieli o di calare nell'inferno. Questo concetto si diffonderà quindi in ogni contrada. E il confine tra veglia e sonno, dove si pongono i benandanti. Nella mistica ebraica fu il punto dal

quale era dato di „scendere nel cocchio". Il Grecia sarà il rifugio dove l'eroe tracio Zalmoxis scende dopo averlo preparato accuratamente, stanza sotterranea dove visse trent'anni insegnando. Secondo Diogene Laerzio anche Pitagora se l'allesi a Crotone, per emergere magrissimo dopo aver visitato l'Aide. In seguito salì l'Ida in compagnia di Epimenide, calandosi nell'antro di Zeus. Così i mistici ebraici si „calarono nel cocchio" per vedere Dio in trono rivestito della sua gloria. Nella cristianità il Cristo compie l'ascensione adiacente alla discesa nell'Ade, dove salva i giusti.

Il martirio dei primi cristiani rappresenta un'esperienza della catabasi sovrapposta e confusa con l'anabasi. Arthur Droge dell'Università di Chicago ne tratta nel suo saggio in cui esamina gli atti del martirio di Perpetua e Felicità, oltre ad altre testimonianze sulla tortura goduta e cercata (*The Crown of Immortality*).

Alan Segal approfondì il tema sulle testimonianze di Paolo in *Paul and the Beginning of Jewish Mysticism*, dove culminato i riferimenti contenuti negli scritti di Qumran sulle esperienze mistiche prossime alla morte, con sovrapposizione di visioni da catabasi e anabasi, identificazioni con il Cristo sofferente e crocefisso e con il Cristo risorgente e rivestito della gloria di Dio, morte e resurrezione unificate, la discesa nel cocchio e la salita per i cieli congiunte, in una trasformazione radicale della persona. C'è una sovrapposibilità da non lasciarsi sfuggire con i risultati dell'interpretazione ultima della liberazione indù attraverso l'opera di Som Raj Gupta, che commenta le *Upanishad* come inviti a identificarsi con la morte e quindi con la possibilità di una trasformazione extraverbale radicale e assoluta. Nella tradizione ebraica il parallelo è con Ezechiele, il trageda del II secolo avanti Cristo, e la sua versione della visita in catabasi all'uomo o alla luce veneranda, *phos gennaïos*, che a Mose porge lo scettro invitandolo a sedersi accanto a sé come figlio

dell'uomo sul trono dinivo; del resto Filone parla dell'ascesa a Dio per cui si diventa suoi soci. Nella seconda lettera ai Corinzi e in quella ai Galati Paolo descrive il viaggio „nel corpo, fuor del corpo, non so" con assunzione della forma di Dio o corpo di gloria. I fedeli si mutano in immagini di Cristo (angeli, astri), mentre gli infedeli nemmeno si accorgono della metamorfosi. Nella lettera ai Filippesi (3,10) si parla di diventare come il Cristo *{sy rumorphizomenos}* nel potere di resurrezione e di morte in croce. Per arrivare a queste transmutazioni mistiche si deve passare attraverso il battesimo nel *miqweh* o bagno sacro.

Questa fusione di anabasi e catabasi, di morte e resurrezione, è trattata da Martha Himmelfarb di Princeton, che in *The Practice of Ascent in the Ancient Mediterranean World* esamina l'opera di Morton Smith, scopritore della figura di Gesù sciamano, che illustrò la sovrapponibilità dei testi sull'ascesa ai cieli di provenienza ebraica e mitraica, ai quali occorre aggiungere i testi magici su papiro, in base a cui si dà da mangiare a uno scarabeo solare un veleno e se ne colma il cadavere d'un olio di rose con mirra, vino di Mendes e scampoli di lino, seppellendolo quindi in un campo di fagioli. Doppo tre giorni di accurata purezza, calcolando la situazione astrologica propizia, si lecca da una foglia di persea un nome di otto lettere scritto con succo di erba *kentritis*, miele e mirra. Per spingersi in alto ci sono anche dei canti da intonare, dei sigilli da esibire, sempre tenendo la testa fra le ginocchia, a digiuno e piangendo a dirotto.

Michael Fishbane, professore a Chicago, analizza la funzione della morte come porta sulla divinizzazione, esaminando l'esegesi del Salmo 44,23: „Per causa tua ogni giorno siamo uccisi, stimati come agnelli da macello". Rabbi Joseph il Galileo lo collegò al Salmo 109,22: „Sono povero e bisognoso, il mio cuore dentro di me è ucciso". Un martirio nel quale funge da morte l'estinzione dell'istintività, tormento

quotidiano. È importante rammentare la *sostituzione* di un atto, che ne eredita tutte le funzioni. Il qabbalista Mose l layyim Luzzatto che nel XVIII secolo suggerì la sostituzione della dedizione a Dio con l'accettazione di sofferenze e umiliazioni. C'è il precetto di recitare lo *Shema'* come Aqiba al momento del martirio, accettando di morire, unificando l'albero della vita e quello della morte, l'anabasi con la catabasi. Chi così reciti, libera le anime prigioniere, tramutandole in acque femminee, mentre le solleva in alto tra le *sefirot* fino alla virilità divina. Si precipita nell'abisso periglioso per strappare queste modificazioni metafisiche al reale, liberando la parte intrappolata di Dio, provocando una ierogamia nei cieli.

Nel suo trattato sull'estasi Rabbi Dov Baer pone l'intenzione di operare questo miracolo di morte al disopra della recita stessa e perfino dell'estasi che l'accompagna, purché non si tratti di un atto d'immaginazione, ma di un'autentica parvenza di morte. Si deve stare in una condizione di morte, in un sonno profondo di tutte le parti dell'anima inferiori alla suprema, che è l'unità con Dio, raggiungendo l'insensibilità al dolore. È la condizione dei martiri della prima Chiesa. Questo tema è trattato nell'opera di Fishbane *The Kiss of God. Spiritual, and Mystical Death in Judaism* (Seattle 1993). Elliot Wolfson tratta in *Weeping, Death and Spiritual Ascent in Sixteenth-Century Jewish Mysticism* del dono delle lacrime nella compagnia di Safed, rifiutando l'idea di Scholem, che ne faceva un nucleo autonomo e innovatore; in realtà assunsero abitudini già sedimentate, come la conversazione con il mentore angelico di Caro o le visioni angeliche di Hayyim Vital, ma soprattutto l'assunzione al cielo con abbandono del corpo e i contatti e le unificazioni con forze sefirotiche dato per superiore allo studio della Torah, perché così si producono modificazioni metafisiche del reale, al disopra d'ogni preoccupazione per il proprio personale miglioramento, anzi

unificandosi alle anime smarrite che si salvano calandosi in basso: si diventa con loro acque femminili che si innalzano ad eccitare il fallo divino. Vital adoperava la tecnica del pianto, aumentando via via le lacrime a mano a mano che s'innalzava nel sono mistico, sempre più separandosi dal corpo. Il fiotto del pianto così spalanca la porta della conoscenza (*Bînăh*) e conduce alla sapienza (*Hokmăh*); il sonno, simulazione della morte, dà conoscenza della morte.

Come un sigillo all'opera, Culianu scrisse due paginette uscite sul numero di giugno del 1991 di *Leggere*: riteneva che entro poche migliaia d'anni sarebbero sparite le religioni ancor vive fra noi e sarebbero rimaste soltanto la scienza e „la tecnologia straordinaria dei mondi virtuali”, eppure le stesse flora e fauna religiose create dai nostri antenati vanno studiate a fondo, essendo le religioni i più semplici programmi globali per capire il funzionamento sociale delle menti.

Con queste ultime, audaci, veggenti parole, la voce di Culianu si azzittisce, la morte l'assorbe nel suo silenzio. Permane un senso di atroce mancanza per i pochi o molti che avevano da così scarso tempo preso l'abitudine di tendere l'orecchio a quella sua accurata dimostrazione dell'universo, d'aspetto umoristico, di essenza rigorosa, capace di includere nel suo progresso tutto quanto si fosse mai detto intorno a un tema, disposta a esplorare fino agli estremi le tante e contraddittorie dimensioni dell'essere. Come pochi egli aveva conoscenza della storia, ma era anche in grado di ravvisarne la dubbiozza, l'equivocità ineliminabile, il dedalo infinito di filoni sovrapposti e di tenerne presente l'origine, fatalmente ravvolta nella tenebra.

Morì che aveva appena lambito la maturità. Il cuore della sua narrativa era ancora da esporre. Ma di già la sua presenza colmava di gioia, la sua scrittura spedita e sicura dava un incrollabile conforto e l'intimo del suo spirito si intravedeva come tutt'insieme rovente e gelido, alla maniera del mago nel

De vinculis. Me ne resta il ricordo come di colui che avrei potuto sognare di creare.

NOTE

1. *Pasupata Sûtra*, tr. it. di R. Gnoli, III, pp. 1-19.
2. *La religione come strumento di potere*, in *Verifiche*, IV, 1975, pp. 3-4. In seguito è apparso in *Iter in silvis*, Messina, 1981, vol. I.
3. *Romantisme acosmique chez Mihai Eminescu*, in *Neophilologus*, 1979, 1.
4. *Verità segrete esposte in evidenza*, Venezia, 1990, pp. 87-88. Avevo accennato alla stretta affinità di Bruno con i tantra in *Meraviglie della natura*, Venezia, 1991 (1a ediz. 1975), p. 307. L'opera di Culianu apparve in Italia da Il Saggiatore.
5. Parigi, 1987.
6. *La collezione di smeraldi*, Milano, 1989.
7. G. Marchiano, *Un uomo per altre latitudini: Joan Petru Culianu*, in S. Zecchi (a cura di), *Estetica. Oriente e Occidente*, Bologna, 1993.
8. J.R. Culianu, *m.L'umana avventura*, inverno-primavera 1990-1991.

ANDREI OIȘTEANU

O ÎNTÂLNIRE CU LP. CULIANU

In noaptea de 22 spre 23 mai 1991, prietenul Dan C. Mi-hăilescu m-a sunat la telefon și mi-a comunicat sec : „Culianu a fost asasinat. împușcat în cap!” N-am mai dormit până dimineața. Am încercat să-mi reamintesc întâlnirea pe care am avut-o cu LP. Culianu, cu câțiva ani în urmă, la Groningen (Olanda). întâi, i-am răsfoit o carte de studii gnostice, *Iter in silvis*, pe a cărei primă pagină am găsit o dedicație de care uitasem: „Domnului Andrei Oișteanu, amintire din această *Grădină de dincolo* care este Hol-Landia. Ioan Culianu, Groningen, 30 oct. 1984”. Apoi, pentru a-mi ajuta memoria cu detalii, mi-am căutat în sertar jurnalul și l-am deschis la toamna anului 1984. La 29 octombrie mă aflam la Bremen (Germania) și mă pregăteam să plec a doua zi dimineața, cu mașina, la Amsterdam, iar de acolo - după câteva zile - în Franța. La Paris urma să mă întâlnesc cu Mircea Eliade, care trebuia să țină mai multe prelegeri de istorie a religiilor la Sorbona. Ratasem întâlnirea cu Eliade în 1980, în SUA, și nu voiam să pierd și acest prilej. (De fapt, nici întâlnirea de la Paris nu s-a produs, pentru că M. Eliade a trebuit să plece la Universitatea din Chicago mai devreme decât se aștepta. La prima conferință de la Sorbona, M. Eliade

La prezentat auditoriului - în termeni foarte elogioși - pe tânărul savant Ioan Petru Culianu, spunând că acesta va continua prelegerile de istorie a religiilor. Dar toate acestea le-am aflat abia peste câteva zile, la Paris.)

La acea dată, despre Culianu știam relativ puțin. Îi citisem vreo două studii, știam că predă limba și literatura română, dar și istoria religiilor la Universitatea din Groningen, aflasem că tocmai îi apăruseră la Paris (la edituri ca Flammarion și Payot!) două cărți importante (*Eros et Magie à la Renaissance* și *Expériences de l'extase*), ambele prefațate de Mircea Eliade, și știam că este discipolul favorit al acestuia din urmă. Deci, la Bremen fiind, am aflat numărul său de telefon și l-am sunat seara, acasă. Din fericire și el știa câte ceva despre mine (îmi citise cartea *Grădina de dincolo* și câteva studii), așa că, după două-trei fraze introductive, am renunțat amândoi la tonul protocolar. Aflând de traseul meu de a doua zi, mi-a propus să fac un ocol cu mașina, invitându-mă să-l vizitez la Groningen. Am acceptat și am fixat întâlnirea pentru ora 14, la *Rijksuniversiteit*. Am calculat însă greșit distanța și am întârziat vreo două ore. L-am găsit așteptându-mă la Universitate.

Era un tânăr (34 de ani) cu înfățișare plăcută, „fără semne particulare”, deschis și prietenos, dar fără exuberanțe inutile ; se purta ca un om care își cunoaște valoarea, dar nu face caz de ea; aborda cu ușurință orice subiect, dar își formula cu precauție opiniile; receptiv cu atenție și interes păreri și argumentele interlocutorului, dar (când era cazul) nu pregeta să replice polemic. Cu alte cuvinte, era un partener ideal pentru lungi și labirintice călătorii spirituale. La un moment dat, am scos din geantă un reportofon și, cu permisiunea lui, am imprimat pe bandă dialogul dintre noi, cu gândul mărturisit de a-l publica într-o revistă din România. Culianu s-a arătat foarte pesimist în această privință (era la curent cu situația din țară), dar eu eram convins că trebuie să încerc.

Nu voi relua acum subiectele abordate în dialog, dar merită să evoc, pe scurt, istoricul publicării acestui text, pentru că este simptomatic pentru unele mentalități și mecanisme cultural-politice din România anilor '80. îmi aduc cu oroare aminte că, în acea perioadă, scrierile intelectualilor din exil (cu foarte puține excepții) nu numai că nu puteau să fie publicate sau comentate, dar nici măcar menționate într-o notă de subsol. Peste toate veghea *Consiliul Culturii și Educației Socialiste*, un pandant cultural al *Securității Statului*. Erau, în schimb, permise și încurajate (în special prin revistele *Săptămâna* și *Luceafărul*) toate formele de denigrare a intelectualilor considerați indenzirabili (exilați sau disidenți). Atunci (ca și acum, pentru aceiași jalnici mercenari ai presei), ei trebuiau să fie „lipsiți de valoare”, „ratați”, „delincvenți”, „trădători de țară”, „legionari” etc., etc.

Odată întors în București, am redactat materialul înregistrat la Groningen și am încercat să-l public în tot cursul anului 1985. Am oferit textul revistei *Vatra*; redactorul-șef mi-a spus că ar vrea foarte mult să-l publice, dar *Consiliul Culturii* nu va fi de acord. Am tradus dialogul în engleză și l-am oferit publicației *Etimologica*, condusă de Romulus Vulcănescu; propusesem să apară împreună cu o recenzie la ultima carte a lui LP. Culianu (*Experiences de Vextase*) și cu prefața lui M. Eliade la acest volum (obținusem și consimțământul lui Eliade în această privință). După multe tergiversări, reacția a fost similară celei de la *Vatra*. La *Viața Românească*, redactorul-șef, Ioanichie Olteanu - după ce a citit textul - mi-a spus : „E foarte bun. Am să-l public în numărul viitor, dar trebuie să cer aprobarea *Consiliului Culturii*; este un caz deosebit!” După câteva săptămâni, mi-a dat răspunsul: „Categoric, nu !” în tot acest timp, „specialistul” Arthur Silvestri publica în *Luceafărul* articole prin care torpila personalității culturale ale diasporei românești, inclusiv pe LP. Culianu.

Peste toate, un ofițer de securitate, un anume tov. Andrei (cu costum bleumarin, cu număr de inventar) a încercat să mă

racoleze și să stoarcă de la mine informații privind intelectualii din exil cu care mă întâlnisem în străinătate (de unde știa?!), printre care l-a menționat și pe Culianu. De fapt, îmi oferea un târg pe cât de simplu pe atât de abject și de inacceptabil : urma ca „ei” să-mi pună la dispoziție pașaportul și probabil chiar bani pentru călătorii (n-am ajuns până la acest detaliu), iar eu trebuia să obțin și să le furnizez informații despre anumiți intelectuali români din diaspora vest europeană și americană. La întrebarea mea, firească, de ce nu fac „ei” această treabă murdară, mi-a replicat că, spre deosebire de el sau de altul asemenea lui, eu aș fi un „agent credibil”, nefiind membru al P.C.R. și fiind scriitor și prieten cu mulți intelectuali din exil. L-am refuzat categoric, dar umilința și dezgustul provocate de acest contact nu m-au părăsit multă vreme.

Simțeam că mă învârtesc între ziduri de beton. Îmi pierdusem orice speranță și mă întrebam dacă efortul nu e inutil și disproportionat. Mă hotărâsem să-i scriu lui Culianu că previziunile sale pesimiste se dovediseră corecte.

Și totuși, în decembrie 1985, auzindu-se de existența acestui material, el mi-a fost cerut de Nicolae Florescu (redactor-șef) și Dan C. Mihăilescu (secretar de redacție) de la *Revista de Istorie și Teorie Literară* - publicație care, prin statutul său academic, nu se supunea în mod nemijlocit *Consiliului Culturii*. Astăzi riscul lor poate să pară minor, dar cât de diferită ne-ar fi fost viața, dacă toți ne-am fi așumast astfel (și altfel) de riscuri „minore”. Sub titlul „Reconstituiri în domeniul mitologiei românești”, dialogul cu I.P. Culianu (dublat de o prezentare biobibliografică a tânărului savant) a apărut în *R.I.T.L.*, nr. 3/1985. Era primul text de I.P. Culianu care apărea în România, de la emigrarea sa, în 1972. Pus în fața faptului împlinit, *Consiliul* (*'ulturii* se pare că a încercat să limiteze efectele, obstrucționând apariția vreunor comentarii, fie ele și negative. Prin redacții se vorbea că A. Silvestri ar fi predat la *Luceafărul* un articol dur li adresa lui I.P. Culianu și a textului apărut în *R.I.T.L.*, dar că

cenzura nu ar fi permis publicarea lui, pentru a nu face vâlvă în jurul „cazului”.

Mica victorie a publicării dialogului cu I.P. Culianu pare astăzi o „minune”, în spatele căreia unii comentatori sunt dispuși să vadă colaborarea mea, în scopuri „cu totul impure”, cu organele cenzurii. Iată un fragment dintr-un articol semnat de Valeriu Gherghel în 1994 : „Ceva mai târziu se publica (prin ce minune?) în *Revista de Istorie și Teorie Literară*, nr. 3 pe 1985, un amplu interviu [cu I.P. Culianu - n. A.O.] luat de Andrei Oișteanu. Era vorba de o manipulare? Voiau să-1 ademenească, să-1 «cumpere» ? Nu știu. Cenzura avea legile ei secrete, nu-ți puteai da niciodată prea bine seama dacă era o «scăpare» (nu, nu puteai fi vorba de vreo «scăpare», altul era mobilul). Ori se ținteau alte scopuri, de cele mai multe ori cu totul impure. Oricum, am citit interviul cu un enorm interes” (*Timpul*, Iași, nr. 5, mai 1994, p. 15).

Printr-o coincidență, numărul respectiv al *R.I.T.L.* a apărut cu întârziere, în ultima decadă a lunii aprilie 1986, exact atunci când, la Chicago, se stingea din viață Mircea Eliade. Incendierea prețioasei sale biblioteci i-a provocat criza și i-a grăbit sfârșitul. Ca în tradiția marilor inițiați, Eliade a agonizat și a murit sub privirile discipolului și succesorului său. Peste câțiva ani, I.P. Culianu a preluat funcția de profesor titular (deținută din 1957 de M. Eliade) la *Departamentul de istorie a religiilor de la Divinity School*, din cadrul Universității din Chicago - Departament care, din 1986, poartă numele ilustrului savant român. Se păstra astfel o continuitate, se crea o tradiție (onorantă pentru noi), ca savanți de origine română să aducă un aport remarcabil la o știință atât de complexă cum este istoria religiilor. Din nefericire, la exact cinci ani de la moartea lui Mircea Eliade, tot la Chicago, Ioan Petru Culianu și-a urmat în neființă maestrul.

Fără câteva adăugiri ulterioare, acest text a fost publicat în *Cotidianul, L. A. & I*, 10 iunie 1991.

**DESPRE GNOTICISM,
BOGOMILISM ȘI NIHILISM***
**IO AN PETRU CULIANU ÎN DIALOG CU
ANDREI OIȘTEANU**

Andrei Oișteanu : în multe cercuri de intelectuali sunteți considerat a fi un discipol și un continuator al lui Mircea Eliade. Ce părere aveți dumneavoastră despre acest lucru? Ce îi datorați lui Eliade și, eventual, unde drumurile dumneavoastră nu sunt identice sau paralele?

Ioan P. Culianu : Eu am spus întotdeauna că sunt un discipol al lui Mircea Eliade, în măsura în care Domnia-Sa îmi recunoaște această calitate. Întrucât, în repetate rânduri, recunoașterea s-a produs - sunt un discipol al Domniei-Sale. Mă leagă de Mircea Eliade, așa zice, toată existența mea, pentru că am încercat să devin istoric al religiilor începând din momentul în care, în primul an de facultate, într-o criză de identitate, pe care mulți o au, am pus mâna pe cărțile lui... Visul a devenit realitate în măsura în care am avut ocazia de a-i fi aproape, de a studia cu el în Statele Unite și m-am bucurat în nenumărate rânduri de atenția sa binevoitoare - începând de la sugestii pentru primele mele articole, până la prefața ultimelor cărți care mi-au apărut¹.

* Cu unele tăieturi și modificări, acest text a fost publicat în *Revista de Istorie și Teorie Literară*, nr. 3, 1985, pp. 89-93.

Dacă este vorba de importanța lui M. Eliade în cultura română... interpretez just întrebarea dumneavoastră sau am deviat de la subiect ?

A.O. : Este, oricum, foarte interesant ceea ce vă pregătiți să spuneți.

I.P.C. : Cred că Mircea Eliade este deschizătorul unei școli care încă nu a dat multe fructe și care, fără îndoială, le va da. Trebuie să-l privim pe Eliade ca pe un istoric. Să nu uităm că marea lui admirație a fost Nicolae Iorga, cu care s-a identificat în adolescență și pozitiv și negativ. Ruptura de Nicolae Iorga nu a însemnat și sfârșitul identificării. Eliade a încercat să-l depășească pe Iorga și, fără îndoială, l-a depășit cu mult ca istoric, în România sunt mulți discipoli ai lui Iorga, dar mai puțini discipoli ai lui Eliade. Cred că modul de interpretare a documentelor istorice pe care-l practică Eliade reprezintă un pas foarte mare calitativ, în raport cu modul de interpretare practicat de Nicolae Iorga.

A.O. : Mă asociez opiniei dumneavoastră. Cred că, într-adevăr, cu uneltele puse la dispoziție de Mircea Eliade s-a lucrat și se va putea lucra încă mult timp, cu mare eficacitate...

Aș dori să vă întreb dacă există un sistem de învățământ în domeniile antropologiei culturale și istoriei religiilor în Olanda și, respectiv, în Groningen. Dacă da, v-aș ruga să-mi spuneți câteva cuvinte despre felul cum este el organizat.

I.P.C. : Răspunsul este da, dar sistemul este destul de complicat. Olanda, spre deosebire de România, are o foarte puternică tradiție în domeniul istoriei religiilor în primul rând, nu atât în cel al antropologiei, cel puțin în Groningen. Marile figuri în domeniul antropologiei în Olanda au fost în Leiden. La Universitatea din Groningen au existat istorici ai religiilor (cum ar fi ilustrul Gerardus van der Leeuw), care ocazional au fost și antropologi. În ultima vreme situația antropologiei este cam slabă aici. Rămâne „Departamentul de istorie a religiilor” - care este destul de mare, în orice caz cunoscut - condus de profesorul

H.G. Kippenberg, care i-a urmat la catedră profesorului van Baaren, o personalitate în domeniu.

A.O. : Care este situația publicațiilor în aceste domenii ?

I.P.C. : Sunt câteva publicații de specialitate : una profilată pe istoria religiilor - *NUMEN* -, revista oficială a „Asociației Internaționale de Istorie a Religiilor” și *REVISTA TEOLOGICĂ OLANDEZA*, care în fapt se ocupă mai puțin de teologie decât de toate ramurile posibile din jurul teologiei, deci și de istoria religiilor. Aș mai aminti revista *VISIBLE RELIGION*, care apare aici, la Groningen și care publică studii și cercetări în domeniul iconografiei religioase. Toate aceste publicații sunt editate în limbi de circulație internațională: engleză, franceză, mai rar, germană. În plus, există multe reviste de profiluri învecinate, care publică ocazional și studii de istoria religiilor și de antropologie culturală.

A.O. : Puteți să-mi spuneți, în câteva cuvinte, care ar fi tendințele actuale ale acestor științe, în Europa, să zicem ?

I.P.C. : Dacă m-ați fi întrebat în urmă cu vreo cinci ani, vă puteam schița unele tendințe. În momentul de față lucrurile sunt în dezvoltare, se întâmplă mereu câte ceva nou. În ultima vreme, cercetările de istorie a religiilor par a fi mai interesante în special în Germania, unde s-au asimilat diverse instrumente de lucru fie din științele exacte - dar instrumente mai rafinate, nu egale cu cele ale raționalismului din secolul al XIX-lea -, fie metode rafinate de analiză de factură umanistă, cum ar fi teoria literaturii ș.a.m.d. De asemenea, aportul științelor biologice este mai mare în diverse teorii de istorie a religiilor și de antropologie culturală din ultimii ani. Este, în orice caz, o imagine în continuă transformare și de aceea foarte interesantă. În fiecare țară, bineînțeles, există școli, tradiții - pe baza acestor tradiții se construiesc lucruri noi... Dar cred că pentru aceasta ar trebui să stăm de vorbă foarte mult despre fiecare țară în parte.

A.O. : O problemă foarte interesantă, care a fost ridicată cu peste un secol în urmă și căreia au încercat să-i găsească o

soluție savanți de talia lui B.P. Hasdeu, Moses Gaster, Nicolae Cartoian și, în timpurile noastre, Mircea Eliade, este cea a influenței bogomilismului asupra sistemului de credințe și legende populare românești, foarte răspândite și active până-n secolul nostru. V-a preocupat această problemă ?

LP.C. : Din întâmplare, da². Tot ce vă pot spune este că prezența bogomilismului în cultura populară românească este imponderabilă și nu poate fi măsurată sau demonstrată cu precizie. Știți că și cercetătorii din sudul Dunării, unde bogomilismul s-a născut de altfel, oscilează între o poziție maximalistă (mare parte din folclorul bulgar ar fi influențat de bogomilism) și o poziție minimalista (nimic din folclorul bulgar nu ar fi influențat de bogomilism).

Ipoteza lui N. Cartoian este că, din cauza persecuțiilor, bogomilii au trecut la nord de Dunăre, unde Biserica nu era organizată și unde aceștia au găsit un loc în care au putut să se așeze în liniște. Că bogomilii s-au așezat pe tărâmul carpato-dunărean, nu putem să contestăm, nici nu știm precis, dar că și-ar fi propagat doctrina - este foarte posibil. Nu putem însă ști dacă un motiv din folclorul românesc a parvenit în România prin bogomilism sau prin alte filiere.

A.O. : Cazul cel mai interesat pare a fi cel al legendelor cosmogonice românești, unde pot fi decelate două motive principale: cel al „plonjonului în Apele primordiale” - se pare de origine indiană - și cel dualist - „lumea este creată prin coparticiparea a două forțe cosmice antagoniste” - motiv de origine iraniană. Teoria lui N. Cartoian este cunoscută : motivul indian al plonjonului cosmogonic a emigrat în Iran, unde s-a întrețesut cu motivul dualist. Sectele eretice creștine, existente în Asia Mică în primele secole ale creștinismului (gnostici, mandeeni, maniheiști) au dat temei o tentă creștină și au transmis-o bogomililor care, persecutați fiind, ar fi emigrat la nord de Dunăre (în secolele XII-XIV). Mircea Eliade, care în capitolul „Satana și bunul Dumnezeu” din volumul *De la*

Zalmoxis la Genghis-Han reconstituie istoria acestui mit cosmogonic, aduce contraargumente ipotezei lui Nicolae Cartoian.

I.P.C. : Citați motivul cufundării cosmogonice - unul dintre cele mai interesante și bine atestate și care, din întâmplare, apare și în bogomilism, sub o formă evident transformată, conform necesităților interne ale mitologiei bogomile. Mai sunt foarte multe exemple de motive dualiste în folclorul românesc, în afară de cel pe care l-ați amintit...

A.O. : Cum ar fi legendele antropogonice, să zicem...

I.P.C. : Exact. În astfel de legende apare un așa-numit *trickster*, care încurcă afacerile Creatorului și face astfel ca lumea să ajungă în situația în care este, deci profund imperfectă. Să dau un exemplu : un *trickster* în folclorul românesc este ariciul, care încurcă planurile Demiurgului. Acesta îl pune să țină, la creația lumii, ghemul cu care urmează să urzească lumea. Ariciul scapă ghemul pe jos și așa se nasc munții și văile. În planurile Creatorului lumea ar fi trebuit să fie plăță, pentru că numai ceva plat și neaccidentat este perfect. Uneori, ariciul are o scânteie demonică și dorește să strice planurile Demiurgului ș.a.m.d. Aici este vorba de un motiv dualist, care apare fără îndoială și în bogomilism, pentru că în anumite legende bulgare în locul ariciului apare Satana; dar, desigur, motivul nu poate proveni din bogomilism pentru că îl întâlnim în aceeași formă, uneori chiar cu același *trickster* - ariciul - în mitologiile turco-tătare. Conchid deci că, în cazul cufundării cosmogonice, e mai plauzibil să credem că motivul provine și pe teritoriul românesc din mitologiile turco-tătare. În general, cred că urmele bogomilismului în cultura populară română sunt nule.

A.O. : Problema a fost și va rămâne încă mult timp controversată. Oricum, în cazul în care o colectivitate etnică preia un motiv mitic extern, actul asimilării urmează, după părerea mea, unele legi obligatorii. O colectivitate etnică nu va prelua și asimila niciodată un motiv mitic care să intre în contradicție CU coordonatele esențiale și liniile de forță ale mentalității sale

proprii, sau care, cum spune Mircea Eliade, să nu răspundă unei necesități profunde a sufletului popular. Altfel, motivul mitic respectiv ar rămâne un corp străin și s-ar produce, cu siguranță, un fenomen de respingere a grefei.

Pe de altă parte, cred că preluarea nu se face niciodată *ad luterani*, ci cu modificări, inserții, extracții, schimbări ale centrului de greutate etc. - toate fiind simptomatice și definitorii pentru mentalitatea tradițională a colectivității etnice receptoare. Un motiv mitic preluat poate fi la fel de semnificativ și definitoriu pentru mentalitatea populației care l-a adoptat, ca și pentru cea a populației care l-a generat. Originalitatea unui popor - scria Lucian Blaga în *Trilogia culturii* - nu se manifestă numai în creațiile care-i aparțin exclusiv, ci și în modul în care asimilează motivele de largă circulație.

I.P.C. : Nu mă surprinde deloc punctul dumneavoastră de vedere și nici citatul din Lucian Blaga pe care l-ați amintit. Am citit cu foarte mare interes cartea dumneavoastră *Grădina de dincolo*¹ și cred că este o apariție deosebit de interesantă în cultura română, chiar importantă. Prin acesta lectură mi-am dat seama cărei tradiții românești îi aparțineți. Blaga a fost entuziasmat de lucrările lui Pârvan și mă gândesc că, într-un fel, și dumneavoastră vă reclamați de la Pârvan și vă puteți prezenta ca un urmaș al lui. Ca și Romulus Vulcănescu, de altfel. Este o direcție foarte fructuoasă în care, desigur, zac și anumite primejdii; dar acolo unde există primejdii sporește și interesul întreprinderii. Pârvan a crezut, și a făcut-o cu geniu și cu finețe, că poate descoperi o verigă între tradiția populară românească și o tradiție preromana - că se poate descifra prin intermediul unui corpus folcloric ceva din mitologiile preromane. Bineînțeles că nu el este acela care a dus direcția aceasta până la limite absurde, cum ar fi cazul lui Nicolae Densusianu, pe de altă parte o persoană foarte stimabilă.

Primejdiile de care vorbeam le cunoaștem cu toții. Despre locuitorii preromani dintre Dunăre și Carpați avem mărturii

reduse, ipotetice, expuse uneori speculațiilor sălbatice. Cred că cel care a reușit să mențină un echilibru perfect în interpretarea acestor tradiții rămâne Mircea Eliade, într-o carte exemplară cum este *De la Zalmoxis la Genghis-Han*. Mircea Eliade nu neagă raporturile de filiație între folclorul românesc și tradițiile locuitorilor preromani, însă le interpretează deosebit de prudent. Dumneavoastră personal depășiți filiera Pârvan, având anumite puncte de tangență cu o altă filieră foarte interesantă din cultura românească, aceea a lui Constantin Noica.

A.O. : Aș vrea să revenim asupra unei afirmații făcute de dumneavoastră. Spuneți că bogomilismul, de exemplu, ar fi putut avea succes pe teritoriul carpato-dunărean datorită neorganizării Bisericii în acea epocă. Mă întreb dacă, în plus față de slaba organizare pe care o aminteați, nu putem vorbi și despre o toleranță religioasă mai accentuată de care a dat dovadă creștinismul românesc, față de cel sud-dunărean și, respectiv, față de cel rusesc.

I.P.C. : Cred că întotdeauna toleranța are de-a face cu lipsa de autoritate politică. Unul dintre părinții Bisericii, Eusebiu din Cezareea, a expus doctrina pe care o numim *cezaro-papism*, adică șeful statului este practic și șeful bisericii de stat. Această doctrină, puțin schimbată, a funcționat și în Imperiul bizantin ca doctrină oficială. Există o mare diferență între creștinii români și cei din jurul României. Românii au fost creștini din secolul al IV-lea. Avem urme de bazine până la Cluj și paradoxul este că în secolul al IV-lea nu mai erau romanii acolo ca să-i protejeze. Aceste urme mai demonstrează, în mod evident, că la acea dată exista acolo o populație creștină. Evident, mai sunt multe urme de biserici din secolul al IV-lea în Scythia Minor, dar acesta era un teritoriu cu prezență romană și, ulterior, cu prezență bizantină.

Este foarte interesant *când* și mai ales *cum* s-au creștinat rușii, de exemplu. Statul rusesc apare în secolul al IX-lea și prințul Vladimir acceptă creștinismul (la sfârșitul secolului al

X-lea) în mod cu total întâmplător. Cum se obișnuia, el primește propagandiști ai mai multor religii...

A.O. : ...și la curtea lui are loc o dispută teologică având scopul de a-l determina pe cneaz să aleagă una sau alta dintre religii, ca religie oficială a statului rus. La această dispută doctrinară au participat : o delegație islamică trimisă de bulgarii de pe Volga, înțelepți trimiși de regele kazarilor pentru a-l converti la iudaism, o delegație germană care a făcut apologia creștinismului catolic și trimișii Bizanțului ca apologeți ai creștinismului ortodox.

I.P.C. : Exact. Prințul Vladimir este atras întâi de misionarii mahomedani, care îi promiteau nu numai mai multe neveste în viața de aici, dar și mii de „creaturi cerești” în viața de apoi. Dar când a auzit că trebuie să fie circumcis și să renunțe la carnea de porc și la băutura - islamismul i s-a părut inacceptabil.

A.O. : La fel, dar din alte motive, i s-au părut și iudaismul și creștinismul catolic... Citați probabil din *Cronica rusă timpurie*.

I.P.C. : Așa este. Până la urmă prințul Vladimir acceptă doctrina creștin-ortodoxă și a doua zi supușii s-au convertit la creștinism. Evident, în Imperiul rus de mai târziu a funcționat principiul *cezaro-papismului*: împăratul a fost practic și șeful bisericii. Biserica a avut atâta autoritate cât avea și șeful ei de fapt, deci împăratul. În Țările Române, care au intrat în sfera de influență slavă, Biserica a urmat tot principiul *cezaro-papismului* și a avut atâta autoritate câtă a avut și respectivul voievod. Cred că, în perioada în care e vorba de persecuții ale bogomililor în Bulgaria, autoritatea Bisericii la nord de Dunăre era realmente inexistentă, pentru că și autoritatea politică era slabă.

A.O. : Totuși, nu cred că aceasta este singura explicație. Nu întotdeauna toleranța religioasă a fost determinată de o slabă autoritate politică. Au fost cazuri în care, dimpotrivă, autoritatea politică era dublată de o proverbială toleranță religioasă - care a permis, de exemplu, crearea unor uriașe imperii multinaționale

și pluriconfesionale, cum au fost Imperiul mongol sau cel otoman sau mai puțin cunoscutul Imperiu kazar.

I.P.C. : Cred că aveți dreptate. Poate să fie vorba și de o toleranță reală la români, întrucât avem cazuri în care autoritatea principelui era considerabilă și totuși Biserica nu a trecut la acte de represiune, cum s-a întâmplat în alte părți. Mai mult, dacă ne uităm la statistici de vânători de vrăjitoare, statisticile variază, dar în tot cazul vom întâlni arderi de vrăjitoare numai în Transilvania, care era sub dominație catolică. Nu sunt atestate, după știința mea, astfel de acte în Moldova sau Țara Românească. Aceasta nu înseamnă că astfel de vrăjitoare nu au existat. Dimpotrivă, ele sunt perfect atestate în tradiția folclorică românească.

A.O. : Cred că toleranța a fost de două feluri. Pe de o parte, cea a autorităților (fie ele ecleziastice sau laice), pe care tocmai am comentat-o și, pe de altă parte, toleranța religioasă de care a dat dovadă chiar populația. Este logic să ne închipuim că a existat și o toleranță la nivel popular, ținând cont de tipul de creștinism care a funcționat pe teritoriul românesc: un sincretism păgân-creștin foarte complex, un „creștinism cosmic”, cum foarte frumos îl numește Mircea Eliade. În această situație, cred că populația românească nu s-a situat niciodată pe o poziție doctrinară foarte fermă, intolerantă, față de doctrinele altor religii (islamism, iudaism), sau față de diversele erezii creștine. Lipsa rigorii dogmatice explică, pe de o parte, faptul că în societatea românească nu au luat naștere erezii religioase și, pe de altă parte, faptul că în Țările Române s-au aciuat diverse tipuri de eretici (inclusiv bogomili) - câteodată în grupuri masive - persecutați și expulzați din țările învecinate.

Aș vrea să vă propun acum un alt subiect de dialog. În cartea dumneavoastră *Iter in silvis*, editată în Italia în 1981, în studiul „Romantisme acosmique chez M. Eminescu”, discutând despre un posibil motiv gnostic în poemul *Mureșanu*, ridicăți problema dacă poemul a preluat unele idei ale vreunui istoric al

religiilor sau dacă este vorba de un proces de fantezie imaginativă prin care Eminescu a ajuns la același rezultat. Dumitru Radu Popa, care v-a recenzat cartea⁴, consideră problema ca fiind superfluă. Cred, totuși, că subiectul merită să fie detaliat. Putem vorbi, în acest caz, de intuirea unui arhetip ? Sau, mai exact, care ar fi aici raportul dintre erudiția și intuiția poetului ?

I.P.C. : Am încercat să dau un răspuns într-o serie de articole care au apărut după acela la care ați avut bunăvoința să vă referiți și am ajuns la o concluzie diferită. În romantism se întâmplă ceea ce Nietzsche numește mai târziu „moartea lui Dumnezeu” - fără nici o referință teologică. Este vorba de o răsturnare de valori bazată pe faptul că, la un moment dat, transcendența platonico-creștina, care a ghidat viața Europei de Est și de Vest vreme de aproape 2 000 de ani, și-a pierdut eficacitatea. Această transcendență de factură platonico-creștină nu mai are forță de elevație morală asupra omului. Deci, practic, avem de-a face cu constatarea „morții Dumnezeului creștin”, pe care o face Nietzsche, dar înaintea lui o făcuseră deja diverși romantici.

Dacă urmărim istoria termenului de nihilism, este interesant că, în această perioadă - sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, deci epoca de fermentare a romantismului - avem de-a face și de pe poziții strict filozofice cu ideea că, în momentul în care transcendența ar dispărea, nu ar mai fi nici un sistem care să garanteze valoarea existenței terestre.

Cred că Eminescu este unul dintre cei mai interesați scriitori care au constatat, la nivelul mitologiilor literare, ceea ce Nietzsche a numit „moartea lui Dumnezeu”. Este vorba la el de o foarte interesantă reluare spontană, fără cunoștințe erudite, a unor mituri gnostice, pentru că ele aveau ca bază Vechiul Testament, care era considerat o creație demonică, tot așa cum Dumnezeul Vechiului Testament era considerat un demon, să spunem, un demiurg inferior - orgolios, tiranic și ignorant. Când primii romantici - Shelley și Byron - constată, în jurul anului

1820, „moartea lui Dumnezeu”, ei iau ca bază, în mod spontan, tot Vechiul Testament, pe care-1 interpretează în sens invers⁵: ceea ce în Vechiul Testament e prezentat ca valoare apare, la Byron de exemplu, ca nonvaloare. între Abel și Cain, Byron alege desigur cunoștința lui Cain, față de ignoranța lui Abel; alege cunoștința lui Lucifer, față de legile patriarhale și absurde ale lui Dumnezeu. Eminescu se situează în aceeași tradiție în care aș putea să-i mai amintesc pe Leopardi - în Italia, pe Victor Hugo și Lamartine — în Franța, mai puțin pe romanticii germani, care nu mitologizează plecând de la Vechiul Testament. Dacă am vorbi aici de arhetipuri - revin acum la întrebarea dumneavoastră, după un foarte lung ocol -, ar trebui să dăm o explicație abisală genezei spontane a unor mitologii gnostice, în secolul al XIX-lea, cum ar fi mitologia lui Eminescu în poemele *Mureșanu* și *Demonism*, în variantele scrise după 1872.

A.O. : Care este, deci, după părerea dumneavoastră de astăzi, raportul dintre gnosticism și romantismul eminescian ?

I.P.C. : Dacă ne uităm mai atent, așa cum am făcut-o în articolele mele ulterioare, vedem că, deși superficial mitologia lui Eminescu seamănă mult cu cea gnostică, este vorba de un tip radical opus de nihilism. Gnosticismul este nihilist întrucât negă toate valorile terestre în favoarea transcendenței. Gnosticismul este un tip extrem de nihilism metafizic. în ultimă instanță, ar promova distrugerea totală a lumii numai ca transcendența să poată exista nestingherită. Nihilismul lui Eminescu și cel romantic în general, dimpotrivă, neagă forța transcendenței și, cum o face Eminescu în poemul *Demonism*, conferă demnitate și realitate existenței terestre. Este vorba deci de un nihilism antimetafizic. Cred că toate verigile intermediare ale genezei miturilor romantice nu se pot explica prin prisma arhetipurilor ci, pur și simplu, plecând de la faptul că s-a mitologizat în ambele cazuri - gnostic și romantic - asupra aceluiași text: Vechiul Testament.

A.O. : Romulus Vulcănescu pregătește în prezent o carte, cu o temă pe cât de interesantă pe atât de dificil de sintetizat: *Mitologia română*⁶. Cu acest titlu au mai apărut două cărți : una, în 1916, a lui Tudor Pamfil și cealaltă, în 1944, a lui Marcel Olinescu. Ambele însă au rămas la un nivel descriptiv, fiind simple colecții de legende și credințe populare românești, fără comentarii critice și care, pe deasupra, suferă de o serie de deficiențe. Legat de acest lucru, v-aș întreba ce credeți dumneavoastră despre utilitatea studiilor în domeniul mitologiei românești. O problemă controversată în ultimul timp de specialiștii români este aceea dacă se poate vorbi de o mitologie românească propriu-zisă sau, mai degrabă, de un complex de teme și motive mitice.

I.P.C. : Da, cred că se poate vorbi de o mitologie românească, dar aceasta trebuie evident reconstruită, pentru că se prezintă sub forma unui *puzzle* cu piese dispartate pe care trebuie să le punem cap la cap...

A.O. : Și, din păcate, cu multe piese lipsă...

I.P.C. : Da, cu foarte multe piese lipsă. Dar cred că ar fi foarte interesant dacă, în limita bunului simț științific, am începe să speculăm pe marginea acestei mitologii, chiar dacă, să zicem, unele speculații se vor dovedi a fi greșite, unele reconstituiri - false. Mi se pare totuși foarte important să nu încetăm de a încerca astfel de sinteze. De exemplu, a apărut o carte în limba franceză despre mitologia vampirului în România, scrisă de Adrian Cremene. Eu am recenzat-o foarte rău în *Revue de l'Histoire des Religions*, care apare la Paris și, în fond, îmi pare rău, pentru că volumul nu este lipsit de merite, dar risca să prezinte o imagine foarte falsă a mitologiei românești, întrucât ambiția autorului era aceea de a atrage în sfera mitologiei vampirului și alte complexe de credințe românești. Dacă n-ar fi fost făcută cu atâta evidentă neîndemânare, încercarea ar fi fost interesantă.

A.O. : Tot recent și tot cu această temă a apărut o altă carte, de data aceasta merituoasă, semnată de cercetătorul american Harry A. Senn - *Were-Wolf and Vampire in Romania* (New York, 1982) - care tratează vechi credințe românești în licanotropie și strigoi, în comparație cu cele din centrul, estul și sud-estul Europei. Dar să revenim...

I.P.C. : Cred că este posibil și foarte necesar să facem cât mai multe reconstituiri în domeniul mitologiei românești, să ne mișcăm pe acest teren, chiar dacă este de multe ori vorba de un teren cu nisipuri mișcătoare. În acest sens, aștept cu nerăbdare și cu foarte mare interes cartea lui Romulus Vulcănescu.

A.O. : Mai ales în condițiile în care, repet, o astfel de sinteză critică lipsește, lipsă care se resimte acut în cultura românească...

În încheiere, vă mulțumesc pentru acest dialog.

I.P.C. : Și eu vă mulțumesc. Vă propun să-l continuăm cu un proxim prilej⁷.

A.O. : De acord.

Universitatea din Groningen (Olanda),
30 octombrie 1984

NOTE

1. Este vorba de cărțile *Expériences de l'extase* (Payot, Paris, 1984) și *Eros et Magie à la Renaissance. 1484* (Flammarion, Paris, 1984), ambele prefațate de Mircea Eliade.

2. Nu era deloc o întâmplare. Temele pe care le-am abordat în acest dialog (religiile dualiste, gnosticismul, nihilismul s.a.) erau atunci, în 1984, obiect de studiu pentru Ioan Petru Culianu și au compus, ulterior, materia unei cărți de excepție : *Gnozele dualiste ale Occidentului*, carte care a cunoscut ediții în mai multe limbi: franceză, italiană, engleză și română (Nemira, 1995).

3. Andrei Oișteanu, *Grădina de dincolo. Zoosophia*, Dacia, Cluj, 1980.

4. în publicația *Etimologica*, București, 1982, p. 186.

5. Pentru regula „exegezei inverse” - fundamentală în gnosticism - vezi Ioan Petru Culianu, *Gnozele dualiste ale Occidentului*, Nemira, București, 1995, p. 157 sq.

6. La data consemnării dialogului, cartea se afla în pregătire; ea a apărut la Ed. Academiei, în 1985.

7. Din păcate, un proxim prilej nu a mai apărut. Ioan Petru Culianu a fost asasinat, prin împușcare, la 21 mai 1991, la Universitatea din Chicago, la vârsta de 41 de ani.

MATEI CĂLINESCU

CULIANU: ELIADE: CULIANU¹

En elle-même toute idée est neutre, ou devrait l'être; mais l'homme l'âme, y projette ses flammes et ses démençes; impure, transformée en croyance, elle s'insère dans le temps, prend figure d'événement: le passage de la logique à l'hystérie est consommé... Ainsi naissent les idéologies, les doctrines, et les farces sanglantes. Idolâtres par instinct, nous convertissons en inconditionné les objets de nos songes et de nos intérêts. [...] Lors même qu'il s'éloigne de la religion, l'homme y demeure assujetti; s'épuisant à forger des simulacres de dieux, il les adopte ensuite fiévreusement: son besoin de mythologie triomphe de l'évidence et du ridicule.

E.M. Cioran

Nu pot spune că am fost unul dintre prietenii apropiați ai lui Ioan Culianu, nici că amiciția intergenerațională care ne-a legat (eu născut cu șase ani înainte de război, el cu șase ani după) a fost altfel decât intermitentă, cu întreruperi uneori de câte doi, trei ani, și lipsită de efuziuni ori de confesiuni intime. Au fost însă perioade când ne-am văzut des și am avut discuții substanțiale pe teme literare, filozofice, istorice, discuții focalizate mai ales pe personalitatea lui Mircea Eliade, al cărui discipol era. Din motive care vor deveni evidente, mi-e greu să separ amintirile mele despre Culianu de cele despre Eliade, ale cărui taine încercam amândoi să le descifrăm și să le înțelegem, din unghiuri desigur diferite, dar cu unele suprapuneri semnificative.

Fiind un mare amator de literatură fantastică, aveam un viu interes imaginativ față de esoterism, ocultism, magie, vrăjitorie și alte fenomene din sfera paranormalului. Ruptura

de orizonturi a fantasticului e de neconceput fără co-prezența acestora, bune conducătoare de supranatural, alături de fenomenele diametral opuse din sfera normalului, a „realului”, fie și a banalului. Culiianu era, între altele, un fin expert în istoria teoriilor și practicilor magice, pe care încerca să le explice prin teorii științifice modeme sau postmoderne (paradoxuri logice și enigme fizico-matematice, anume aspecte ale psihologiei cognitive), fiind el însuși autor de povestiri în maniera lui Borges. Mărturisesc că ficțiunile lui nu mă prea atrăgeau literar; personajele mi se păreau neconvingătoare; în schimb, autorul mă atrăgea ca om printr-o latură misterioasă, prin sentimentul pe care mi-l dădea că se poate orienta într-o lume pentru mine incomprehensibilă.

Am avut adeseori prilejul să învăț din discuțiile cu el și să profit de unele sugestii de lectură. Astfel, de pildă, mi-au ajuns în mână un Edwin Abbott Abbott (*Flatland*) sau un Rudy Rucker despre matematica celei de-a patra dimensiuni și despre infinitatea minții, sau chiar un R.D. Uspensky pe care l-am consultat mai târziu, spre a elucida o aluzie borgesiană. Probabil că singur nu i-aș fi putut descoperi pe acești autori eterogeni, recomandați de el și studenților de la Chicago pentru un curs despre a patra dimensiune, văzută ca o formă a sacralului accesibilă și pe căi matematice, nu doar pur magice. Dacă nu altceva, cărțile acestea mi-au retrezit curiozități intelectuale somnolente și mi-au îmbogățit cu nuanțe noi înțelegerea lecturii ca joc, despre care urma să scriu mai pe larg în eseu de depre recitare (*Rereading*, 1993).

Interesul meu pentru fantastic, despre care țineam pe vremea aceea cursuri de literatură comparată la Indiana University, era de felul celui descris memorabil, în secolul luminilor, de Madame du Deffand. La întrebarea „Credeti în fantome?”, aceasta răspunsese: „Nu, dar mi-e frică de ele.” O asemenea frică vine dintr-un fel de credință prefăcută sau simulată „sincer”, de dragul unui joc imaginativ care, ca orice joc, poate deveni serios, absorbitor, chiar obsedant, deși ră-

mâne tot timpul deosebit de credința propriu-zisă. Culianu îmi dădea însă uneori impresia - nu atât în scris cât în viață - că electiv „crede în fantome”, în experiențe mediumnice, în comunicări de dincolo de moarte, în posibilitatea percepției extrasensoriale, în capacități fakirice de a merge desculț prin cărbuni aprinși etc. El era - sau doar părea? - ceea ce aș numi un *sceptic credul*. Ca savant, îndoiala îi stimula dorința de cercetare, îl ghida în labirintul tot mai vast al propriei sale erudiții. Ca vizionar, în anumite momente de deschidere față de prieteni sau de studenții apropiați, abandona îndoiala ca din senin, arătându-și fața ascunsă de om în fond superstițios. (Superstiția la intelectualii creatori e un semn de prospețime și de vitalitate.) Oricum, mi se părea bizar și amuzant să aflu că practica, de pildă, divinația și că-și ghicea viitorul în cărțile de tarot. Pe de altă parte, în discuțiile despre religiile constituite, și în primul rând despre creștinism, putea fi de-o luciditate negativă care se apropia de cinism. Citea disputele teologice ca pe niște confruntări tactice, mascate și calculate, înscrise într-o luptă pentru putere - dar o putere care niciodată nu începea, deși sfârșea, prin a fi politică. Preferințele lui mergeau spre misticisme sau erezii (gnozele și dualismele au fost o preocupare majoră), în opoziție cu bisericile creștine, dintre care judeca sever, către sfârșitul scurtei sale vieți (a murit înainte de a implini 42 ani), mai ales ortodoxia răsăriteană cu reflexele ei ideologice anti-moderne („ortodoxismul”).

La Chicago, poate și datorită stilului său vestimentar cu clemente italiene, Culianu făcea figură de tânăr erudit excentric, văzut de răuvoitori ca un fel de „erratic playboy scholar”. Mă întrebam dacă eclecticismul cu care se îmbrăca, dublat de cel intelectual-savant, nu era și o poză, un mod de a atrage atenția, poate o formă de cochetărie cu moda culturală „New Age”, care voia să recupereze la nivel popular mai toate tradițiile mistice, ocultiste, sau doar superstițioase din Est și din Vest, sub semnul unui narcisism generational? Sau era vorba, în cazul lui, de-un mod de a ironiza pieziș corpul pro-

fesoral dominant la University of Chicago, mai conservator stilistic, mai programatic „continental” (citește: european imaginar) și mai afectat de snobism intelectual decât corpul studentesc, de care Culianu voia să se apropie? Oricum, mie toate aceste înclinații și idiosincrasii ale lui mi-erău simpatice, îmi deschideau pofta de a afla mai mult despre el și despre generația următoare, cunoscută și sub numele de „Generation X”. La polul opus al personalității sale, mă împiedicau să mă apropii mai mult de el deprinderi păstrate din anii săi formativi din România și folosite în relațiile cu români din exil, de exemplu politețea pe care mi-o arăta, respectul său excesiv care mă îmbătrânea, mă împingea într-un alt timp cultural, în care redeveneam profesorul lui de altădată. Simțeam apoi, la acest om cu o minte atât de încăpătoare, care izbutea să controleze o uriașă masă de cunoștințe precise, o anume slăbiciune a acelei inteligențe morale care vine din sfârșierea exilului, din sentimentul ireversibilului și al ireparabilului. Culianu era în fond un optimist, un om plin de energie, orientat spre viitor, cu încredere în propriul său viitor profesional, (îmi explicam astfel părerea sa mai degrabă negativă despre Cioran, pe care eu îl admiram, dar pe care el îl vedea ca pe-un personaj comic, torturat de false dileme existențiale, un fel de Woody Allen apocaliptic.) Altfel, avea multe trăsături atașante: o modestie generoasă, o deschidere intelectuală cu adevărat ecumenică, o pasiune (est)europăeană pentru discuțiile „de idei” dincolo de profesiunea îmbrățișată. Prezența lui fizică de bărbat relativ scund și parcă fragil, cu gesturi stângace, cu priviri ezitante din spatele ochelarilor (priviri care însă se aprindeau deodată și străluceau în focul dialogului), sugera o vulnerabilitate care-l umaniza pe acest „monstru sacru” al erudiției. În ciuda intermitențelor amicitiei noastre, în ciuda răcelilor care au traversat-o, au fost destule momente în care ne-am aflat, cum se zice, pe aceeași lungime de undă. Chiar dacă audiția nu era perfectă, comunicația propriu-zisă putea fi ușor separată de zgomotul alb care-o învăluia.

*

* *

Nu voi uita niciodată momentul când am aflat de moartea lui violentă, fulgerătoare, incomprehensibilă. Eram la Paris, în luna mai a celui an, 1991. Cu vocea ei gravă - răscolită, urgentă, și totuși parcă incredulă - Monica Lovinescu îmi relata la telefon împrejurările asasinării lui Culianu. Fusese împușcat în creștetul capului, în plină zi, într-un W.C. din clădirea universitară unde-și avea biroul. Ucigașul sau ucigașii scăpaseră. Era vorba de un „mesaj”? Nu era deloc clar cine emisese acest mesaj însângerat, nici cui îi fusese adresat. Să fi fost vizat exilul intelectual românesc în ansamblu? Sau mai degrabă exilul de dată mai recentă? Sau disidența anticomunistă care acum, după 22 decembrie 1989, putea circula în Occident? Iar dacă asasinatul fusese pus la cale de fosta Securitate a lui Ceaușescu, reorganizată sub regimul lui Ion Iliescu, ce foloase putea aștepta aceasta de pe urma lui? Sau întregul plan scăpase de sub controlul centrului - un centru slab într-o situație haotică - și exprima doar interesele unui grup extremist național-comunist dintr-o poliție secretă fragmentată și intrată în derută? Dar, oricum, de ce Culianu?

Când peste câteva zile am încercat să răspund mai precis acestor întrebări, în cursul dialogului radiofonic cu Monica Lovinescu pentru emisiunea ei, „Teze și antiteze la Paris”, la o săptămână după asasinat (27 mai 1991), am luat în considerație următoarele, după cum rezultă din notele mele pentru acel dialog, regăsite nu demult printre hârtii vechi. Transcriu rezumativ: „De ce Culianu? Are o poziție politică democratică, anticomunistă și *antilegionară* [subliniat în manuscris]... Membru în consiliul director al *Academiei Româno-Americane*, care urmează să-și țină viitorul congres la București în iunie. Activități disidente, fie și nu de prim-plan (emisiuni

de-a lungul anilor la BBC, articole, uneori foarte tăioase, în *Agora* lui Dorin Tudoran, în *Lumea liberă* de la New York... Carieră universitară extrem de distinsă... profesorat la University of Chicago... cărți erudite în mai multe limbi, franceză, italiană, engleză... Cui prodest? Evident *nu* guvernului român (care vrea respectabilitate internațională), dar *da* Securității ceaușisto-fasciste, care vrea să semene confuzie și spaimă atât în țară (inclusiv unele cercuri guvernamentale), cât și în exilul intelectual... Asasinarea lui Culianu ca act terorist... «Lectură»: semnal *anti-intelectual*... semnal *enigmatic* (asasinatul folosește enigma însăși ca pe-o formă de teroare)... semnal *ambiguu*: se adresează exilului intelectual academic (inclusiv ARA și alte organizații similare), cât și intelectualității radicale sau chiar moderate din România... celor care s-au simțit vizați și de alte semnale securiste cum au fost bătaia pe stradă a lui Petru Creția sau a lui Banu Rădulescu... Semnalul se adresează chiar și unor guvernanți, dacă nu și guvernului însuși... în măsura în care [acest asasinat] indică incapacitatea guvernului de a controla anume forțe extreme ale Securității."

Analiza „la minut” de atunci mi se pare și azi, în linii mari, acceptabilă, deși unele detalii semnificative nu sunt la locul lor și unele băjbâieli pot sugera piste de interpretare false (bunăoară „semnalul” n-avea nici o legătură cu activitățile Academiei Româno-Americane). Alte detalii, deși cunoscute de mine la vremea respectivă (căci, nu-i așa?, cunoaștem totdeauna mai multe detalii decât pot acoperi ipotezele noastre), și-au revelat importanța mai târziu. Din nefericire, în ceea ce mă privește, această importanță continuu s-o resimt doar intuitiv și deci ambiguu, fără să pot risipi enigmele care o înconjoară. Căci e vorba aici, din ce în ce mai probabil, de o „crimă perfectă.” Astfel încât adevărata motivație a „lichidării” lui Ioan Culianu (printr-un asasinat „ritual” degradant, cum au notat fără întârziere unii dintre colegii săi de la University of Chicago, profesorul Anthony Yu, de exemplu) nu

va deveni clară decât dacă cei care au pus-o la cale vor dezvălui vreodată public planul lor, felul în care a fost gândit și executat. Ce i-ar putea determina să facă un asemenea lucru? Ce împrejurări greu de conceput i-ar putea, bunăoară, face să se simtă mândri de acțiunea lor, să vrea s-o recunoască, s-o reclame și proclame ca pe un succes? Iată o cotitură istorică atât de rea în improbabilitatea ei încât prefer să nu mi-o imaginez.

Cum sugera Umberto Eco într-un articol din *The New York Review of Books* din aprilie 1997 (pe marginea cărții lui Ted Anton *Eros, Magic, & the Murder of Professor Culianu*, 1996), asasinarea nerezolvată a lui Ioan Culianu proiectează figura sa în legendă și mit. În centrul acestui mit e personalitatea excepțională a unui tânăr savant (42 de ani neîmpliniți) care se îndrepta spre o înțelegere originală a fenomenelor religioase, văzute drept manifestări ale unui sistem autonom, ireductibil al minții omenești. Acest sistem ar funcționa după principiile unei „logici” computaționale și intertextuale. Cu alte cuvinte, Culianu respingea atât fenomenologia religiei (în marginile căreia își construise opera teoretică Mircea Eliade), cât și, mai direct, explicațiile socio-economice (marxiste sau istoriste), îmbrățișând o viziune în care religiosul însuși ar determina culturalul și, în ultimă instanță, economicul, pe linia unui Max Weber (care deriva spiritul capitalismului din etica protestantă) - dar un Max Weber revizuit în contextul științei cognitive contemporane.

*

* *

În România, unde s-a format împotriva ideologiei oficiale comuniste, Culianu și-a ales încă de pe băncile liceului nu atât un model (modelele pot fi relativ ușor schimbate sau multiplicat, succesiv ori simultan), cât un maestru pe măsura energiilor sale intelectuale: și acesta nu putea fi, în împre-

jurările date, decât Mircea Eliade. Interesant e că discipolul s-a autoselectat fără cunoștința maestrului, care era departe, peste ocean, în exil, inaccesibil. Schimbul viu, nemijlocit, „paideic” - ca să folosesc termenul aplicat de Sorin Antohi grupului din jurul lui Constantin Noica de la Păltiniș -, nu putea avea loc, astfel încât Culianu a fost pentru câțiva ani în situația de a dialoga cu Eliade doar imaginar, prin lecturi și relecturi. Altfel, ucenicia lui a fost exemplară: după o lungă pregătire solitară în România ceașistă, el a trecut cu succes obstacolele inițiatice, inclusiv proba de foc a exilului, fiind în sfârșit recunoscut de maestru. Era fatal - în logica relației dintre un maestru puternic și un discipol la fel de puternic - ca la un moment dat, mai devreme sau mai târziu, dintr-un motiv sau din altul, discipolul să încerce să se elibereze de sub o tutelă intelectuală și morală devenită restrictivă. Acest moment venise tocmai în anii din preajma și de după moartea lui Mircea Eliade (22 aprilie 1986). Dar despre această despărțire ceva mai târziu.

Eu însumi, încă de pe la mijlocul anilor '70, trăind în Statele Unite ale Americii, m-am apropiat de Mircea Eliade, dar nu ca discipol (ar fi fost oricum prea târziu, căci aveam aproape 40 de ani când l-am cunoscut, iar lectura operelor sale nu mă influențase atât de adânc ca pe Culianu). Aveam, proaspăt desțărât, o situație încă nesigură în lumea universitară americană, și prietenia pe care Mircea Eliade și soția sa mi-au arătat-o a fost pentru mine și pentru familia mea un important punct de sprijin în acei primi ani derutanți de exil. Printre alte gesturi generoase, el a scris, bunăoară, una din recomandările pentru bursa Guggenheim pe care am primit-o în 1975, iar în 1977 a acceptat să fie nașul fiului meu, al cărui botez a avut loc în primăvara următoare la o biserică românească din Chicago.

Prin 1973-74, profesorul E.D. Tappe de la Londra mă îndemnase să scriu ceva pentru colecția americană Twayne World Authors Series și am propus o introducere în opera lui

Eliade, cu accentul pe literatura sa, puțin cunoscută în Occident. Citisem deja o mare parte din ceea ce publicase Eliade în România în volume, ca și proza din exil, și ideea relecturii mă ispitesc. Începând din 1977, am publicat în engleză mai multe texte despre Eliade, versiuni ale unor posibile capitole din proiectata carte, dintre care aș aminti aici „între istorie și paradis: încercări inițiatice”, pe marginea romanului *Noaptea de Sânziene*, cu prilejul apariției sale în traducere engleză (*The Journal of Religion*, 1979, 218-223). (Eliade fusese încântat de articol și mi-a spus în mai multe rânduri că era, după părerea lui, cel mai pătrunzător lucru scris până atunci despre *Noaptea de Sânziene*.)

Culianu publicase între timp un studiu monografic despre Eliade în limba italiană (Assisi, 1978), pe care l-am citit cu doi, trei ani mai târziu. Perspectiva era una universitar-erudită, de istoric al religiilor care se adresează unei audiențe de specialiști (formulând, bunăoară, judecăți nuanțate despre tezele de doctorat occidentale despre Eliade) și care nu vrea să-și împovăreze cititorii potențiali cu prea multe referințe la lucruri necunoscute de aceștia și greu de procurat în Occident (lăsând la o parte dificultățile ridicate de necunoscuta, ciudata limbă română).

De aceea, el acorda pe atunci doar puțină atenție scrierilor literare în românește ale lui Eliade, inaccesibile în traduceri, ca să nu mai vorbim de publicistica dintre 1927 și 1940, care era îngropată la „fondul secret” de la Biblioteca Academiei. Mai târziu, intervenind direct sau indirect în controversele de natură politică care se înmulțeau în jurul maestrului, Culianu și-a înmulțit referințele la istoria culturală și politică a României din anii '30, cu turbulențele ei. Analizele lui s-au adâncit, și personalitatea tânărului Eliade (avea 33 de ani în 1940 când a fost numit la legația de la Londra) i s-a înfățișat mai complexă, mai ambiguă, mai neașteptată decât și-o închipuise.

Trebuie notat aici că seria întrebărilor despre trecutul politic al lui Eliade începuse din 1972, într-o publicație de mică circulație în limba română din Israel. Revista *Toladot*, tipărită într-un tiraj probabil confidențial (în orice caz greu accesibilă în afara Israelului), publică fragmente din *Jurnalul* încă inedit al lui Mihail Sebastian, comentate cu anume mărunte inexactități factice. Important e că aceste revelații duc la ruptura legăturilor amicale dintre Eliade și Gershom Scholem - despre care va veni vorba curând.

Într-o carte neterminată despre *Mircea Eliade necunoscutul*, scrisă în 1982-83 în franceză și publicată postum în traducere românească (în volumul *Mircea Eliade*, Nemira, 1995, care conține și traducerea studiului monografic din 1978), Culianu face la un moment dat o mărturisire pe cât de succintă, pe atât de grea de sens: „Numai prin și pentru Eliade am aflat câte ceva despre România. În România, n-am aflat nimic despre România.” Chiar și un admirator critic al lui Eliade ca mine se poate recunoaște în această formulă. Căci în România comunistă nu se putea afla nimic adevărat despre țară, despre istoria și cultura ei; iar dacă se afla ceva, era cel mai adesea mai rău decât nimic. Căci măsluirile ideologice oficiale, interdicțiile, invențiile, dogmele, minciunile, jumătățile de adevăr - chiar și pentru cei care nu le credeau și, spre a se apropia de adevăr, le răsturnau - nu indicau decât piste false.

Orice cenzură e kafkiana, iar cenzura totală e total kafkiana. Situația era de așa natură încât chiar foarte puținii cercetători care aveau acces la „fondurile secrete” ale principalelor biblioteci, și încă și mai puținii cercetători serioși, inteligenți, dedicați, nu puteau ajunge decât la adevăruri locale, circumscrise, imposibil de raportat la structuri de înțelegere mai largi, care le-ar fi putut da un sens. Cenzura totală, aș adaugă, sterilizează adevărurile pe care le îngăduie, le castrează de semnificație.

Că am aflat *prin Eliade* multe lucruri despre România - și în bine și în rău -, recunosc cu gratitudine. Problema mea a fost aceea de a afla *pentru Eliade* - adică pentru o (reconstrucție cât mai adevărată, cât mai autentică a universului intelectual eliadian. În această direcție m-am lovit de tot felul de obstacole, dintre care cel mai mare era imposibilitatea, până la sfârșitul lui decembrie 1989, de a concepe o reîntoarcere temporară în România pentru cercetări ale periodicelor din anii '20-'30, nu numai în scopul de a stabili seriozitatea „angajamentelor” sale, ci și - la fel de important - contextul în care acestea avuseseră loc, ceea ce psihologii de azi numesc „presiunile situaționale”, personale și sociale. Căci se dovedește că în multe alegeri ideologice „presiunile situaționale”, tectonica mișcărilor subterane ale generațiilor, ale grupurilor sociale și culturale, precum și istoria locului cu așteptările pe care le produce în conștiințe, joacă un rol tot atât de mare ca și „trăsăturile individuale”. Toate acestea trebuia să le înțeleg înainte de a termina studiul proiectat. L-aș fi putut desigur întreba pe Eliade însuși, dar ezitam s-o fac înainte de a cunoaște mai bine, mai amănunțit, chiar punctual, opțiunile „mici”, de zi cu zi și de lună cu lună, ale generației sale într-o perioadă agitată de mari și uneori ambigue confruntări ideologice și politice, atât pe plan european cât și într-un colț mai degrabă obscur al continentului european - continentul care a dat naștere, în secolul XX, celor doi monștri istorici gemeni (neidentici, desigur), comunismul și fascismul.

Culianu, ca discipol fidel și de aceea riguros (urma să adopte maxima *Amicus Plato sed magis amica Veritas*), avansase mult față de mine și ajunsese să cunoască destul de bine trecutul lui Eliade și-al generației sale, chiar și fără să consulte bibliotecile românești. În Italia mai întâi, apoi în Franța și în alte țări, Culianu venise în contact și cu exilați români foști legionari, de la care aflase multe detalii - inclusiv anecdote, bârfe, rumori trecute, etc. - despre Mișcare și cei

care gravitaseră în jurul ei. La acest tip de cunoaștere imprecisă, dar nu fără valoare pentru o minte discriminativă, se adăugau informații textuale ajunse în Occident pe căi ocolite, în cazul lui Eliade, întâmplarea face ca un american, istoric al religiilor, fost student al lui Eliade, și mare admirator al profesorului, Mac Linscott Ricketts, care lucra la masiva și minuțios documentata sa monografie *Mircea Eliade: The Romanian Roots, 1907-1945* (1988, 2 volume), să fi avut prilejul să viziteze România către mijlocul anilor '80 și să consulte, timp de câteva luni, colecțiile de periodice interbelice de la Biblioteca Academiei.

Mai mult, Mac izbutise în acei ani de grotescă dictatură ceaușistă să xeroxeze mai toate articolele naționalist-profetice ale lui Eliade, ca și cele câteva luări de poziție prolegionare din 1937-38. Când l-am întrebat cum de i se îngăduise așa ceva, într-o vreme când până și modestele mașini de scris manuale din România trebuiau înregistrate la poliție, el mi-a răspuns: „Adusesem cu mine din America o mașină xerox portabilă și am promis c-o dăruiesc la plecare celor care mă ajută.” Culianu îi ceruse lui Mac, colegialmente, copii după aceste materiale și era deci în cunoștință de cauză. Nu mai țin minte dacă eu însumi i-am cerut copii lui Culianu sau direct lui Mac, fapt e că în 1988 le citisem și fusesem inițial șocat de unele pasaje, foarte puține, e drept, și nu lipsite, în context, de anume ambiguități. îmi pare bine că am păstrat acele copii, încă utile de vreme ce, după știința mea, nici până azi, la mai bine de un deceniu după 22 decembrie 1989, aceste texte, citate foarte des, nu au fost încă publicate în România (cenzura a dispărut, dar idolatriile culturale nu sunt nici ele prietene cu adevărul)².

Adaug un amănunt pitoresc - ca să nu zic „caragialesc” - și poate de interes pentru o istorie a cenzurii din România: cei care-l „ajutaseră” la biblioteca Academiei pe Mac n-au mers atât de departe cu permisivitatea încât să-l lase să

xeroxeze textul cel mai controversat al lui Eliade (de fapt un răspuns la o anchetă), apărut în *Buna Vestire* din 17 decembrie 1937, în ajunul alegerilor, la rubrica „De ce cred în biruința mișcării legionare” (despre existența acestui text se știa, în anii '70 și '80, doar indirect, prin fragmentele din jurnalul lui Mihail Sebastian publicate în Israel în 1972). I s-a interzis cercetătorului american nu numai xeroxarea, dar chiar și transcrierea de mână a textului în limba română; i s-a îngăduit doar să-l copieze în traducere engleză făcută pe loc și sub supraveghere. Cine ar fi bănuț asemenea subtilități, asemenea distincții fine în procedurile cenzurii „spontane”, locale, aplicate unui cercetător individual, străin, suspect, privilegiat?

Sau era vorba de o manipulare pusă la cale „mai sus”? Și care putea fi motivația atenției speciale de care se bucurase acel unic articol din bibliografia eliadiană din partea păstrătorilor de secrete cultural-politice de la Biblioteca Academiei sau de aiurea? Ce i-ar fi putut îndemna să facă un gest vag protectiv față de reputația lui Eliade, dacă nu cumva voiau să păstreze originalul pentru cine știe ce vagi șantaj? Greu de spus. Era, oricum, evident, că ei erau preveniți de caracterul „delicat” al textului. Eliade însuși, întreat de Mac, negase că răspunsul la ancheta *Bunei Vestiri* fusese scris de el - era vorba de o plastografie, fie ea amicală. Unii au speculat că răspunsul ar fi fost compus de Mihail Polihroniade și inclus sub semnătura lui Eliade în ziarul legionar. Eliade însuși - cum voi arăta imediat - vorbește de un răspuns oral la o anchetă, „editat” în redacție.

În iunie 1972, Gershom Scholem îi ceruse lui Eliade explicații despre vederile sale politice din trecut. Lui Scholem, care se apropiase de el la întâlnirile jungiene de la Eranos, i se reproșase în *Toladot* că acceptase să colaboreze la volumul omagial *Myths and Symbols: Studies in Honor of Mircea Eliade*, 1967. În răspunsul dat lui Scholem, Eliade scrie: „Nu-mi amintesc să fi scris o singură pagină de doctrină sau

de propagandă legionară. Dar Sebastian citează (p. 24, col 1) câteva rânduri dintr-un text apărut în cotidianul Gărzii de Fier, *Buna Vestire* (13[sic] decembrie 1937) și intitulat «De ce cred în victoria mișcării legionare». Nu am colaborat niciodată la acest ziar. Cu toate acestea, textul există, de vreme ce Sebastian îl citează. Probabil era un răspuns, oral, la o anchetă, răspuns «editat» de către redactor. Mi-e cu neputință să aduc alte precizări. Dar, în acea perioadă, colaboram la câteva săptămânale importante, unde aș fi putut lesne expune astfel de idei. *De ce n-amfăcut-oT'* (Traducerea din franceză, după o copie xerox a originalului aflată în posesia mea, îmi aparține; scrisoarea a fost publicată în *Jurnalul literar* în 1996.) Eliade colaborase totuși la *Buna Vestire* (vezi biobibliografia îngrijită de Mircea Handoca, Editura „Jurnalul literar”, 1997, care înregistrează trei articole semnate, și trei răspunsuri la anchete, inclusiv textul discutat în corespondența cu Scholem). Era vorba de mărturii de simpatie sau de adeziune personală, dar într-o perioadă de intensă campanie electorală (pentru fatidicele alegeri din decembrie 1937), când tot ce publica „șeful tinerei generații” era implicit considerat propagandă de tineretul intelectual rinocerizat sau pe cale de rinocerizare³. „Doctrinar” al Legiunii însă n-a fost niciodată și n-ar fi putut fi: căci el se încăpățâna să vadă în această organizație nu aspectul de mișcare politică de mase, interesată să cucerească puterea, și utilizând în acest sens o demagogie populist-religioasă, cu prelungiri teroriste, ci o adevărată sectă creștină, mistică, inițiatică, cu o elită secretă, un soi de anti-masonerie cultivând jertfa de sine și moartea.

Am insistat asupra acestui episod pentru că e legat de amintirile mele despre Culiianu. Astfel, în 1983, când a apărut *Festschrift-ul* Eliade editat de Hans Peter Duerr (promisem volumele pentru că eram printre coautori), am citit cu mult interes contribuția lui. El se străduia acolo să demonstreze, cu mijloacele criticii de texte, că „dosarul” Eliade publicat în

1972 în *Toladot* conținea inexactități și că Eliade nu scrisese - și n-ar fi putut scrie - textul din *Buna Vestire*. Analiza pare azi șubredă, dar la acea dată - cu informația pe care izbutise s-o obțină până atunci - e consistentă cu felul în care sunt prezentate „angajările politice” ale maestrului în *Mircea Eliade necunoscutul*. Acolo el scria: „Va... trebui să demonstrez că tot ce am scris despre Eliade a fost dictat de regula fundamentală a istoricului, care este aceea de a urmări adevărul în orice împrejurări; și că din acesta pricină a avut el însuși impresia că-l «criticam»” (p. 263).

Această declarație de principii e crucială pentru înțelegerea personalității lui Culianu, și am avut prilejul s-o verific în mai multe rânduri și, în primul rând, în timpul semestrului sabatic din toamna anului 1988, pe care l-am petrecut la Chicago. L-am văzut atunci în multe ocazii - în apartamentul văduvei lui Eliade, Christinel; în Swift Hall, unde, ca Visiting Scholar, universitatea îmi atribuisese un birou vecin cu al lui; în cafeteria de la subsol din Swift Hall sau în restaurante de pe campus, unde luam masa de prânz împreună; la reuniuni studențești sau la recepții colegiale în casele altor profesori; și desigur în apartamentul său, unde-mi amintesc că am petrecut seara de Thanksgiving a anului 1988 (joi, 24 noiembrie), împreună cu logodnica sa, Hillary Wiesner, care venise pentru această ocazie de la Boston. Culianu era foarte îndrăgostit de Hillary și zbura aproape în fiecare week-end la Boston s-o vadă. Anticipa aceste vizite cu înfrigurare și cu o lumină firavă, timidă, tremurătoare de bucurie pe chip. Aveam impresia că se temea nemărturisit că ar fi putut s-o piardă oricând. Fosta lui studentă de la Chicago, acum angajată în studii graduate islamice la Harvard, era mult mai tânără decât el și crescută într-o lume complet diferită de a lui. Va fi fost ea atrasă de „exotismul” lui cultural, de stângăciile lui, de accentul lui străin? Faptul că-i admira inteligența și scrisul, oricât de mândru l-ar fi făcut, nu-i dădea asigurări cu privire la durabilitatea

relației lor. Vizitele la Boston îl scoteau temporar din astfel de incertitudini.

* *

În anii '80, amânasem, reluasem și iarăși abandonasem proiectul cărții despre Eliade. În special nuvelele fantastice, care mă fascinaseră încă din România (*La țigănci și alte povestiri*, București, 1969), îmi provocau la fiecare nouă lectură perplexități hermeneutice și totodată dezamăgiri estetice, căci îmi dădeam seama de anume stângăcii de construcție și de-o anume inconsistență psihologică a caracterelor. Defecțele lor literare aveau totuși, în acei ani, un caracter stimulator pentru mine: recitindu-le le rescriam în minte, rearanjam scenele, adăugam sau eliminam un detaliu, mi se părea că descopăr formulări mai fericite: imaginația mea de cititor producea capodopere efemere care, o dată cartea închisă, se prăbușeau în uitare. Nu puteam însă uita labirinturile de simboluri sau oscilațiile între literă și alegorie, care mă incitau și mă frustrau totodată și din care degeaba încercam să ies după ce lectura propriu-zisă era terminată. Personajele, deși rareori memorabile, spuneau într-un limbaj obișnuit lucruri care, prin curioasa lor ambiguitate, mi se întipăreau în minte. Despre ce era vorba? Pentru a le explica, construiam ipoteze care, la o analiză mai atentă, nu rezistau. La început ipotezele erau generale (ilustrând paradoxurile relației dintre sacru și profan, miraculos și banal, recognoscibil și irecognoscibil). Pentru verificarea lor se dovedeau necesare amănunte tot mai precise, care, de negăsit în teologie sau teosofie, trebuiau căutate - unde? În istorie, în istoria trăită de autor, în anii '30 și, după război, în anii de exil, urmărind de departe căderea României în „post-istoria” comunistă.

Substanța acestor ipoteze care adesea se băteau cap în cap o formau desigur proiecțiile mele de cititor, cu sistemul meu de referințe, cu informația mitologică, istorică, politică pe care o adunasem din alte lecturi, inclusiv lecturi întreprinse *prin* și *pentru* Eliade (repet formularea deja citată a lui Culiianu, care mi se potrivea atât de bine și mie: „Numai prin și pentru Eliade am aflat câte ceva despre România. în România, n-am aflat nimic despre România”). între altele, prin și pentru Eliade mi se trezise un viu interes pentru istoria României din anii '30 încoace, divergent în raport cu preocupările mele profesionale de universitar american și, de asemeni, cu cele cotidiene de imigrant care se integrează încet-încet într-o nouă cultură, care învață un nou sistem de reguli scrise și mai ales nescrise, adeseori în tensiune cu regulile vechi. Pe de altă parte, acel trecut istoric avea o legătură cu identitatea mea profundă, de român în exil: mă născusem la București în 1934 și curiozitatea mea redeșteptată promitea o înțelegere mai puțin schematică a zbuciumului istoric în care îmi fusese dat să mă nasc, să cresc, și să trăiesc aproape 40 de ani. Oricum, ceea ce aflam despre trecutul politic al lui Eliade - și despre trecutul politic al țării pe care o părăsisem, trecut pe care regimul comunist îl trata ca pe un „secret de stat” - mă tulbura și influența puternic proiecțiile și așteptările mele de cititor.

De unde sensul unor oblicități neașteptate (finalmente irezolvabile chiar și pentru analistul cel mai atent) pe care îl căpătau nuvelele sale fantastice revizitate, și chiar un roman ca *Noaptea de Sânziene*. Cel care mi-a atras atenția asupra ambiguităților subtile și riguros indecidabile din proza lui Eliade a fost Culiianu. Mi s-a întipărit în minte o conversație pe care am avut-o în 1988, în cursul unei plimbări pe campus-ul universității din Chicago. Era toamnă, în coroana copacilor petele de culori delicat conturate, verde pal, galben sau roșu, se răriseră. Mergeam încet, cu pași foșnitori prin frunzele căzute. Era după echinox dar noi vorbeam de solstiții. Mă

gândisem vreodată la coincidența calendaristică dintre noaptea mitică de Sânziene la români, 24 iunie - numită în titlul romanului - și noaptea istorică în care fusese înființată Legiunea Arhanghelului Mihail, 24 iunie 1927, ora 10 seara? Culianu făcuse această legătură într-o emisiune la BBC în românește, într-un context pe care nu l-a evocat. Cunoșteam bine romanul și, din cuprinsul lui, n-aș fi putut niciodată descoperi această coincidență, izbitoare totuși. Mi-am pus după aceea câteva întrebări: să fie vorba de-o coincidență voită? Și dacă da, de ce fusese ea trecută sub tăcere în text, cu ce intenție, cu ce efecte; să fie aici indicația unei adeziuni sau, dimpotrivă, a unei delimitări; sau a unei ambivalențe?

Ipoteza unei coincidențe voite (deși niciodată semnalată de autor, deci „camuflată”) e plauzibilă. Multe acțiuni importante din proza fantastică a lui Eliade se petrec la vremea solstițiului de vară, înconjurat de-o întregă aură de mituri, rituri și superstiții erotico-florale în societățile agricole arhaice, cu prelungiri în creștinismul țărănesc din Sud-Estul Europei. Ca antropolog religios cu o pasiune declarată pentru identificarea unor astfel de supraviețuiri mitice, Eliade cunoștea ca nimeni altul subiectul. În românește, „sânzienele” sunt unul din numele sărbătorii din 24 iunie. E o sărbătoare cu două fețe, suprapuse dar distincte. În creștinism, ea marchează nașterea Sfântului Ioan Botezătorul, cum ar confirma și derivarea etimologică nesigură din latină, „sanctus dies Johannis”, cu toate că magia erotică a zilei n-are nimic creștin. A doua față e cea păgână, cu privirea întoarsă spre zeița Diana (derivare etimologică incertă, dar sugestivă: Sânziana = Sancta Diana).

Un cititor atent și informat al prozei lui Eliade va recunoaște fără mari dificultăți sensul simbolismelor solstițiale (trebuie adăugat că și opusul solstițiului de vară, cel de iarnă, joacă un rol pivotai): vara stă sub semnul lui Eros, iarna sub cel al lui Thanatos. Problema e: putem da și o semnificație

politică coincidenței dintre data înființării Legiunii și data cu care începe *Noaptea de Sânziene!* Dată fiind structura personajului central, Ștefan Viziru, proiecție înșelător autobiografică a autorului pe un fundal de „teroare a istoriei”, semnificația politică ar putea fi văzută ca efectiv negativă, o repudiere a istoricului din perspectiva sacrului, dar și ca o acceptare a lui din perspectiva unei logici a „saltului în paradox”... Istoria e ineluctabil tragică, dar există în linearitatea ei puncte de ruptură prin care eul individual o poate depăși - prin *eros*, prin *agape*, prin *mit*. Noaptea de Sânziene, cea mai scurtă noapte a anului, e un moment în care se produc evenimente miraculoase, alături de altele care neagă miraculosul, jocuri primejdioase de *coincidentia oppositorum*, cu consecințe dramatice. Totul rămâne în ambiguitate, simbolismele au sensuri contradictorii care se anulează reciproc, ne pierdem într-un labirint. Ramificațiile alegorico-simbolice devin din ce în ce mai enigmatice. Romanul poate fi citit și într-o cheie astrologică sau alchimică, dar nu cred că enigmele lui profunde ar putea fi astfel mai convingător descifrate. O lectură politică neutră e imposibilă: ea va fi ori apologetică ori acuzatorie, dar nu va aduce clarificări structurale definitive.

Moartea lui Eliade în aprilie 1986 m-a tulburat, m-a făcut să-mi re-evoc amintiri și să-mi repun întrebări în legătură cu relația noastră amical-colegială. În drum spre Chicago (unde aveam să particip la serviciul memorial la care, printre alți vorbitori, Culiănu și Saul Bellow au citit cu glas tare fragmente din proza lui), ascultam în mașină Requiemul lui Gabriel Fauré, acea „berceuse de la mort”, cum i s-a spus, cu ochii împăienjeniți de lacrimi. Eliade a fost totdeauna cald și bun față de mine, de-o generozitate naturală, simplă, delicată

care mi-a fost de mare ajutor în primii ani de exil, și întâlnirile noastre mă întăreau interior, dându-mi în același timp sentimentul straniu de a fi avut loc într-o Românie ireală, transparentă de altădată, familiară și mitică, în care el mi-ar fi fost unul din profesorii preferați (necrologul pe care urma să-l scriu pentru *Limitele* lui Virgil Ierunca se intitula chiar „Profesorul”). Relația noastră, colorată de această percepție a mea - o percepție care-mi întărea timiditatea față de el - a rămas de aceea respectuos distantă, cum indică faptul că, în conformitate cu obiceiurile lingvistice românești, el mi se adresa cu „tu”, iar eu nu puteam, și nu eram invitat, să cobor sub „dumneavoastră”. În contrast - și în conformitate de astă dată cu obiceiurile lingvistice americane - Christinel Eliade ne-a îndemnat de la început să-i spunem „tu”, și atât soția mea cât și eu am făcut-o fără ezitări, în consonanță cu sentimentele noastre de afecțiune spontană și de simpatie admirativă pentru această femeie extraordinară. Vocea ei profundă, cu vibrații aspru-mătăsoase, am îndrăgit-o din prima clipă, și mi-a rămas la fel de dragă chiar și când, mai târziu, în anii 1990, mă certa pentru că nu mai terminam cartea despre Mircea și nu interveneam în polemicile care se purtau în jurul personalității lui. Venea dintr-o familie boierească din Moldova, vorbea românește cu un încântător accent moldovenesc-aristocratic, și era total devotată memoriei soțului ei, după moartea căruia instalase, în apartamentul de pe Woodlawn Avenue, un altar de flori proaspete într-un colț al camerei de primire, sub o fotografie mărită a lui Eliade în floarea vârstei. De câte ori mergeam s-o vizitez aduceam, de la o florărie din împrejurimi, un buchet sau o glastră pentru acel „shrine” întreținut în mare măsură de prieteni.

Moartea lui Eliade m-a făcut să-mi pară rău, să am remușcări că nu-mi ținusem promisiunea de a scrie cartea despre el, astfel că în 1987-1988 mi-am reînnoit încă o dată hotărârea de a relua studiul de atâtea ori întrerupt. Soarta lui a fost însă să rămână, până azi, neterminat. Cum România era

pe atunci închisă pentru un exilat politic ca mine, m-am gândit să profit de noua ocazie de cercetare oferită de constituirea arhivei Eliade în cadrul colecției de cărți rare și de manuscrise a bibliotecii Regenstein de la Chicago (1987). Christinel a aprobat cererea mea de acces liber la arhivă (închisă publicului pentru cincizeci de ani de la moartea lui Eliade), așa că mi-am organizat șederea la Chicago, în concediul sabatic din 1988, astfel încât să pot lucra simultan la două proiecte: cartea despre relectură (*Rereading*, care a apărut 1993) și examinarea atentă a arhivei Eliade, trei, patru ore pe zi. În aceste împrejurări, cum am mai spus, era firesc ca unul din subiectele care reveneau mereu în convorbirile cu Culianu să fie „alunecările” politice ale lui Eliade din anii '30. Mai ales că în Occident începuseră să apară articole tot mai severe despre relațiile sale cu Garda de Fier și se putea anticipa înmulțirea lor.

Cunoscând amândoi cele zece-doăsprezece articole direct incriminate sau incriminabile, am căzut de acord că ar trebui republicate fără întârziere într-un mic volum cu textul românesc și cu traducerea paralelă în engleză, însoțite de o prefață (scrisă de Culianu) și de substanțiale note istorice. Am vizitat-o împreună pe Wendy Doniger (O'Flaherty), titulara catedrei Eliade și prietenă bună cu Christinel, cerându-i părerea. A găsit ideea excelentă și și-a oferit sprijinul, dar prevedea dificultăți care s-au dovedit curând insurmontabile (Christinel s-a împotrivit categoric). Cunoscut ca discipol al lui Eliade, Culianu, acum profesor plin la Divinity School, era desigur săcâit de întrebările pe care i le puneau colegii și studenții în legătură cu trecutul politic al maestrului său.

* *

Când l-am revăzut în toamna lui 1988, Culianu își modificase parțial vederile despre ideile politice ale lui Eliade, așa

cum fuseseră acestea descrise în monografia *Mircea Eliade necunoscutul*, scrisă între 1982-83. Anume, devenise mai critic față de fostele angajamente ale maestrului. Recunoștea că acesta se orientase greșit în politică în anii '30, că se lăsase molipsit de credințele „salvaționist”-naționaliste ale generației⁴, că fusese la un moment dat apropiat de Legiune și de șeful charismatic al acesteia. Luând cont de datele și ipotezele în acest sens, care începuseră să apară în polemici în jurul lui Eliade din 1985-86, Culianu regreta că nu cunoscuse mai devreme unele documente. Pe de altă parte, era neîmpăcat împotriva inexactităților și interpretărilor exagerate, răuvoitoare, care nu lipseau din astfel de piese „demascatoare” (mă gândesc la publicațiile anti-Eliade ale unei cercetătoare care, cu puțini ani înainte, își luase doctoratul în Franța cu o amplă teză despre același Eliade, nu numai mediocră intelectual dar și scrisă pe un ton admirativ insuportabil la lectură; citisem teza la îndemnul lui Eliade însuși, care avusese slăbiciunea s-o recomande pentru o poziție universitară în Statele Unite și care îmi ceruse și mie sprijinul în acest sens). Dar toate

- -tea deveneau marginale când venea vorba de opera lui e luată în ansamblul ei.

Din păcate, acesta vastă operă, atât de luxuriant erudită și atât de accesibilă unui public internațional, dădea semne de îmbătrânire metodologică. Marile idei ale lui Eliade, îmi spunea Culianu, cum ar fi cea despre posibilitatea unei fenomenologii istorice a sacrului, nu rezistau prea bine noului climat intelectual din Occident, dominat de poststructuralism. Succesul mondial al lui Eliade, ca și interesul specialiștilor în ipotezele lui, erau fragile și aveau să fie uitate încet-încet, anticipa el. Cine, în afară de erudiții în istoria disciplinei (antropologie culturală și religioasă, istoria și filozofia religiilor și miturilor), mai citește azi pe James Frazer (autorul cândva faimosului *The Golden Bough*) sau pe Max Midler? Cu timpul, opera de savant a lui Eliade avea să sufere o soartă asemănătoare - erudiția, oricât de ieșită din comun, se

învechește; ipotezele irefutabile, oricât de atrăgătoare prin originalitatea lor pentru o vreme, devin obsolete. Dar, evident, oricât ar fi de improbabilă, reînvierea lor nu poate fi exclusă. Eram de acord. Cât despre cultura română, aș adăuga eu azi, la zece ani de la dispariția oficială a comunismului, Eliade va continua să fie o icoană a împlinirii, în ciuda derapajului său ideologic, un geniu într-o constelație finalmente transpolitica de români din țară și din emigrație (Eminescu și Caragiale, cele două axe ale identității culturale românești, Hașdeu, Iorga, Brâncuși, Ionesco, Cioran); o provocare pentru rarii iconoclaști, o inspirație pentru și mai rarii savanți în istoria religiilor, folclor sau antropologie; un model sau un contra-model - și contra-modelele pot fi uneori la fel de importante ca și modelele pozitive - pentru scriitori și artiști.

În 1988-89, Culianu se îndepărta discret de căile maestrului, pe care continua totuși să-l venereze. Profesional, depășise fenomenologia și, cum am mai spus la început, încerca să folosească un model epistemologic computațional intertextual al minții omenești, în care sfera autonomă a religiosului ar avea o pondere unică⁵. Personal, se îndepărta de preocupările „romaniste” ale lui Eliade. Era pregătit să abandoneze confesiunea ortodoxă și vorbea privat de „Judaism” și „Judaism” în legătură cu proiectul de căsătorie cu Hillary Wiesner. Interesant, el nu-și schimbase însă poziția în ce privește acuzațiile care i se aduceau lui Eliade. Da, înainte de război, Eliade se lăsase luat de valul nationalist-extremist care se revărsase asupra României. Nu, el nu fusese antisemit, nici practic, nici teoretic, deși într-un rând, în ajunul alegerilor din 1937... Dar Culianu continua să creadă, împreună cu Ricketts, în explicația lui Eliade însuși, și anume că răspunsul său la ancheta ziarului *Buna Vestire* din decembrie 1937 fusese alcătuit în redacție, fără știrea sa (deși în consens cu cele câteva articolele anterioare în care dăduse o interpretare religioasă ideologiei legionare, descifrând în ea posibilitatea

unei „revoluții creștine”). Părerea mea - bazată pe o cunoaștere directă a obiceiurilor presei românești din comunism - obiceiuri pe care comuniștii nu le inventaseră însă - e că explicația lui Eliade rămâne plauzibilă, deși, în fond, nu-l scuză; și că în ciuda aparențelor - care în contextul anilor '30 și ai războiului puteau fi legitim interpretate așa cum le-a interpretat Sebastian în extraordinarul său *Jurnal* - el a regăsit după război filonul autentic umanist al gândirii sale din tinerețe, un anume ecumenism. Dar e clar că distanțarea lui Culianu față de maestru avea o explicație mai largă: credința discipolului în infailibilitatea maestrului se clătina.

*

* *

Îl cunoscusem pe Culianu în 1969-70, când îmi fusese student la București. Era, de pe atunci, o figură aparte, un timid ambițios care știa mai mult decât profesorii săi, iubit și admirat fără invidie de cei mai capabili dintre colegii săi. Mai mult decât de la cursuri sau din sala de seminar, mi-l amintesc din zgomotoasele restaurante sau braserii din apropierea Universității (Dunărea, Lido), unde ca tânăr profesor mergeam uneori cu studenții mei favoriți. Mesele noastre se lărgeau repede, se făcea loc pentru prietenii sau prietenele studenților, pentru prietenii și prietenele acestora, și se încingeau discuții pe teme și la nivelurile cele mai diferite, de la povestit de anecdote și bârfeală - pe care o justificam ca pe-o activitate epistemologică informală, un soi de „folclor” epistemologic - până la idei filozofice abstruse; de la chestiuni cotidiene de politică culturală (mai ales obsesii legate de cenzură, căci mai toți participanții scriau și sperau să publice: ce-a mai interzis cenzura în ultimul timp? ce-a mai trecut? ce șanse ar avea o traducere din cutare autor? etc.), până la chestiuni politice, abordate desigur indirect și alegoric. Unii

plecau, alții veneau, depinzând de timpul pe care-l aveau („ferestre” între cursuri, pauze, timp de pierdut etc.); unii stăteau cu orele, alții cu minutele. Culianu apărea imprevizibil la astfel de întâlniri conviviale, uneori volubil, alteori taciturn, dar centrul atenției se deplasa invariabil spre el. Se anima rareori și atunci ochii lui de obicei inexpresivi erau străbătuți de scăpărări lucide, tăioase.

Culianu părăsise România în 1972, la un an după „mini-revoluția culturală” de tip Mao lansată de Ceaușescu, și cu un an înainte de mine. Aveam să-i pierd urma pentru scurtă vreme. La mai puțin de un an după sosirea mea la Bloomington, la Indiana University, am primit de la el o scrisoare expediată din Roma, cerându-mi „indicații în privința unei strămutări în Statele Unite” (28 octombrie 1973). Fusese primit la Universitatea Catolică din Milano, cu o bursă pentru studii doctorale în istoria religiilor. Proiectata lucrare de doctorat nu era încă monografia despre Mircea Eliade, pe care urma s-o scrie în anii următori, ci avea o temă mai generală, logica și psihologia buddhistă (școala „abisală” a lui Asanga și Varubandhu), într-un domeniu totuși apropiat de cercetările sanscritologice ale lui Eliade. (Culianu menționa că descoperise tema în România prin Sergiu Al-George.) O altă scrisoare (Milano, 7 ianuarie 1974), vorbea de o „frumoasă recomandare” pentru studii doctorale dată de Eliade, a cărui operă era fără îndoială unul din cele patru subiecte la care Culianu lucra simultan: „Lucrez la patru cărți deodată, dintre care două sunt pe terminate iar una ar fi trebuit să-mi dea mult râvnitul doctorat... [...] Am speranțe ca una din cărți s-o public la Paris, alta aici; poate că dl. prof. Eliade mă va ajuta să public un articol despre Gnosticism care e în fază de elaborare, parte a acestei teze. [...] Articolul se intitulează «Contemporary Debates on Gnosticism: Jonas-Quispel», iar teza la care lucrez (o scriu direct în engleză, nu în italiană): *Gnosis in Contemporary Research*. Ar avea 300-350 de pp. și ar cuprinde toată bibliografia în jurul Gnozei de la Reit-

zenstein încoace." Uitasem complet de aceste scrisori când le-am găsit, în „arhiva” mea haotică (mai bine zis în „antiarhiva” mea), căutând alte scrisori din a doua jumătate a anilor '80, pe care mă tem că le-am pierdut.

În Occident, l-am revăzut pe Culianu în februarie 1975, când i-am vizitat împreună cu soția mea, Adriana (Uca), pe Mircea și Christinel Eliade la Chicago. Se afla acolo și fostul meu student de la București, Mircea Marghescu care, după câțiva ani în Franța (terminase un doctorat 3ème cycle la École Pratique des Hautes Études sub vaga supraveghere a lui Roland Barthes), fusese numit asistent de franceză în departamentul de limbi romanice de la Chicago. Acesta îl găzduia pe colegul și prietenul din anii de studenție bucureșteană care venise din Italia cu o bursă de studii pentru câteva săptămâni. Fusesem cu toții invitați de soții Eliade la cină, la Quadrangle Club, și apoi în apartamentul de pe Woodlawn Avenue. Nu mai știu ce s-a discutat, dar îmi amintesc că prezența lui Marghescu, a cărui voce ridicată domina conversația altfel calmă, mă irita. Buzele lui groase și roșii, înconjurate de părul negru al barbișonului care-i dădea un aer de Lenin tânăr, se contractau și se umflau aproape convulsiv când vorbea, pe un ton obsecvios și arogant totodată. Nu-mi dispăceau însă eforturile lui de a justifica, fie și doar în parte, opinia exorbitantă pe care-o avea despre sine: citea și studia cu înverșunare și franceza lui era perfectă. Sfida dificultățile exilului (infinat mai puțin umiltoare decât cele, poate mai mici, din România) și, la Chicago, universitatea fiind plasată într-un cartier care-și pierduse distincția victoriană și căpătase reputația de focar de criminalitate, ținea în buzunar un revolver care arăta amenințător dar care se încărca doar cu aer comprimat și în loc de gloanțe folosea gaz lacrimogen (cred că n-a avut niciodată prilejul să-l folosească).

Marghescu, prieten devotat, continua să-l ajute pe Culianu, după ce-i făcuse cunoștință cu Eliade la Paris, cu un an în urmă⁶. Depusese eforturi ca să-i obțină o bursă de studii

la Chicago (desigur prin Eliade, care scrisese recomandarea și făcuse anume demersuri administrative). Era, pentru Culianu, un moment de cotitură: maestrul, după doi, trei ani de comunicare epistolară, după ce recunoscuse prezența „focului sacru” în Culianu, îl accepta oficial drept discipol.

L-am revăzut pe Culianu la distanță de ani, la Paris și la Chicago, pe fugă și nememorabil, cu excepția începutului verii 1987, când am participat amândoi la Congresul Academiei Româno-Americane dedicat lui Mircea Eliade și ținut în parte la Sorbonne, în parte la Centre Pompidou. Din nou mă întreb: de ce n-au devenit relațiile amical-colegiale dintre noi, mai ales după mutarea sa efectivă în America, o mai strânsă prietenie? Am admirat totdeauna la el genialitatea memoriei și talentul natural pentru asceza lecturii, pasiunea cunoașterii și tenacitatea intelectuală, profesionalismul competitiv, dar mi se părea că nu-i rămâne destulă energie imaginativă pentru a intui cu precizie intențiile celuilalt și pentru a ghici motivațiile și așteptările lui tacite. Cu alte cuvinte, mi se părea că-i vine greu să se pună în locul altuia (al meu, de fapt) și să judece lucrurile și din perspectiva lui. Poate că avea totuși astfel de intuiții, dar le folosea selectiv. Cum am mai spus, respectul pe care mi-l arăta era prea formal ca să încurajeze deschideri mai spontane și personale.

Ambiția naturală a discipolilor remarcabili e de a ocupa locul maestrului la retragerea acestuia. Ironia e că tocmai această reputație de discipol „oficial”, după moartea maestrului, a devenit stingheritoare pentru el la University of Chicago, și poate, într-un mod obscur și tragic, a fost răspunzătoare și pentru asasinatul căruia i-a fost victimă⁷.

Fapt e că în toamna 1988, când ne vedeam des la Chicago, Culianu se delimita, nu neapărat explicit și nici dramatic, de Eliade. Procesul acesta începuse de o bucată de vreme și avea să continue. Eliade însuși - înțelegeam de la Christinel - nu-l mai agrease total în ultimii ani de viață, cu toate că-l lăsase moștenitor intelectual și, dacă nu mă înșel,

executor testamentar. Discipolul dădea semne de independență. „Mircea spunea că e un erudit, un mare erudit...”, repeta Christinel când venea vorba de Culianu, lăsând în suspensie un „dar...” subînțeles, nerostit. Culianu ținea enorm la ea, o admira moral și-o proteja, deși ea avea anume mici suspiciuni față de el - suspiciuni de care nu se putea ca el să nu-și fi dat seama (cum și eu îmi dădeam seama că încrederea ei în mine se micșorase cu timpul). Un erudit, un mare erudit (dar...). în serile în care ne invita pe amândoi, împreună cu o prietenă a ei româncă, Sanda Loga, sau alteori cu Wendy Doniger (Culianu demonstrându-și talentele de bucătar amator, specialist în *cucina rustica* și cu deosebire în *spaghetti carbonara*) se vorbea despre una-alta, se povesteau multe anecdote, inclusiv despre Eliade, se făceau comentarii despre campania electorală (Bush versus Dukakis), dar printr-un fel de coordonare spontană, tacită, anumite subiecte pe care le aveam cu toții în minte, dar care ar fi putut s-o tulbure pe gazda noastră, erau cu grijă evitate. Simțeam, la marginea acestor zone de tăcere, marea ei vulnerabilitate bănuitoare într-un echilibru instabil cu tendința ei naturală către deschidere și încredere.

Respectul devotat al lui Culianu pentru Christinel nu-l abătea de la drumul interior pe care-l apucase. în septembrie 1990, el se îndepărtase într-atât de Eliade încât putea scrie, în *Lumea liberă*, revista românească de la New York, că admirația lui pentru Eliade se datora toleranței acestuia față de „dezacordurile de vederi cu el”. Modelului de exilat paradigmatic al lui Ulise, propus de Eliade (și care la un moment dat mă impresionase atât de mult, încât îmi stimulase dorința de a-i studia opera în profunzime), Culianu îi opune acum modelul exilatului-martor, Elie Wiesel, supraviețuitor al Holocaustului și „rezistent”:

Un scriitor [referința e poate la **Vintila Horia**] afirma după război ... că orice exilat trebuie să se identifice cu Ovidiu;

Mircea Eliade, care mi-a oferit nemăsurata șansă să-mi continui dezacordurile de vederi cu el, spunea în *Jurnal* că orice exilat trebuie să se identifice cu Ulise. Eu cred că orice exilat trebuie să se identifice cu Elie Wiesel. Iar dacă Wiesel are dreptate, atunci orice exilat nu poate *să nu se identifice* cu el... Wiesel este un rezistent⁸.

Culianu se îndepărta de maestrul său, recunoscător dar nu fără a semnala anume reale dezacorduri. Acestea rămâneau vagi pe plan explicit, dar implicațiile aveau ramificări mai largi. Tot așa cum el învățase ceea ce știa despre România *prin și pentru* Eliade, acum, începând să se elibereze de influența maestrului, se angajase și într-o revizuire interioară a canonului cultural românesc. Cele mai drastice rezultate ale acestui proces sunt puțin cunoscute, fie că autorul le-a exprimat public doar aluziv, fie că în unele cazuri a fost protejat de prieteni care nu l-au lăsat să publice anume texte. În editorialul său necrologie din *Agoia* (1991), Dorin Tudoran relatează următorul episod interesant: „Cu un an în urmă îmi trimisese - «spre consultare» - două texte despre Eminescu. Nimeni nu a îndrăznit să i le publice; n-am făcut-o nici eu... Nu s-a supărat defel și am discutat seri în șir despre toate aceste tabu-uri de care, «nereușind să ne eliberăm, dragă Dorin», spunea el, «liber cu adevărat nu va fi spiritul nostru»”⁹.

Îmi amintesc foarte bine de acest episod pentru că, fiind membru al colegiului redacțional al *Agorei*, am fost și eu consultat. Lectura mi-a produs un mic șoc: teza polemică a lui Culianu, anume că Eminescu, dacă ar fi trăit în secolul 20, ar fi fost Comeliu Codreanu, mi se părea absurdă. Nu pentru că viola un tabu sau pentru că încălca reguli nescrise despre ce și cum se poate spune, ci pentru că viola logica istoriei, pentru că introducea ceva pueril, ceva de joc analogic de societate în genul „ce-ar fi fost dacă ar fi fost?” Există, desigur, prelungiri legitime, contrafactice, ale unor asemenea jocuri de ficțiune (în sci-fi mai ales), dar în discursul istoric

responsabil ele sunt nelalocul lor sau trebuie modulate cu multă finețe, într-o argumentare nuanțată. Oricum, identitatea propusă de Culianu mi se părea complet falsă - una din acele enormități pe care oamenii inteligenți le comit adesea verbal, mai rareori în scris.

Pe moment, n-am integrat „ieșirea” intempestivă a lui Culianu într-un „pattern” mai larg de psihologia relației dintre maestru și discipol. Fusese, cel puțin pentru mine, o mică aberație, o exagerare atipică. Azi n-aș respinge cu totul o interpretare a acestui episod ca un posibil exemplu de „deplasare” sau „deviere”, în care un început de ostilitate nemărturisită a lui Culianu față de imaginea maestrului sau a „tatălui spiritual” s-ar fi descărcat prin „ricoșeu” asupra unei figuri de care Eliade fusese fascinat și influențat: Eminescu. Oricum, nu trebuie prea multă subtilitate pentru a vedea că Eminescu, așa cum e prezentat în textele amintite, e în mare măsură un substitut pentru Eliade, care rămâne în fundal, nenumit.

Ca să ne convingem, să luăm un pasaj din monografia lui Culianu, *Mircea Eliade* (Milano, 1978; inclusă în volumul postum de la Nemira), în care vine vorba de „rădăcinile gândirii eliadiene” care ar trebui căutate în „ortodoxismul” lui Eminescu: „Valorile spirituale genuine ale ortodoxismului îl obsedau deja în secolul trecut pe un mare poet ca Eminescu... Eliade e mult mai aproape de Eminescu decât de contemporanii săi” (Culianu, *Mircea Eliade*, ed. cit., p. 42). Evident, după mai bine de un deceniu de la scrierea acestor rânduri, Culianu își schimbase poziția față de *ideologia* lui Eminescu, în care vedea (greșit, anistoric) o anticipație a *ideologiei* ultranaționalismului dintre cele două războaie mondiale, renăscut monstruos sub forma național-comunismului și prelungirilor acestuia în postcomunism. Desigur, Culianu n-a contestat niciodată *geniul poetic și mitopoetic* al lui Eminescu, despre care a scris adeseori pătrunzător și original.

În concluzie: despărțirea discipolului cu „focul sacru” de maestrul altădată idolatrizat începuse, firesc. Unde l-ar fi dus pe Culianu noul său drum nu putem decât bănuî. Ceea ce e sigur e că ucigașii lui Culianu au asasinat pe cel mai important și original discipol al lui Eliade, și, simbolic, ceea ce era mai viu, mai dramatic, mai neașteptat în marea moștenire intelectuală lăsată de maestru.

Bloomington, septembrie 2000 - ianuarie 2001

NOTE

1. Fragmente dintr-un eseu memorialistic mai amplu, intitulat: *Culianu: Eliade: Eliade: Culianu: amintiri și lecturi*.

2. Mi-a sosit, în timpul relecturii acestui manuscris pentru corecții, numărul special al revistei *Vatra* (6-7, 2000), dedicat lui Eliade. Mă bucur să văd că el conține toate articolele controversate ale lui Eliade, editate de Mircea Handoca. Părerea lui Culianu și a mea a fost - cum se va vedea - că aceste articole ar fi trebuit să apară în 1988.

3. Pentru o analiză amănunțită a surselor și contextului istorico-politic al *Rinocerilor* lui Eugen Ionescu, vezi articolul meu „Ionesco and *Rhinoceros*: Personal and Political Backgrounds”, în *East European Politics and Societies*, vol. 9, Fall 1995, pp. 393-432.

4. Marea excepție fiind Eugen Ionescu. Culianu i-a dedicat un articol cu prilejul împlinirii a 80 de ani (*Agora*, Voi. 3, Nr. 1, Februarie 1990, pp. 286-88). Textul fusese scris la 5 decembrie 1989, cu doar trei săptămâni înainte de execuția lui N. Ceaușescu, în plină perioadă a „revoluțiilor anticomuniste” din 1989. Citez din „Ionescu, mântuitorul”: „Domnule Ionescu, Dumneata ai spus *Nu!* din anii '30 și până acum; și iată că ai avut nu numai curaj, ci și dreptate. A spune *Nu!* când orice umbră de inteligență e ștearsă de entuziasme suicidare e mult mai greu decât a crede. A spune *Nu!* într-o țară care de 50 de ani e tot mai rău atrasă de abisuri, manifestând o neclintită *vocație a prăpastiei*, înseamnă a-ți semna bilet de tren pentru altă țară. Dar în Franța n-ai uitat de unde ai pornit, și ai continuat să spui *Nu!* mai departe, când *schimbătorii la față* de mult aplecaseră steagul. Ai rămas *singurul român de seamă* să spui *Nu!* răspicat celei mai ruinătoare

dictaturi pe care România a suferit-o de la întemeiere și până astăzi: dictatura lui Ceaușescu" (sublinierile mele).

În filigran, apar aici - și restul omagiului verifică această interpretare - figura dictatorului Ion Antonescu (care a publicat documente justificând represiunea rebeliunii legionare în *Pe marginea prăpastiei* și care, într-o simetrie a contrastelor, l-a anticipat pe cel de-al doilea „Conducător”, Nicolae Ceaușescu), și doi din cei trei mari exilați postbelici, Cioran („schimbător la față”) și Eliade, implicat prin caracterizarea lui Ionescu drept „singurul român de seamă” care a spus *Nu!* Evident, a-l vedea pe Ionescu ca „singurul care n-a vrut să mântuie România”, și prin urmare ca „singurul, adevăratul ei Mântuitor” e o hiperbolă, o figură retorică și, poate chiar mai rău, o confuzie de planuri. Ionescu/Ionesco avea o atitudine mult prea ambivalență față de România ca s-o poată „mântui”, fie și împotriva propriei sale voințe. În ce mă privește, îi recunosc totuși o anume capacitate, dacă nu chiar de a „mântui”, de a absolvi individual greșelile trecute ale unor prieteni.

5. Pentru distanța pe plan profesional pe care o luase Culianu față de vederile lui Eliade savantul, vezi prefața lui A. Oișteanu la volumul Ioan Petru Culianu, *Călătorii în lumea de dincolo* (București, Nemira, 1994, 1996³).

6. La 6 septembrie 1974, la Paris, Eliade nota în *Jurnal*: „întâlniri: Marghescu (a căpătat un post la departamentul de franceză din Chicago); Ioan Culianu, tânăr istoric al religiilor foarte înzestrat (timid și cutezător în același timp).” La 16 septembrie 1974: „Cină cu Ioan Culianu la un restaurant chinezesc, apoi stăm de vorbă, în biroul meu, până la miezul noții. Știam de mult că Dumézil avea dreptate spunând: în Istoria Religiilor, ca și în orice altă disciplină, un singur lucru contează: ai sau nu ai *le feu sacré*.” Culianu, evident, avea focul sacru.

7. Imediat după moartea lui Culianu, Dorin Tudoran afirma în editorialul său din *Agora* (voi. 4, nr. 3, iulie-septembrie 1991) că „După asasinarea lui Iorga,uciderea lui Culianu reprezintă cea mai mare crimă împotriva culturii române.” Iorga fusese ucis de membri ai Gărzii de Fier; împușcarea lui Culianu, după un an și câteva luni de la răsturnările din 1989, fusese poate pusă la cale de succesorii secreți ai „Gărzii de Lemn” (cum o numea Culianu într-un text alegoric-satiric, „Jormania liberă”, *Agora*, voi. 3, nr. 2, iulie 1990), adică de membri ultranaționaliști ai Securității ceaușiste, reînviată subteran sub Ion Iliescu.

8. Apud. Moshe Idei, „Libertate și teamă” (I, II), *Observator cultural*, pp. 11, 12, 15 și 22 mai 2000. Ipoteza lui Idei mi se pare foarte interesantă: ea accentuează rolul jucat de elemente ultranaționaliste din emigrație în

complotul care e responsabil de asasinarea lui Culianu, dar nu respinge plauzibilitatea teoriei mai vechi, anume că acțiunea pornise din cercurile Securității ceaușiste care supraviețuise și era foarte activă după ce se „auto-decapitase”, sacrificându-l pe Ceaușescu însuși. Semiotica asasinatului lui Culianu ar indica mentalitatea legionară a complotiștilor. Problema e că mulți comuniști aveau o mentalitate similară, ceea ce se verifică, în cazul României, în fenomenul național-comunismului ceaușist, care a supraviețuit în alianță cu elemente ale ideologiei legionare. În ultimii ani pe care i-am petrecut în România, chiar și înainte de mini-revoluția culturală ceaușistă din 1971, unii din prietenii mei vedeau în grotescul „Conducător” de atunci al națiunii o reîncarnare a „Căpitanului.” În discuții private, o referință la „Căpitan” („Ai văzut ce-a spus ieri Căpitanul?”) era fără dificultate înțeleasă ca o referință la Ceaușescu. Nu mi se pare exclus ca unul din extremiștii național-comuniști din Securitatea paricidă, poate chiar un amator de gnoze și esoterisme, să li ordonat sau co-ordonat asasinarea lui Culianu. Poate că noțiunea de co-ordonare (sau de co-operare) e mai potrivită, pentru că e totuși greu de crezut că Securitatea românească, grosolană și primitivă în acțiunile ei naționale și internaționale, ar fi fost capabilă de precizia profesională și „rituală” a acestui asasinat.

9. E interesant de notat că revista legionaro-comunistă *România Mare* (ianuarie 1992), prin pana unui colaborator (Leonard Gavrilu), saluta într-un limbaj de o dezgustătoare vulgaritate uciderea lui Culianu într-un W.C. ca o pedeapsă simbolică potrivită pentru „crime împotriva culturii române”, inclusiv crima de „lez-Eminescu.”

GABRIELA ADAMESTEANU

ISTORIA UNUI INTERVIU, DUPĂ ZECE ANI

întâlniri întâmplătoare

In septembrie 1990, când mă pregăteam să particip la *International Writing Program* din Iowa City, cunoștințele mele despre lumea actuală, în general, și despre lumea culturală a exilului, în special, erau nesistematice și lacunare.

Cea mai mare parte a lor provenea de la *Europa Liberă*, post pe care însă începusem să-l ascult doar după mijlocul anilor '80. Si condițiile mele anterioare de locuit, și apolitismul meu „de protecție” mă ținuseră până atunci departe de această sursă de informație, „obligatorie”, în România ceaușistă, dacă vroiai să fii, cât de cât, informat.

Așa se face că, până în toamna lui 1990, nu am știut nimic despre Ioan Petru Culianu, în afara faptului că trăia în Occident.

Îl auzisem însă la *Europa Liberă*, vorbind, cu o voce scăzută (emoționantă prin ea însăși și prin ceea ce rostea), la moartea lui Mircea Eliade.

Bruiat și fragmentar, textul se păstrase în amintirea mea, pentru că dădea morții șansa consolatoare a plecării într-un alt limb. Cel puțin eu așa l-am păstrat, confuz, în minte, și am evitat să-l recitesc de atunci, ca să nu descopăr că adăugasem atât de mult de la mine, încât îl deformasem total.

Mi-e greu să traduc acum, într-un limbaj logic, „mesajul” textului lui Culianu, receptat de mine în acel moment. Intră în el fantasticul prozei lui Eliade, straniul moment al incendierii bibliotecii lui și, așa cum se petrece la orice lectură, detalii din propria mea biografie: mitologia savantului român care s-a impus în Vest, curiozitatea trezită de relatările prietenilor care îl cunoscuseră la Paris și fuseseră impresionați de generozitatea și atenția lui față de România.

Și nu în ultimul rând, interesul meu față de spațiile culturale ale altor continente, îndeosebi cel indian, pe care îl dobândisem citind, în adolescență, *Maitreyi*.

Îmi amintesc vag acel exemplar fără copertă, cu pagini îngălbenite, care trebuie să-mi fi căzut în mână în timp ce scotoceam un cufăr de cărți vechi, interzise sau cel puțin fără circulație, din casa unei colege de liceu.

Descoperisem atunci o carte, nu un autor.

Cum Mircea Eliade era eliminat la ora aceea din memoria publică și nici în casa noastră numele lui nu era pomenit, semn că tatăl meu și frații lui nu fuseseră „fani” ai „criterioniștilor” (al lui Mircea Eliade era unchiul meu din exil, numai că eu nu știam pe atunci), nu am reținut numele autorului. L-am păstrat în minte, ca pe o ciudățenie, doar pe cel al cărții pe care eram înclinată s-o cataloghez, în mintea mea, drept una „oarecare”, ca romanele de consum ale lui Ionel Teodoreanu.

Mai târziu m-am gândit că așa sunt multe (sau toate) romanele lui Eliade, scrise când s-a aflat în România.

Am avut confirmarea acestui diagnostic ce poate părea sever citind, peste ani, în memoriile sale, mărturisirea că a scris literatură foarte repede, presat de scadențe financiare.

În acel timp priveam literatura ca pe o religie căreia îi sacrifici (aproape) totul și confesiunea l-a plasat pe Mircea Eliade ca scriitor, oricât poate părea de riscat ce spun acum, când cota lui literară este în creștere la noi, într-o categorie

inferioară. Ca mulți dintre cititorii constanți ai cronicilor literare care stabileau implicite și explicite cote (o bursă orală, cu circulație în viața literară și în atribuirea premiilor), căpătasem și eu obiceiul să construiesc ierarhii literare, de uz personal.

Nu doar reșezarea lentă a valorilor și lupta înverșunată ce se dă în acest moment pentru ele, ci și modul diferit în care mă raportează acum la literatură, mă determină să gândesc azi mult mai precaut. Lumea îmi pare mai imprezvizibilă.

Faptul că Eliade a continuat să scrie literatură în exil, în limba română, pare să sugereze o relație de altă adâncime cu ea decât am presupus, multă vreme, eu.

Există de altfel în memoriile lui și un alt pasaj, unul dintre puținele patetice, printre laconicele, spartanele (de-a dreptul înspăimântătoarele) note despre ce și cât lucrase zilnic, în momentul de vid și derută, când conștientizează că a rămas în exil. E la Paris, probabil în 1946, știe că a început o altă viață, în altă limbă. Îl citez din memorie.

S-ar putea, scrie Eliade, care muncește aprig și nu pare să se îndoiască de reușita lui de a se insera în noul context, ca peste ani să am în spate rafturi de cărți (științifice, firește, nota mea), dar ca vocația mea să fi fost cea de scriitor român.

Trecuse de 40 de ani, avea în spate un raft de romane, eseuri, texte despre literatură, scrise în limba română, de care se despărțea oficial, fusese lider al generației sale, dar încă nu era sigur în privința vocației lui pur literare.

În deceniile care vor urma, poate avea să capete această certitudine, de vreme ce aștepta și un Nobel.

Dacă am ținut minte *Maitreyi* suficient de bine pentru ca peste un deceniu să o identific în bibliografia lui Eliade este prin ceea ce („mutatis mutandis”) avea să fie, poate, una dintre explicațiile carierei lui internaționale. El a adus aproape cultura unor spații până atunci cvasi-ignorante, misterioase, față de care interesul (al Occidentului, al noilor generații)

creștea. Globul începea să se micșoreze, ne apropiam de *global village*. Este terenul în care se va întâlni cu I.P. Culianu.

Coincidențe

Scrisesem deja o mare parte a acestei evocări când am confruntat-o cu interviul luat lui I.P. Culianu la 2 decembrie 1990, publicat la 5 aprilie 1991 în revista 22, sub titlul *Lumea est-europeană: o tragică pierdere de timp, de oameni, de energii* și reprodus în cartea mea de interviuri *Obsesia politicii*, în 1995, cu titlul schimbat: *Am urmărit cu tot mai mare durere ce se întâmplă în România*.

Dacă i-am schimbat titlul, înseamnă că la recitare, prin 1994, când pregăteam textele pentru *Obsesia politicii*, mi s-a părut că el nu rezumă bine interviul. Poate am vrut să evit și diagnosticul prea tăios care ne anulează total viețile și efortul creativ. Felul cum mă raportam eu la realitatea românească se schimbase în cei câțiva ani. De aceea nici titlul ulterior nu-mi mai părea potrivit cu materia interviului: am subliniat interesul (real) al lui Culianu pentru România, dar nu am „prins” ideea lui centrală.

Interviul republicat de mine în *Obsesia politicii* (1995) reprezintă doar fragmentul cel mai mare al unei mai ample discuții, înregistrată pe o casetă și jumătate, în seara zilei de 2 decembrie 1990, în Chicago. Mai există o parte a interviului, publicată în vara lui 1991, în *România liberă*. Discuția noastră fusese mai lungă decât a putut să publice 22, iar eu editasem textul în condiții improprii, în timp ce zăceam în pat, după accidentul meu de mașină din 3 februarie 1991.

În integralitatea lui, interviul a fost publicat în numărul 21 din 22 mai 2001 al revistei 22, exact la 10 ani după asasinarea lui I.P. Culianu.

Am reluat casetele cu interviul după ce Ioan Petru Culianu a fost ucis, la 21 mai 1991, ca să văd ce rămăsese nepublicat după apariția din 5 aprilie 1991, în 22.

Când am dat drumul la casetă, am auzit vocea lui Culianu. Reproduc din memorie:

„G. A.: Când te întorci în România?

I. P. C.: Am să vin în vară, în iunie, s-o văd pe mama.”
Era vară. Era iunie.

Eram afectată de moartea lui, ca de cea a unui prieten, deși nu stătusem de vorbă decât câteva ore.

Prima casetă am dat-o mamei, Elena Culianu, și soriei lui, Tereza Petrescu (care nu îl mai văzuse din 1986).

A doua a rămas la mine acasă, într-un maldăr de casete din acei ani, pe care le reîntrebuințam la nesfârșit, fiindcă resursele revistei erau, ca totdeauna, modeste. Când m-am trezit s-o pun deoparte, n-am mai știut care este. Păstrez încă o mică speranță că într-o zi am să o caut metodic și o să dau de ea. Sunt șanse foarte puține.

Este singurul interviu făcut lui I.P. Culianu după decembrie 1989. Dacă e privit atent se vede că e mai degrabă o discuție decât un interviu, tocmai pentru că eu nu știam mai nimic despre cel pe care îl interviewam. De aceea este atât de viu și de spontan. Și de fapt e singurul pe care vocea lui Culianu se distinge clar. Interviul realizat de Andrei Oișteanu în 1984, în condiții de clandestinitate, nu este la fel de bine păstrat.

Nu mai recitisem interviul cu I.P. Culianu din 1994, când îl pregăteam pentru *Obsesia politicii*. Credeam că îl uitasem, într-un fel chiar așa era. L-am recitat cu surpriza unui text nou.

Și totuși, era foarte bine întipărit în mine. Am fost surprinsă să descopăr în el, deși mai puțin explicită, aceeași rezervă exprimată puțin mai sus, față de proza lui Eliade.

Și m-a mirat spațiul relativ mare pe care îl rezervasem, și în evocare, lui Eliade, la fel ca în interviu. De ce îmi tot

lungesc textul despre Culianu vorbind despre Eliade? mă tot întrebasesm, tăind și adăugând, nemulțumită, dar nereușind să-l scot pe magistrul din cadru.

Scriu acest text ca la proză, prin „amalgamare”, cu detalii care se adună prin „memoria involuntară”. Textul crește zilnic, organic, cvasi-imperceptibil, se desfac frunze, apar muguri din care vor ieși ramuri etc.

Este definiția dată de Culianu în interviu acestui mod de a scrie în care m-am recunoscut imediat:

„G. A.: Tu scrii repede?”

I. P. CV: Nu... povestirile totdeauna mi-au cerut timp. Ele cresc așa, puțin câte puțin, ca niște plante. Probabil că știi.”

Așa se stabilește comunicarea între oameni: prin similitudini fulgerătoare.

Este singura comparație „naturistă” din interviul altminteri foarte alert, plin de referințe hipertehnologizate.

Locul privilegiat îl ocupă în el computerul.

Noi și lumile noastre închise în computer

„**I. P. C:** În fond, și noi, și lumile noastre suntem în computerul nostru. Conștiința noastră e de fapt un ecran tridimensional. Alții spun că ar avea mai mult de trei dimensiuni. Imaginația noastră, chiar conștiința noastră, este similară cu ecranul unui computer. Cred că sunt exact operațiile computerului care creează imagini. Analogia cu computerul funcționează în măsura în care avem și un ecran, dar pe de altă parte noi înșine suntem acel computer.”

Recitind interviul uitat și comparându-l cu evocarea pe care o credeam diferită, nouă, dar, spre surpriza mea, îl reproducea, în bună măsură, am avut senzația că îl „salvasem” într-un „file” pe care l-am accesat în timp ce încercam să

declanșez mecanismele memoriei involuntare pe tema „Culianu”. Impulsurile minții funcționaseră, așa cum spusese și el, la fel ca niște comenzi de computer.

Sunt conștientă că acestea sunt doar „vulgarizări” a ceea ce mi-a spus el. Nu sunt câtuși de puțin pregătită pentru această discuție care pune probleme filozofice, și cu atât mai puțin eram pregătită în decembrie 1990. Atunci computerul era pentru mine un obiect intangibil, abia zărit, misterios, iar filozofia se afla, ca și acum, foarte departe, pentru că nu am nici o apetență pentru ea.

Alert, provocator, șocant de nou față de temele românești curente, interviul, am constatat la lectură, a rămas incredibil de proaspăt.

Încă încerc să văd „dacă a avut dreptate” pe numeroasele fronturi deschise: telerevoluția română, rolul KGB în Căderea Zidului, omnipotența Securității în societatea românească, articolele prolegionare ale lui Eliade, problemele unui scriitor în exil, civilizația occidentală de azi etc.

Paradoxal, e mai simplu să-mi urmăresc mișcările automate ale minții, ale memoriei, comparându-le cu comenzile computerului pe care băjbâi, decât să verific teoriile politice făcute de Culianu, pe baza unor fapte și date care au rămas, după 11 ani, aproape la fel de ceptoase ca și atunci.

Culianu vedea nu doar dinamica ființei, ci și mișcările politice de anvergură dirijate (și anticipate) prin computere.

Nu pot spune că l-am ascultat neîncrezătoare. Nu pot spune nici că m-a convins de altceva decât de originalitatea frapantă a minții lui.

Nu mai întâlnisem o critică a Securității și a KGB atât de radicală și atât de articulată, nici o mai nemiloasă distrugere a iluziilor noastre politice din romanticii ani '90:

„Probabil că la un moment dat KGB, lucrând pe supra-computere (sunt niște mașini care costă zeci de milioane de dolari și pot să-și facă un model al lumii pentru câteva zeci de ani sau chiar mai mult), în timpul lui Andropov, a văzut

că modelul nu mai ducea nicăieri. Si atunci si-au dat seama că, fără a trece la o economie de piață, pierderile vor fi mai mari decât câștigul. Ei au dărâmat zidul, ei au început, evident, toate mișcările în țările-satelit... Ungaria a fost deja folosită de Andropov ca să studieze trecerea la economia de piață. Asta l-a determinat să lase cu limbă de moarte KGB să continue pe acest drum. Crezi că Gorbaciov are atâta greutate personală? Nici gând. Știm cu toții că un șef de stat e o marionetă."

Teoria lui mătura dintr-o dată mitologia revoluțiilor, care devenise noua mea religie, în locul literaturii. Dar nu cumva asistam la o altă mitologie, mai sofisticată doar ca decor? Nu-mi juca fete imaginația unui scriitor, pentru că, așa cum a spus Culianu în interviul amintit, *„toți suntem scriitori, incluzându-l și pe Einstein printre noi”*

„G. A.: Ai urmărit ce s-a petrecut în acest timp în România?

I. P. C: Am urmărit cu tot mai mare durere, încă din primăvară. Sau din iarnă. La început n-am avut nici o suspiciune. Am fost cu toții duși foarte bine de nas de către cine a organizat marele scenariu pentru Televiziune, început în 22 decembrie 1989. Nu?

G. A.: In primele luni ale anului trecut am trăit (ca atâta altă lume) cu impresia că Televiziunea noastră „cea bună” s-a stricat după două săptămâni. Mai târziu m-am gândit că se poate ca totul să fi început chiar cu prima imagine.

I. P. C: Da. Numai că acest scenariu a fost studiat foarte bine. S-a spus că a fost cea mai reușită și spectaculoasă operație KGB, după retragerea armatelor din Afganistan. Evident, KGB are o tradiție destul de serioasă de succese, mai ales în străinătate. Înlauntrul Uniunii Sovietice se pare că sau cam pierde teren, sau studiază scenarii foarte... neliniștitoare."

Accidentul

La două luni după ce făcusem acest interviu, într-un accident de mașină petrecut la 3 februarie 1991, între Sighet și Baia Mare, am fost grav rănită: comoție cerebrală și fisură de vertebră.

După controale de câteva zile, am renunțat să mă internez. Starea deprimantă a spitalului, aglomerat, tensionat, sărac, din luna februarie 1991 nu mă va ajuta cu nimic, m-am gândit atunci.

Sunt convinsă și acum că am făcut bine rămânând acasă - o perioadă pe care mi-o amintesc ca de mare liniște și pace.

La început eram copleșită de vizite, deși ar fi trebuit să fiu protejată, dar oamenii erau curioși să știe dacă fusese un simplu accident sau un atentat. Ne întorceam doar de la prima comemorare, de mare anvergură, a celor morți la Sighet și aruncați în Cimitirul Săracilor. Fuseseră de față și două dintre prietese, fiicele regelui Mihai.

În mașină se mai aflase un fotoreporter de la *România liberă*, un reprezentant al *Alianței Civice* locale (chiar șoferul mașinii, cea mai bună probă că ea nu fusese aruncată, dinadins, peste un podeț fără balustradă, într-o albie de râu) și Emil Constantinescu, la vremea aceea doar vicepreședinte al *Alianței Civice*, despre care nimeni nu ar fi crezut că va fi președintele României, peste 5 ani.

Eu însă am fost singura rănită. M-a îngrijit admirabil doctorul Nae Constantinescu, cel care îmi detectase și fisura de vertebră. Îmi interzisese însă drastic să citesc sau să lucrez, riști să-ți periclitezi vindecarea, mi-a spus.

Nu știu de ce nu l-am ascultat, nu sunt prea vitează, de felul meu, dar țin la lucrul pe care îl fac. Venisem din America cu un șir întreg de interviuri (Matei Călinescu, Ioan Petru Culianu, Virgil Nemoianu, Vladimir Tismăneanu, Norman Manea, Mihai Botez, Dorin Tudoran) și pe unele le-am lucrat,

bolnavă, convalescentă, metodic, la rând. Au apărut, cred, în ordinea în care le luasem.

Știu că la început lucram câte zece minute și adormeam, istovită. Doctorul s-a supărat îngrozitor când a aflat ce fac și, ca să mă convingă să încetez, mi-a strigat: *„înțelege că n-o să mai ai creier de performanță! ”*

„Cu creierul pe care îl mai aveam”, am lucrat cu multă plăcere interviul luat lui Culianu. Era „foarte tare”, mai ales pentru acel timp. Vizitele se răriseră, nu mai eram un subiect de senzație, dar mai primeam telefoane sau mesaje de la prieteni din străinătate, impresionați de ce mi se întâmplase. Un astfel de mesaj cred că a venit și de la Culianu.

Firește, eu, din patul în care zăceam, nu aveam habar de felul cum erau puse în pagină textele mele: deciziile de acest fel se luau la redacție. Interviul lui Culianu a „căzut” exact în săptămâna de Paște și în redacție s-a decis ilustrarea lui cu iconografie religioasă cu aluzii la răstignire. Textul nu are nici o legătură cu modul în care a fost ilustrat, dimpotrivă, este cât se poate de laic. Mi s-a transmis mai târziu că doamna Culianu a fost îngrozitor de șocată văzând cum arăta pagina din 22, care i-a transmis presimțiri negre legate de soarta fiului său.

Dacă nu aș fi lucrat interviul în timp ce eram încă foarte bolnavă, probabil Culianu nu ar mai fi ajuns să-l vadă, ținând seama de lentoarea cu care funcționa, la acea vreme, poșta între România și Statele Unite.

Sau, în nici un caz, nu ar mai fi existat schimbul de mesaje între noi.

Am început să ies din casă doar după publicarea interviului, în aprilie 1991. Nu eram încă în stare să stau în picioare mai mult de două ore, un interval de timp care, însă, creștea zilnic cu câteva minute.

Într-o zi am ajuns până la Casa Scriitorilor (era pe atunci la Casa Vernescu), nu mai țin minte ce act îmi trebuia de

acolo. Mircea Dinescu, cu care până atunci avusesem o relație amicală, mi-a reproșat pe un ton ridicat, în stilul lui, că am început să publicăm în 22 texte asemănătoare cu cele din *România Mare*. Mi-a trebuit un timp ca să înțeleg că era supărat din cauza interviului meu cu Culiănu, probabil chiar din cauza pasajelor citate mai sus.

Dar chiar în interviu eu încercasem să previn o asemenea confuzie:

„**G. A.:** Dar aceasta este și teza României Mari: că nu a existat revoluție. Și totuși lumea a ieșit spontan în stradă.

I. P. C.: Nu știu care sunt concluziile pe care le trage România Mare. Eu trag concluzia că România Mare există tocmai pentru că nu a fost o revoluție. Dacă ar fi fost o revoluție, România Mare n-ar fi existat. Sigur că lumea a ieșit în stradă, numai că și asta era prevăzut în scenariu. Cred că din punctul de vedere al scenariului a fost o mare reușită. Dar, cum pe urmă corespondenții occidentali au început să sesizeze incongruențele, începând de la victimele care nu erau victime, ci erau morga și...

G. A.: Dar au murit peste 1 000 de oameni...

I. P. C.: Da, dar cum au murit unii este foarte curios. Deși Securitatea se dăduse de partea Guvernului provizoriu, autobuze de Securitate erau trimise în sprijinul armatei, armata deschidea focul și tot autobuzul cădea. Din câte am înțeles, multe dintre victime erau sau inutile sau gândite diabolic - ca să creeze sânge. Este planul cel mai teribil care se putea studia și duce la îndeplinire.

G. A.: Dar de ce trebuia făcut cu atâta sânge?

I. P. C.: Nu știu. O fi specificul național. Dacă dictatura lui Ceaușescu formează specificul național, atunci ceva sânge sigur că era necesar. Dar acestea sunt doar ipoteze.

Ipotezele pot fi cântărite și astăzi, când „adevărul din decembrie” își pierde zilnic din interes, dar modul cum funcționează justiția și intervențiile politice, inclusiv de ultimă oră

asupra ei, păstrează aceleași semne de întrebare asupra evenimentelor.

Pentru România 2001, interviul din 5 aprilie 1991 luat lui I.P. Culianu are o tristă actualitate. Încă un exemplu:

„G. A.: Matei Călinescu spune că Securitatea controlează acum doar părți, nu mai controlează întregul societății.

I. P. C.: Are dreptate. Numai că Securitatea creează diversiuni, domină politica naționalistă, domină mijloacele de comunicare. Și are o putere de influență extraordinară. Ei pot mereu spune: «în fond, noi am făcut-o, și de aceea nu puteți ridica nici o pretenție». Acum îmi dau seama de ce România Mare poate să sprijine aceeași teză ca mine, dar cu concluzii total opuse.

G. A.: De aceea se încearcă reabilitarea «bunei noastre Securități», care ne-a scăpat de Ceaușescu.

I. P. C.: Deci acum cineva trebuie să vă scape de Securitate.

G. A.: Ai un scenariu?

I. P. C.: Vom trăi și vom vedea. S-ar putea ca totuși, până la urmă, rațiunile de ordin economic să primeze."

N-a mai trăit decât o lună și jumătate. Au trecut zece ani și rațiunile de ordin economic tot nu primează.

Vremea mitologiilor

Textul lui Culianu rostit la *Europa Liberă*, la moartea lui Mircea Eliade, suna consolator pentru cititorii care nu avuseseră șansa să-l citească sau să-l întâlnească. După un prim volum, apărut cu greu, următoarele din *Istoria religiilor*, traduse de Cezar Baltag (fructul probabil al participării, în anii '70, la același International Writing Program din Iowa City, la care urma să fim, în 1990, Mircea Cărtărescu și cu mine), au fost oprite, ceea ce le-a sporit atracția. (Sunt anii

când studentul I.P. Culianu, aflat încă în România, a intrat în corespondență cu redescoperitul Mircea Eliade, viitorul său magistru).

Oricum, chiar și prin aceste așteptări frustrate, noi, cei din țară, îl așezasem pe Mircea Eliade în panteonul mitologiei noastre culturale, fără să-l fi citit, altfel decât sporadic, fără să-l fi întâlnit.

Simplist, era legenda savantului român care a căpătat recunoaștere în Occident, plecând din România, căzută în cursa istoriei. În același model mitologic avea să intre și Culianu (fapt evident și la cea de a 10-a comemorare a asasinării lui); din păcate, acest lucru s-a petrecut doar după moartea lui.

Am fost șocată de moartea lui Mircea Eliade. Pierdusem deci șansa să îl întâlnesc pe semizeu. Dar România nu îl pierduse, și nici el nu fusese distrus, anihilat de moartea nedreaptă: așa spusese Culianu.

Culianu transmisese imaginea liniștitoare a unui Mircea Eliade plecat într-un spațiu înalt, după ce fusese asediat de probele străinii ale despărțirii de ființa sa (arderea bibliotecii). Așadar, nu banala moarte, ci sugestia intrării într-un tărâm cu reguli esoterice, în care erau inițiați amândoi - și cel ce plecase, și cel ce vorbea.

Neștiind nimic despre Culianu în afara acestor fraze care îl plasau într-un loc privilegiat, de unde părea că poate primi și transmite mesaje esențiale, eliberate de rigorile de timp și spațiu, mi l-am imaginat bătrân. Mai bătrân decât Eliade, care pentru mine rămăsese cu chipul, relativ tânăr, din *Istoria literaturii* a lui Călinescu.

Imaginea unui om încovoiat de vârstă, cu părul alb, cu un surâs primitor întins peste ridurile feței, este cea pe care o aveam în minte atunci când am format numărul din Chicago al lui Ioan Petru Culianu la telefonul lipit de peretele vestibulului din garsoniera de la Mayflower, din Iowa City.

Surprize

Dacă la realitățile americane am ajuns târziu și superficial, la românii din America am avut mult mai ușor acces. Din '90 și până azi, „recuperarea exilului” a însemnat o prioritate a mea, personală. Am fost obsedată că cei care au plecat trebuie să se întoarcă în literatura română. Suferisem pentru fiecare plecare a prietenilor, a colegilor de literatură, pentru dispariția cărților lor din circuitul public și abia am așteptat să-i revăd sau să-i cunosc pe cei neîntâlniți niciodată.

Exilul Americă îmi era în 1990 cvasi-necunoscut. Pentru distanțele americane, Bloomington (unde se afla Matei Călinescu) și Chicago (unde se afla Ioan Petru Culianu) însemna însă „în apropiere”.

Cum am ajuns să am în mână telefoanele lor? Bănuiesc că de la Dan Cristea la care mergeam în vizită, în Iowa City, unde se aflat pe atunci, împreună cu Mircea Cărtărescu. Cred că Dan Cristea ne-a sfătuit să îi întâlnim pe cei cu care, dacă istoria nu ne-ar fi separat, am fi fost colegi în viața literară.

Au fost amândoi firești, prietenoși, la telefon. La Bloomington, împreună cu Matei Călinescu, am proiectat vizita la Chicago: să mergem acasă la Mircea Eliade, s-o cunoaștem pe Christinel Eliade și să-l întâlnim acolo și pe Culianu.

Vorbisem deja cu I.P. Culianu să-i iau interviul la Chicago, în casa lui Eliade. Cu doar vreo două săptămâni înainte de vizita noastră la Chicago, însă, Culianu mi-a telefonat ca să-mi spună că va trebui să plece din Chicago chiar în ziua când urma să sosim noi. Interviul a fost amânat pentru altă dată, probabil la sfârșitul programului din Iowa City, care prin tradiție se încheia cu o călătorie prin America.

La începutul lui decembrie 1990, așa cum făcuse cu toate seriile anterioare de „fellows”, International Writing Program ne-a dat bani și sprijin logistic pentru această călătorie în trei orașe din Statele Unite, a căror alegere rămânea la dispoziția

noastră. Eu am ales San Francisco, Washington și New York, Mircea a ales San Francisco, New Orleans și New York. O parte din călătorie am făcut-o împreună.

- De ce să te întorci pe același drum, prin Chicago, un oraș pe care l-ai mai văzut, doar pentru un interviu? m-a întrebat, perfect rațional, Mircea Cărtărescu, care ocolea America prin sud și urma să se oprească la New Orleans. Vino cu mine și o să-l cunoaștem pe Andrei Codrescu. De acum înainte o să mai ai nenumărate ocazii să-l întâlnești pe Culiuanu și ai să-i iei atunci interviul, mi-a spus Mircea.

N-am putut să-i dau un răspuns la fel de rațional. Lumea părea atunci deschisă și eternă. Ca să-l întâlnesc pe Culiuanu trebuia să ocolesc jumătate din America, de pe Coasta de Vest în Midwest, înapoi. Ii promiseseam lui Culiuanu acest interviu și, de regulă, mă țin de promisiuni, dar, pe de altă parte, el era un necunoscut pentru mine și puteam să schimb întâlnirea, așa cum făcuse și el. Puteam și să renunț la ea.

N-am renunțat și m-am întors singură din San Francisco în Chicago, unde urma să mă opresc doar o seară, numai pentru acel interviu.

După ce totul a fost „bătut în cuie”, aveam bilete de avion și rezervări de hoteluri, în ziare și la televizor a apărut predicția unui cutremur care urma să aibă loc chiar în perimetrul unde mă întorceam eu (Chicago, Iowa, Indiana) și chiar în acele zile. După 4 martie 1977 am rămas, ca mulți români, cu spaima de cutremure. Acum aș fi renunțat la întoarcerea prin Chicago și la acel interviu, dar nu mai puteam face nimic, și mi-am continuat drumul, cu o anumită anxietate.

Ziarele erau pline de informații pe tema cutremurului, în ziua respectivă copiii nu au mers la școală, s-au luat tot felul de măsuri de siguranță... Cutremurul nu a avut loc, autorul predicției, care în cazul unui cutremur pe Coasta de Vest, cu câțiva ani înainte, o nimerise, atunci a dat-o în bară. În schimb, a căzut o ninsoare enormă în noaptea de 2 spre 3

decembrie 1990, după ce mă întâlnisem cu Culianu și făcusem interviul. Am luat, așa cum convenisem, un *shuttle* până la aeroport, dar acolo am descoperit că zborurile se anulau, unul după altul. Am rămas până noaptea târziu în aeroportul din Chicago, ceilalți călători au plecat la hoteluri, urmând să li se ramburseze mai târziu costul cheltuielii neprevăzute. Pentru mine acest lucru, la vremea aceea, părea imposibil, urma să plec foarte curând în acea gaură neagră numită România. într-un târziu am fost condusă la un Holliday Inn de lângă aeroport, de unde am auzit avioanele, plecând și venind toată noaptea. Nu aveam ceas deșteptător (desigur, din vina mea): mă învățasem să mă trezesc singură la ora la care voiam, cu un mic efort de concentrare înainte să adorm. Am descoperit în America (și astfel) câte posibilități neexplorate are făptura noastră - un adevărat computer, după spusele lui Culianu.

În Iowa City aveam să ajung abia a doua zi, spre seară, cu bagajele venind întârziate, după mine. Pe ultima porțiune de șosea, am văzut nenumărate mașini abandonate și îngropate în zăpada înaltă, ca niște jucării.

Aventurile acestea m-au îndepărtat de Culianu, cu care nu am mai vorbit, deși stabilisem în seara interviului să îi telefoniez a doua zi, ceea ce am încercat o vreme din aeroport, în timp ce pândeam zborurile anulate. N-am reușit, probabil nu făceam bine prefixul și am renunțat.

Convorbirea noastră s-a rezumat la cea înregistrată pe casete.

Prea tânăr sau prea bătrân

Îmi explic astăzi faptul că îl imaginasem bătrân pe Culianu, după ce îl ascultasem vorbind la moartea lui Eliade,

prin stilistica lui atemporală - poate contaminată de lexicul exilului.

În schimb, când aveam să-l întâlnesc, în seara de 2 decembrie 1990, în Chicago, mi s-a părut atât de tânăr încât prima întrebare pe care i-am pus-o la începutul interviului a fost:

„- Câți ani aveai când ai plecat din țară?

- «22, ca revista voastră» - mi-a răspuns."

Avea de fapt 40 de ani, dar i-am dat 10 mai puțin. I-am pus această întrebare și pentru că fusesem frapată de natura-lețea cu care se mișca în spațiul american. Nu am văzut pe el marca exilului, pe care mi se păruse că o întrezăresc la aproape toți ceilalți. L-am comparat, în minte, cu unchiul meu, Dinu Adameșteanu, care plecase din România la 24 de ani, iar atunci când l-am cunoscut și se apropia de 60, părea crescut din solul Italiei, nu din cel al satului românesc, atemporal și inexistent, după care tânjește mereu, deși îl decepționează de câte ori îl vede.

Impresia pe care mi-a făcut-o Culianu este, de altfel, spusă direct și în interviu:

„**G. A.:** Ești, probabil, singurul care ai plecat la vârsta aceasta, o vârstă datorită căreia azi aparții mai profund Occidentului, lumii noi în care ai intrat."

Culianu nu m-a contrazis în ceea ce privește apartenența lui de adâncime la universul vestic (cultural, comportamental), a creat însă o „ierarhie" pe această linie a adaptării, înaintea lui fiind Andrei Codrescu care „plecase și mai devreme", „un mare scriitor", a spus, dar al cărui succes este datorat, în mare măsură, emisiunilor de la National Public Radio, post foarte ascultat de intelectuali.

Culianu mi s-a părut dintotdeauna al locului unde l-am întâlnit. Așa l-am și imaginat, văzându-i felul dezinvolt cum se mișca (corpul, hainele, mișcările - sportive, flexibile -, ca și pantofii moi) în micul restaurant din Chicago unde mă

invitase. Mi-am comparat amintirile cu descrierea lui Matei Călinescu și m-am mirat încă o dată cât de diferit ne percepem unii pe alții. Ochiul lui Matei Călinescu văzuse o anume stângăcie a lui Culianu în noul mediu; poate pentru că îl întâlnise într-un moment când nu era atât de adaptat?

Sau poate Culianu era așa cum îl văzuse el?

Sau poate, mai degrabă, suntem în diferite feluri, o fluiditate care capătă din când în când un contur mai intens, reverberat, și el, diferit, în percepțiile celorlalți?

Când aveam să citesc, mult mai târziu, biografia lui I.P. Culianu, făcută de Ted Anton (versiunea românească a beneficiat de o îmbogățire a informației, prin contribuția prietenilor și a familiei), mă va impresiona prețul plătit de I.P. Culianu adaptării, suferința anilor de început, încercarea de sinucidere în lagărul din Italia, după ce rămăsese în Occident. Automi a utilizat un stil atractiv, tipic american, dar istoria și ambianța românească le-am recunoscut imediat, „dinăuntru”.

Între I.P. Culianu și mine nu mai era o distanță de decenii (sau secolul de civilizație pe care l-am perceput în America), ci doar cei 7 ani care ne despărțeau. Până să plece din țară, Culianu avusese o biografie apropiată multora dintre noi, experiențe similare. Lângă silueta tânără, alertă, cosmopolită (în sensul bun), rămasă în memoria mea din seara de 2 decembrie 1990, a apărut cea a unui alt personaj, cu multe trăsături autohtone, mai vulnerabil, în ciuda efortului extraordinar, uneori disperat, de a se salva dintr-un spațiu damnat.

Amintirile de la Junimea din cartea de memorii a lui N. Gane, citită în adolescență, se amestecă printre amintirile mele cele mai vechi. Datorită lor, Iașul este un oraș în care am locuit de mult, deși l-am văzut în fugă, la o vârstă adultă, doar de câteva ori. Cartea lui Ted Anton mi-a făcut surpriza să descopăr că eu cunoșteam, din copilărie, familia personajului

său, firește, pe „papa Culianu”, profesorul de matematică, junimist.

După 10 ani, puține amănunte concrete mai păstrez în minte din seara interviului cu I.P. Culianu: între altele, nedumerirea mea că el a adus în discuție, fără nume, dar de mai multe ori, persoana unei colaboratoare cu care scria, inclusiv literatură.

„I. P. C: ... am publicat recent mai multe povestiri, scrise cu o colaboratoare. Scriem la patru mâini.”

Cum poți să faci serios literatură în felul acesta? m-am întrebat, în gând, neîncrezătoare.

Când am știut mai multe despre el, am dedus că această colaboratoare trebuie să fi fost Hillary, logodnica lui, pe care simțea nevoia să o amintească, în discuții, pentru că era foarte îndrăgostit. Aici impresia mea, dedusă, coincide cu cea a lui Matei Călinescu.

Explicarea magistrului

Față de aluziile mele critice la literatura magistrului, Culianu a răspuns cu o solidaritate față de Eliade pe care eu am avut impresia că o simt constant în acea seară (o solidaritate lucidă, exprimându-și rezervele cu delicatețea și înțelegerea pe care o ai față de persoanele apropiate, la care ții, ale căror defecte ți le explici cu răbdare, cu privirea puțin de sus pe care o au copiii care au crescut față de părinții care - iată - au făcut greșeli la viața lor).

În orice caz, nu păstrez imaginea unei revolte furioase sau a unei dezamăgiri acre față de un magistru care te-a înșelat și deceționat.

Si nu cred că era doar buna educație, nici o anume noblețe, altminteri perceptibilă în comportamentul său.

Propriile mele rezerve față de proza scrisă de Mircea Eliade pe când acesta s-a aflat în România (dezamăgirea față de nelijența, inclusiv stilistică, reproșul că practicase literatura ca pe oricare alt exercițiu spiritual) mi-au permis însă să le intuiesc instantaneu pe cele ale lui Culianu, chiar de la începutul interviului.

împins de întrebările mele, cu atât mai simpliste, cu cât nu-mi cunoșteam interlocutorul, să-și evalueze parcursul literar din tinerețe, discipolul și l-a raportat tot la cel al magistrului. Un destin literar doar aparent norocos, conchidea Culianu.

„G.A.: Ai încetat să scrii în limba română imediat după ce ai plecat?

LP. C: Nu, nu. Am scris în limba română diverse romane pe care le-am aruncat. Sunt fericit că am făcut așa: mi-am dat seama ce șansă extraordinară ai când nu există o supapă imediată de publicare rapidă, unde să amnci ce scrii.

G.A.: Este o șansă?

I.P.C: Da. Mă gândesc că scriitorii foarte prolifici au avut neșansa de a putea publica totul.

G.A.: Te gândești și la Mircea Eliade? La o parte din proza pe care a scris-o în țară?

I.P.C: Numai că era cu totul altă situație. Avea multe cereri din partea editorilor.

G.A.: Dar nu toți scriitorii epocii scriau la fel de repede o carte. Chiar el, în *Les promesses de l'equinoxe* a mărturisit că regretă că n-a lăsat mai mult timp ca să-și revadă textele literare.

I.P.C: Partea fantastică din proza lui Eliade rămâne, în orice caz, foarte interesantă. Or, în jurnale, el afirmă că cel mai rapid a scris anumite proze fantastice. Deci, nu cred că de vină e neapărat viteza."

De la un răspuns la altul, Culianu își salva și lealitatea față de magistrul, și privirea critică, de discipol independent.

Nu l-am contrazis însă atunci când a spus că e o șansă pentru un scriitor să nu aibă oportunități de publicare rapidă. Mi s-a părut că văd cicatricea unei răni despre care nu are sens să vorbești, chiar dacă s-a vindecat. Si nici nu știam dacă se vindecase total. îmi amintesc conștientizarea, în acel moment, a sentimentului meu de stabilitate: aveam în spatele meu nu doar o limbă în care să scriu, ci și un posibil public. Scrisesem fără să fiu sigură că voi putea să-mi public cărțile, dar niciodată nu scrisesem „în pierdere”.

În acel moment mi s-a părut că „merita” să fi rămas acolo, în țara aceea îndepărtată de unde venise și el, chiar dacă vedeam și prețul: mă simțeam neavenită în lumea lui, cea care conta, neavenită, fără valoare, fără greutate.

Recitite după zece ani, frazele interviului au o ambiguitate, un balans spre tristețea oricărui destin, chiar și al cuiva cu o carieră de succes. Moartea nu se întrezărea atunci, în seara de 2 decembrie 1990, în restaurantul mic, prietenos, de lângă campus, în care el cinase atâta vreme cu magistrul său. Lumânările de pe mese sclipeau festiv, pe casetă au rămas înregistrate voci, inclusiv cea a chelneriței care întreabă dacă nu vrem un desert. Afară, copăceii erau iluminați, toți, și se proiectau în întuneric cu coroanele de rămurele luminoase.

În două din cele trei fotografii pe care i le-am făcut atunci (una deja s-a pierdut) I.P. Culianu râde, firesc, destins. Râsetele noastre întrerup mereu și acest fals interviu, un dialog de fapt.

Există acest substrat de tristețe în text sau doar moartea l-a înfuzat?

„I.P.C: Eu scriu în șase limbi. Când scrii în șase limbi, nu prea ai o limbă a ta!

G.A.: Ai continuat să scrii literatură în acești ani?

I.P.C: Am scris, am întrerupt. N-am avut, de fapt, o limbă în care să scriu.

G.A: Când începi să scrii într-o limbă, o pierzi pe cealaltă?

I.P.C: Cred că da. Trebuie să hotărăști bine în ce limbă scrii. Eu am plecat din Italia, deci limba italiană o stăpânesc foarte bine, dar doar în ultima vreme am scris în italiană: pentru că e cu totul altfel când scrii *în pierdere* (doar pentru că vrei tu să scrii) și altfel când *ți se cere să scrii* ceva. Mi-am făcut două doctorate în Franța, îmi scriu cărțile științifice în franceză, dar cu literatura am șovăit foarte mult. Până la urmă am început să scriu în franceză, dar am publicat în Italia. Lucrurile nu merg întotdeauna așa cum le plănuiești. De fapt, nu merg niciodată cum le plănuiești."

La recitare se vede că tema Mircea Eliade a fost o obsesie a mea, pentru că eu o introduc de trei ori în interviu, chiar cu o relativă bruschețe. Prima oară am făcut-o în pasajul amintit mai sus, când am intuit numele lui Eliade în aluzia lui Culianu referitoare la „scriitorii prolifici,„. (în cuprinsul acestui interviu, provocator, șocant prin directetea lui, nu am detectat, la recitare, decât două aluzii: cea față de valoarea prozei de tinerețe a lui Eliade și cea față de articolele profasciste ale lui Cioran:

„**I.P.C:** Dintre iluștrii colegi de viață ai lui Eliade, cel puțin unul a salutat cu entuziasm venirea lui Hitler la putere.”)

A doua oară eu am deschis discuția despre trecutul lui Mircea Eliade: era curentă în America, dar eu am fost rănită inițial de ea și mi-a trebuit un timp ca să accept că ea trebuie purtată. Mi se părea prea repede față de un autor multă vreme interzis în țară, încă necunoscut. „De ce acum? Nu atât de repede”, îmi amintesc că tot repetam, ca față de o operație precipitată și dureroasă. Pe urmă m-am resemnat că ea trebuie făcută.

Când am abordat în interviu tema trecutului lui Mircea Eliade cu I.P. Culianu, vroiam să mă informez la sursa care

mi se părea cea mai autorizată pentru „problema Eliade”. Nu bănuiam că pășeam pe o cărare bătută, că de câțiva ani deja Culianu era pus în situația să răspundă la aceste întrebări, că făcuse o încercare de a afla adevărul pe cont propriu, inclusiv într-o corespondență cu Adrian Marino. Dar îmi amintesc spontaneitatea și precizia cu care mi-a răspuns, ca și zâmbetul subțire - certitudinea profesorului față de iminența unor asemenea întrebări, certitudinea celui care știe răspunsul și îl rostește cântărindu-și fiecare cuvânt :

„G.A.: Există în acest moment, în publicațiile americane, o discuție despre Mircea Eliade: i se reproșează cu severitate anumite articole scrise în perioada '36-'37 în ziarele din România, i se reproșează anumite tăceri în memorialistica sa, referitoare la acel timp...

„I.P.C.: ... În 33 Eliade era, evident, un democrat. El spune că până în 34 și-a menținut poziția, după care a început o anumită șovăire, iar în '37 e, evident, alunecarea.

G.A.: Deci a fost o alunecare doar la un moment dat? Nu a fost o poziție consecventă de la început?

I.P.C.: Nu pare. În cazul lui Eliade pare o alunecare. E vorba practic de trei articole în care există nuanțe serioase de xenofobie și șovinism. Despre unul, Eliade a afirmat în scris că nu îi aparține. Toți cei care cunoaștem scrierile lui Eliade din perioada aceea ne dăm seama că interviul era bazat pe ce spunea Eliade însuși; dar frazeologia nu-i a lui. Și acolo este singurul loc unde există o referință directă la evrei. Dar sunt trei articole de un șovinism foarte neplăcut. În rest, niște articole în favoarea Gărzii de Fier, a lui Moța, a lui Marin, și așa mai departe, care, însă, mă rog, se pot explica altfel. Cu toată alunecarea din '37, Eliade nu apare ca un antisemit.

G.A.: Prin restul vieții?

I.P.C.: Prin restul vieții fără îndoială că nu. Dar nici prin publicistică. Deși două articole sunt ambarasant de șoviniste, repet; cât despre interviul care ridică problema evreiască -

putem să credem că nu l-a scris el. Dar nu putem să credem Că nu l-ar fi dat niciodată. Sigur, interviul l-a dat. Probabil nu l-a editat el."

Observ acum, recitind interviul, că discuția în România despre trecutul lui Eliade se inițiasse deja prin acest interviu al lui Culianu, publicat în revista 22 din aprilie 1991.

Culianu schițează și contextul politic și cultural internațional în care a avut loc „alunecarea” lui Mircea Eliade:

„Totul părea că ar avea un anumit sens, se crease un limbaj care dădea impresia că ar comunica, știu eu, resorturile realității într-un mod plauzibil. Cu atât mai mult cu cât atunci toată lumea repeta aceleași lucruri: nu era inovația românilor. Ideea cu evreii care e, fără îndoială, resortul motivațiilor economice legionare, fusese pregătită de la sfârșitul secolului XIX în Germania, în Franța, în Anglia, mai ales. Dar, citit la distanță de 50 de ani, chiar făcând abstracție de război și de Holocaust (deși nu se poate face abstracție), totul apare astăzi ca o crimă împotriva inteligenței. Și te miri mai departe cum cineva ca Eliade putea să cadă în capcană. Mai ales că Eliade are, să spunem, 100 de articole politice, dintre care nici măcar 10% nu sunt din perioada '37. Restul sunt uluitor de bine intenționate și de actuale pentru noi. Mircea Eliade a început ca un democrat, a scris împotriva lui Mussolini, a scris împotriva venirii lui Hitler la putere - ceea ce alții nu au făcut.”

Cât de mult cunoștea Culianu publicistica românească interbelică atunci când mi-a spus aceste lucruri, la 2 decembrie 1991? Cât i s-a schimbat perspectiva în următoarele cinci luni și jumătate de viață, cât mai avea de trăit? Sunt întrebări pe care mi le pun acum.

Luând ca sigură ideea acestei „alunecări” (eu i-am dat 6-7 ani), am avut un incident neplăcut, peste vreo 5 ani, cu Victor Neumann care a scris în 22 că Eliade făcuse 13 ani propagandă legionară, iar eu am introdus lângă text o notă de

desolidarizare. Continui să cred că în această dispută, în care eu mă bazam doar pe acest interviu cu Culianu, am avut dreptate. Chiar dacă Eliade nu s-a despărțit niciodată de mistica legionară, propagandă timp de 13 ani nu avea cum să facă.

Din dorința de a-l scuza pe Eliade, eu am împins în față chipul „ispititorului”: profesorul Nae Ionescu.

„G.A.: în anii aceștia, Mircea Eliade a fost aproape de Nae Ionescu?”

Dar, după felul cum răspunde, Culianu pare să fi perceput întrebarea mea drept o critică a magistrului:

„I.P.C: Nu i se poate lua în nume de rău lui Mircea Eliade apropierea de Nae Ionescu. Nae Ionescu l-a descoperit, cum i-a descoperit și pe alții : pe Mihail Sebastian, pe Eugen Schileru. Nae Ionescu era un om foarte deschis... Dar la distanță de 50-60 de ani, opera lui îmi apare dezolantă. De o sărăcie fantastică...”

G.A.: Și eu am citit fără entuziasm publicistica lui - *Roza vânturilor*. Dar fascinația asupra oamenilor mi-o imaginez: am văzut-o, de pildă, la Octav Onicescu. I se lumina fața când, după 50 de ani, îi rostea numele.

I.P.C: Da, era scăpărător, inteligent, rapid. Dar poți să te miri de diferența enormă dintre el și Mircea Eliade. Toată publicistica lui Eliade, tot ce a scris Eliade în perioada aceea este încă interesant. Chiar când spune lucruri care îl repetă sută la sută pe Nae Ionescu. Sau pe Nichifor Crainic. Mie mi se pare că Eliade nu înțelegea sau înțelegea cu totul altfel ce spuneau ortodoxiștii. De fapt, nici să nu ne mirăm, pentru că Eliade avea rădăcinile lui indiene, treburile lui erotice, importanța sexului și așa mai departe, care nu se conjugă bine cu ortodoxia. Nici chiar a unor liberali, *Mutatis mutandis*, Eliade era un reformator. Eliade trăia frazeologia lui Nae Ionescu, care sub condeiul lui apare scăpărătoare, deși era

plină de vitalisme, de ambiguități, de lucruri fără temelie; el îi dădea un sens foarte personal."

Culianu îi face la un moment dat în interviu un portret lui Eliade în care se pot, la limită, găsi explicații: pentru tăcerea sa (spiritul practic, social de care are nevoie o carieră), pentru „alunecarea” legionară (inocența, candoarea). Nu pentru toți sunt explicații convingătoare. Dar nici nu putem fi toți de aceeași părere.

„Eliade era un om foarte generos, foarte fermecător, inocent. Avea un șarm cu totul particular. Și avea o mare inteligență și prevedere - chiar practice, într-un anume sens. Înțelegea foarte bine raporturile sociale, mecanismele unei anumite, știu eu? societăți intelectuale din care făcea parte: nu era un străin acolo, nici nu se simțea un străin. Dar avea marile lui candori, care făceau parte din șarmul lui. De asta, la un moment dat, poți să-ți explici cum Eliade a putut vedea părțile generoase ale unei mișcări, să spunem, fără a-i înțelege umbrele."

Epilog

Era la sfârșitul lui iunie 1991, probabil o zi încărcată de probleme, pentru că nu am dat atenție plicului gros, cu ștampila Statelor Unite, care tocmai venise prin poștă. A venit după o vreme secretarul de redacție de atunci, cu plicul desfăcut: un fel de carte, corectura legată a ultimei cărți a lui Culianu, *Out of This World*, trimisă chiar de el.

- Tu nu vezi ce-i aici? m-a întrebat, arătându-mi dedicația de pe corectură: „Cu drag și mulțumiri pentru frumosul interviu din 22."

M-am uitat la el nedumerită.

- Nu vezi?! E datat 21 mai 1991, chiar ziua în care a murit.

Desigur din cauza acestei morți, toate aceste detalii au căpătat pentru mine un anume relief. Justificat sau nu, o ușoară straniețe plutește în amintirea mea deasupra istoriei acestui interviu, singurul care a avut șansa să îl aducă, măcar în acest fel, în România, pe I.P. Culianu, după decembrie 1990.

Aveam să citesc mai târziu că trimisese în acea zi mai multe asemenea exemplare din cartea care va apărea postum.

Aflasem știrea îngrozitoare a morții lui în Italia, țara în care el decisese să nu se mai întoarcă în România, cu 20 de ani înainte. Tara de care se simțea apropiat și în care publicase cărți și avea prieteni. Am fost îndurerată de știrea morții lui, ca de cea a unui prieten apropiat, deși nu ne văzusem decât câteva ore.

Cu oricâtă rezervă aş privi lucrurile, mi se pare că am fost un dublu mesager. Nici el nu mai întâlnise scriitori născuți în literatura „postumă” de după plecarea lui și veniți din România după decembrie 1989.

Nu era deloc indiferent față de dramatica istorie a acestui loc devenit îndepărtat față de el. Nu cred că era imun nici față de speranța că într-o zi lucrurile vor arăta mai bine, mai normal, acolo.

JOHN CROWLEY

A MODERN INSTANCE: MAGIC, IMAGINATION, AND POWER

There was a time in my life when I was very afraid
of magic.

There are countless ways to misunderstand this statement, or misread it anyway as it relates to my own experience. It demands firstly some definition of magic, the naming at least of a few categories or limits; all bare there, it contains at once too much and not enough. It would also require you to know that, though I have been writing books about the possibility of magic, of other worlds hidden inside of or containing this one, of intelligences around us who do not share our natures, I have never since early childhood believed in magic. (All young children do, of course; they believe that names have power over things, that ritual repetitions are binding, that our souls go forth in dreams.) I have a profound fondness for the intricacy and metaphorical reach of human systems such as astrology and alchemy, but I know that they - and associated magics like numerology and geomancy, and imitation sciences like homeopathy - are not in themselves effective. Either the guiding principles of alchemy and homeopathy are so, or the principles of modern physical chemistry are so: they can't both be.

The magic I came to fear - I first began to notice it at the time of the Jim Jones cult suicides, I was pursued by it in a series of dreams that are vivid to me still, and I came to recognize it almost like a witch-hunter by its smell when I came near it - was magic that claimed power over death, through resurrection or physical immortality, and mastery of other physical constraints accordingly. Of course the church I grew up in claimed power over death, and it never scared me, though it bored and repelled me at times; but over the course of centuries that church had surrendered (or allowed to lapse) its more *active* claims to be able to stop death, or raise the dead, settling instead for guaranteeing believers a good place among them in the other world.

I didn't believe that those cults and mages and hieratics who claimed those powers over death and the world actually possessed it. It was their power to compel belief that I found frightening. Many people I knew found it dismaying and unfortunate: I felt threatened by it in ways I have never understood.

That magic really does have power can't of course be denied. We all know that voodoo and witchcraft can kill its victims - though I'm quite sure that, despite the fears of ages, it can't affect horses and sheep. Its power is *intersubjective*, occurring between or among human consciousnesses, and it is this power I experienced. I was subject to bad magic *as though* it could work, while denying that it could. That is to say: I always knew that the intersubjective power of magic was great; I knew that in all times and places it had been used to gain power over hearts and minds and bodies too; I just didn't know that it could have power over someone who didn't believe in it, or believed he didn't believe in it - who knew its actual physics power to be nil. It was as though these wizards and their adherents were living in a different

universe from mine, and could inveigle me into theirs against my will and despite my unbelief.

It may strike you that I was astonishingly naive for someone who had given so much thought to these matters. Once, in those times of fearful confusion, I was in conversation with a friend who had no truck at all with magic or magic helpers, and I said, „I just don't know - are these powers simply *inside*, powers of the soul and mind, or are they maybe really powers *outside*, in the world? Which?" And he said „Both", which is indubitably so, and why couldn't I think of that?

Time and thought, and other people, and new paths appearing, all carried me away from the puzzlements and terrors I felt, without ever finally resolving them. One of those people was someone with a profound respect for magic, and a new way of conceiving it, as a power of the soul and a power in the world, who knew its history and grasped its principles with astonishing perspicacity, and who was a magician himself, a practicing magician - a good magician, my good magician; for an amazing and terribly brief time a mentor and way-maker: and it's he I would like to speak about.

I originally came to know of Ioan Culianu because of my interest in Giordano Bruno. I'd discovered Bruno long before, through Frances Yates, the British scholar who did so much in the 1960's to change our picture of the Renaissance and its mentalities. In her book *The Art of Memory*, which I picked up mostly because of the wonderful title, Bruno appears as a daring and extravagant figure who transformed a classical rhetorical tool into a magic system by which the mind was to gain vast new powers through the cultivation of an astrologically and mythologically founded mnemonic system. The astonishment I felt at this, that someone in the past could

have thought so differently from myself about what the mind is and what it can do, was immensely suggestive to me. A huge historico-scientific magical-realist phenomenological epic opened its vistas before my eyes, which is something that I can sometimes nowadays regret, as perhaps some of my readers can as well.

It was mental power, or thought power, which at that time I conceived Bruno's system to be about; in my conception his mnemonics became a metaphor for the benevolent, harmless power I knew myself to possess - the power of vivid memory, the combinatory power of mentation, of things imagined so vividly they seem to be remembered rather than invented - in other words, the arts of fiction in general.

It was some years later, and after my dealings with magic, that I came across a book by Ioan Culianu that altered and complicated my vision of Bruno - darkened it, I might say, but *developed* it too like a photograph. The book was one many of you have become aware of, I think, perhaps through people who like me have been influenced or touched by it. It was called *Eros and Magic in the Renaissance*, and Giordano Bruno was its central exemplar, along with Marsilio Ficino, Faust, the author of the *Hypnerotomachia Poliphili*, and others. It made clear what the magicians of the Renaissance thought they were doing, and why it made sense, given their physics and their biology, and why these made sense given their cosmology; and it showed me a way to understand magic and the magical.

Thinkers of the past were, in Culianu's vision, no less acute than thinkers of the present, no less psychologically astute; their insights are cast in terms incompatible with ours but are nonetheless often immediately recognizable to us. In Renaissance terms the physical body and the soul are entities of such radically different orders - a cosmogonical Jack Sprat and his wife - that they can communicate only through some

intervening medium, which is the spirit, a sort of tenuous, thin, hot, shiny, fine substance composed of air and fire, highly volatile and reflective, that runs all through the body. What the body senses through the eyes and the ears is reflected in this spirit as in a mirror, and the soul, which can't perceive anything material, can see it, just as we can see the immaterial reflections in a mirror.

Thus in the Renaissance love melancholy was caused by images of a loved one entering in through the eye and getting loose in the spirit, - invited in by lust, a hot temperament, a cold retaining temperament, whatever - and there taking over. So what the lover suffers from is not the fact of an unattainable beloved but only the *image* of the beloved that he can't expel. He becomes a robot, operated by this vampiric image, which he thinks connects him to the beloved, but (though it once might have) no longer does; he can no longer see or know the beloved, or anything else either except for this overmastering image that has infected him; his spirit is conquered, polluted, and sick, wandering (in Culianu's striking figuration) „those roads to nothingness, where bodies cast no shadow, and mirrors reflect nothing”.

Well, that's what I think too. It's what we all know is true about sick love. The science is strange but the conclusion is sound.

The questing spirits of that time, like Bruno, went on to draw very large conclusions from their premises, as we do from ours, and to project huge possibilities for altering human life with their techniques - as we do from ours. In his book Culianu examined at length a late unpublished work of Bruno's called *De vinculis in genere*, „On Bonds in General”, which deals with the power of images that pass from one soul to another by means of the spirit, and what might be done by means of this power by a skilled operator...

In this tract, as Culianu dissected it, Bruno asserts that all tendencies or affections of our wills are reducible to two, aversion and desire, hatred and love; but hatred is itself only love in reverse, so the only bond of the soul is Love. *Vinculum summum, præcipuum et generalissimum*; the highest, most excellent and most general bond. That's why Plato calls love the Great Daemon, *dæmon magnus*. By love Bruno meant not warm feelings of approval or charity but the fire of *eros*, desire, whether for conquest or intellectual attainment or understanding or another person.

We can bind ourselves, or be bound; the magic operator uses *images* that bind: images, so constructed as to be charged with astral energy, can cause us to love or hate, fear or trust, be steadfast or dissolute. Images, built in the imagination (*phantasticum*) by the binder, enchainers or enchanter, sent forth as physical objects - amulets, seals, poems - or projected directly, from soul into soul. In fact we are all subject to such manipulations proceeding from the spirits of others; all of us do it all the time. The worker in magic is he who *consciously* uses the resources of his own heart, its fears and desires, to bring about the effects he wants, to seduce one soul or many at once, to cure or to control.

Bruno says that while individuals can be controlled by images tailored specifically to their individual astral natures, masses of men are actually more easily compelled, by images that appeal to our general natures, the desires and fears we all share.

It's almost not necessary to notice how the claims and aims of this kind of magic - which, as Culianu shows, Bruno was the sole unashamed and unembarrassed proponent in his time - descend to our world. While the practical aims of the old-time magician - to travel anywhere instantaneously at will, to observe what is happening at a distance, to have a vast infallible memory, to transform matter - has devolved to

new technologies, „nothing," Culianu says, „has replaced magic on its own terrain, that of intersubjective relationships." Public relations, advertising, propaganda, information technologies, market research, tacit censorship, media control, all function exactly as Bruno says magic does: by the conscious manipulation of effective images of fear and desire. The magician develops in himself the erotically charged images that he understands can move others, and while yet remaining unmoved himself, projects these on others to bring about calculated effects: projects them through the star-generated aether through the power of magic mnemonics, in Bruno's terms; through fabulous and pervasive media in ours.

Bruno's theses were, in Culianu's opinion, more groundbreaking (except for the fact that almost no one knew of them) than Machiavelli's. Machiavelli never went beyond the common means of his day for achieving and holding on to power, the ancient ones of fraud and force; the innovation lay in his moral stance: The priests and the Gospels teach us that we should not use such means, but I say that in order to achieve things that we all agree to be good - stability, safety, a happy society - we must use them; so take your choice. Bruno's moral stance was exactly the same - here is a technique for mass manipulation which you can use, and with it make men believe themselves happy, create a homogeneous society that is calm and governable, and, though swept with strange longings and fears, stable over time. Whether it is *right* to do this is not part of Bruno's study. Culianu adds, though, that Bruno holds out the possibility that the effective manipulator will also know how to free a bound soul, or maybe many souls, from such enchantment.

But is our modern Western state a true magician, Culianu asks, or „a sorcerer's apprentice who sets in motion dark and uncontrollable forces"? He thought it was very hard to tell, but he distinguished between the magician state-such as the

ones he came to live in in the West-and the police state, like the Communist Romania in which he grew up, from which he escaped. The police state, in order to defend a worn out ideology in which no one believes, represses both freedom and the illusion of freedom, „changing itself into a prison where all hope is lost." It is bound to perish. The magician state, on the other hand, can degenerate into a sorcerer state, providing only the illusion of satisfaction and possibility, keeping the controls hidden; its faults are too much subtlety and too much flexibility, an inability to propose radical solutions. „Yet the future belongs to it anyway", Culianu says; „coercion by the use of force will have to yield to the subtle processes of magic, science of the past, of the present, and of the future."

Well! With this book in hand - it determined perhaps more than any other the thought-processes by which my work with Bruno and magic was shaped - I had a *vade-mecum* or spirit companion, an egypt, a psychopomp whom I could lean on, who made me laugh out loud as well with astonishment and delight. It provided for me a vision of magic and how it might be understood to work today, not merely as intersubjective magic - though never without an intersubjective component - but as a technology, one to which I as well as well as any soul might be subject. You might say that magic lies at the intersection of technology and subjectivity, even (risking overstatement) that it *is* that nexus. Magic is the science of the past, the present, the future because this nexus is permanent in human cognition and therefore in human action.

For another example, a story I had known before reading Culianu but could newly understand in this light: In the late 15th century the Abbot Trithemius of Sponheim, a fabled magician, produced for the Emperor Maximilian I a spectral vision of his dead wife, the famously beautiful Mary of Burgundy. (It's said of Mary that her skin was so fair and fine

that when she drank red wine you could see it pass down her throat.) Mary died at 25 in a riding accident, leaving Maximilian heartbroken and frozen in grief. To get him to return to his royal duties, Trithemius promised to conjure for him the spirit of Mary so the Emperor could see her once more; the only rule was that he could not speak to her. In a darkened room Mary duly appeared, in the very dress Maximilian knew her to have worn in life.

Now its possible to class this story with a thousand others that no longer compel our wonder, even if the Emperor himself did attest to it himself - until we remember that Athanasius Kircher, the 17th century developer of the magic lantern, stated that Trithemius had already invented it 150 years before him. So maybe what Trithemius showed the Emperor was a slide show; and if so where was the magic? It lay in the *natural* magic of what Kircher called *Ars Magna Lucis et Umbrae*, the Great Art of Light and Shadow, a technology; and in the manipulation of light and image in such a way as to move and heal a soul, Maximilian's; light itself being, in Trithemius's world-view, a quasi-immaterial entity that alone of all created nature could reach the soul directly. An image of a beloved, made entirely of light and memory: what could be more magical?

We all know the chestnut about how any sufficiently advanced technology will appear to be effective magic to those unfamiliar with it. I think this (really somewhat doubtful) apothegm at least deserves a corollary: any bypassed magic that was practiced for a long time by large numbers of people can be understood as an effective technology if we become familiar enough with it. That's the premise Ioan Culianu started with.

I came to know Ioan Culianu himself through a series of quasi-magical coincidences and synchronicities that never

ceased as long as I knew him, which was not long. It was Jennifer Stevenson, here present, who brought us together, when she asked me to come to her Chimaera Conference in Chicago; when she asked me who else I'd like to have invited, I mentioned Culianu, whom I'd just read; she found him right across town, at the University of Chicago, and found he was happy to come.

She encouraged me to write to him, which I did, and received a gracious and very flattering reply (he'd already read my books), with the news that he'd be in my neighborhood in Massachusetts very soon, could we get together? Well! He was in Massachusetts with his friend and - I think at that point - his fiancée, Hilary Wiesner, whose family lived in Amherst, twenty minutes from me; he was visiting a professor of religion at Smith, Carol Zaleski, and her husband Phil, an acquaintance of mine, and yes, of course I'd love to have dinner with them: and he turned out to be not a craggy white-maned great-eyed philosopher-king but a man no older than me, no larger either, placid-seeming, pleasant-faced; the only sinister thing was a pair of black-framed green-tinted glasses, but those turned out to have an explanation, he'd broken his usual ones.

From then on we met, wrote, talked on the phone. Like the mentor-tricksters of modem novels he kept appearing, in a new guise, at every intellectual juncture I reached myself. I had become interested in Gnosticism - well, that's too mild a word, I was fascinated by, moved by, appalled by -the Gnostic mythos, as I discovered it in the work of Hans Jonas. Oh? Well, Culianu had travelled with Jonas, knew him well, he was himself at work on a major reinterpretation of Gnosticism. Mircea Eliade on magic, time, witches, the religious cosmos? Oh, Culianu was at the University because of Eliade; he was in fact taking over the editing of a huge encyclopedia of comparative religion from the ailing Eliade; perhaps I

could contribute to it, a piece on alchemy maybe? Travel to other worlds, worlds within worlds? His next book - would I like to see galleys? - was called *Out of this World*, and was about otherworldly journeys. Prague and the Golem? He would introduce me to his friend Moshe Idei, who was the leading scholar. Science Fiction? He had written several short pieces and a novel; he was thinking of a time-travel story, perhaps we could collaborate...

I know that I'm not the only person on whom Culianu had the effect he had. Many who knew him recognized that he had the power of transforming the atmosphere in which he stood with you, charging it positively somehow (I apologize for this unscientific physics metaphor) and filling his interlocutors with a sense of possibility, of *their own* possibilities. The interpersonal power he projected was perhaps no different from the magic that Dale Carnegie used to sell - „There's a deep gnawing hunger that is rarely satisfied", said Carnegie, „the hunger to be appreciated, and the man or the woman who satisfies that can win friends and influence people and hold people in the palm of his hand."

Well, that's real intersubjective power, and it's like Culianu's; I don't suppose Carnegie attributed his power to his huge heart's grasp of the astrological moment and the corresponding nature of his subject's astral body, but I'm not so sure about Culianu. He might have said - very nearly did say - that he used the means of Bruno and Bruno's forebears, and by those means attracted to him those he wished to attract, conquered where he wished to conquer, absorbed and mastered - or was seen to have mastered - vast masses of erudition in several languages at superhuman speed. I know he was deeply interested in Tarot, in synchronicity, in color symbolism, in the power of talismanic images.

How interested? As power *inside*, or as power *outside*? I think his magical thinking was a form of negative capability,

what Keats defined as the power to hold contrary possibilities in the mind without any irritable striving after fact and certainty. I too know how to do this - in what Tolkien called the secondary creation, a work of fiction. He was capable of it in the mental and even the social and political realms he moved in, and as it does the poet, it gave him power: it even posed for him the questions that power poses, questions he addressed when considering Bruno.

Just when I met Culianu, the Communist regimes in Eastern Europe were falling apart. The first night we met, we talked of the end of the Romanian dictatorship. Culianu characterized the events in Romania as a plan by the Soviet KGB to eliminate the unpopular Ceausescus under the guise of popular reform, a plan which got out of hand and became a revolution, forcing the Communists to become, or appear to become, democrats in order to retain power. In the new regime, ultra-nationalism again became a political force, and the suppressing of enemies abroad - something Romanian Securitate had always taken seriously - continued on an even broader front.

Many of Culianu's American friends didn't know how involved he was in post-Communist Romanian public life, and how much danger he was in because of it. He continued publishing in emigre and underground papers his outspoken critiques of the regime and its bad magic. He told his students and friends - but not the police - that he thought he was being followed, and took out additional life insurance. Then in May 1992 he was shot in the head in the men's room of the divinity school at the University of Chicago where he had an office. He was forty-one years old. The crime is assumed to have been a political assassination, either by the pseudo-democrats of the new regime or the quasi-Fascist Old Guard exiles in America; it has never been solved.

I went to Chicago in the company of his Amherst fiancée to attend the memorial service the University held for him. In the course of those days she asked me to go with her to Culianu's apartment, which she had the duty of emptying. In a desk drawer she found and took out a large photo album, which she pondered what to do with. It was filled not with snapshots but with dozens of Polaroid pictures of Tarot card lay-outs in several shapes, each neatly dated, some with other notes. I was astonished. He kept all these? Sure, she told me. You have to have check on your predictions. What else are Polaroids for?

What remains to be understood, or explained, is why being in the presence of this practitioner of intersubjective magic did not make me afraid, or cause the mother to rise, or induce the creeps, as so many other manifestations had. Was it just that he was a good magician and not a bad one? At that conference in Chicago to which he came, where at late-night parties he laid out Tarot for us with striking results (when are they not?) I put forward the thesis at one point that all magic is bad magic: meaning it is always coercive, usually concealed, and always comprises a power to be used against others for gain or aggrandizement. Culianu not only disagreed, he seemed hardly to understand the remark. Intersubjective and physically effective magic move along one axis, at the center of which is that nexus of technology and subjectivity which I've spoken of. The axis of good and bad magic lies in another direction, and comprises a different power, the power of binding at one extreme and of unbinding at the other.

The great Zen masters - so I am given to understand - would from their high seats instruct their students, tease them, pose insoluble problems for them, abuse them even; until at length, after years maybe, the student would one day say „But you're just pretending! You don't know anything because

there's nothing to know, there is no secret, you're master of nothing!" At which point, of course, the master would arise from his seat, and offer it with a bow to the graduate and new master.

JENNIFER STEVENSON

THREE WEEKS

I met Ioan Culianu in 1990 because I was putting on a conference called *Chimera: The Structure of Magic*, May 3-5, 1991. My author guest of honor, the American fantasist John Crowley, had recommended Culianu's impressive *Eros And Magic In The Renaissance*. At my urging, the two men met and formed a mutual respect. I knew that Prof. Culianu would be a wonderful addition to the conference. He agreed to be my scholar guest of honor.

We met or spoke on the phone perhaps half a dozen times.

Among our speakers at *Chimera* were a rock music critic, a physicist, two professional magicians, several poets, a geologist, a professional folksinger, a Dale-Carnegie-style motivational speaker, a religion scholar who presented on magic in a Jim Henson TV show, a biochemist, a specialist in early food-extrusion technology, and a musician who composes on the Macintosh computer. Most of them read, wrote, edited, reviewed, or sold science fiction books as well. Prof. Cubano fit in.

Prof. Culianu presented us with two short stories he had written in collaboration with his fiancée, one of which he read to us at an informal evening gathering that also featured a demonstration of phenomenal memory technique by the founder of the Klingon Language Institute. The other story we published in the conference program. It turned out Prof. Culianu wrote other fiction; he wanted to publish it, especially in the United States. He had come to the right place. David Hartwell, arguably the most important science fiction novel editor of the late twentieth century, was my editor guest of honor. He took an interest in a novel which Prof. Culianu was writing in collaboration with his fiancée.

Prof. Culianu was a conference hit for his self-deprecating humor, his awareness of cutting edge issues in science fiction, his charm, and his warm interest in everything and everyone. As a featured speaker, he worked hard. He announced that he felt at home. We adopted him gladly.

In reciprocity, Prof. Culianu invited me to attend his own upcoming conference on *Death, Ecstasy, And Otherworldly Journeys* at the University of Chicago's Divinity School.

Two weeks later, I did. Prof. Culianu did not read a paper; he introduced his speakers and provided unobtrusive but warm and bountiful hospitality. The speakers included several important Hebrew scholars whose work passed clean over my head. There was a paper on psychological imbalance and egotism in the early Christian martyrs. A young man delivering a talk on premature visits to the ancient Chinese heaven was nearly electrocuted during a thundershower when a spark jumped from the microphone to his nose; he had just that moment been speaking of a phoenix. The final speaker, Martha Himelfarb, gave a presentation on near-death experiences of the present day, including videotaped interviews with persons who have been declared dead and survived. It seemed a weird and radical way to end the

Conference, but in keeping with the ending of *Eros and Magic in the Renaissance*, a book which refuses to allow magic to die safely in the past, or to be relegated to the sphere of cranks.

At that conference I was urged to attend the booksale coming up the following week. Prof. Culianu and I met and spoke casually at the booksale. I never saw him again.

In retrospect, I formed the opinion that Prof. Culianu's talent with people had its root in his view of Brunian magic: that only a bad magician (in both senses of the word bad) would ask for money or power or sex. That's cheap stuff, the bait of all advertising. The wise magician tacitly asks every individual for the one thing he or she can provide that no one else can give, something the magician needs. And wisely he leaves the question open: let the giver choose their own gift. This gift will be the most useful and personal contribution they can offer - because magic makes it so.

Later yet, a friend pointed out to me that this is also the way of the spy. Offer the least amount of information, and leave the door open for the most amount of information to pass to you.

That strikes me as a cynical interpretation.

OUT OF THIS WORLD

DORIN TUDORAN

ÎNTR-ADEVĂR..

Acest volum îngrijit de Sorin Antohi apare la zece ani de la uciderea lui Ioan Petru Culianu. Nu cred că vreunul din prietenii lui Néné se poate declara astăzi mai consolată decât acum un deceniu. Anii au mai atenuat din intensitatea stuporii inițiale, dar durerea provocată de crima comisă marți, 21 mai 1991, la Chicago, continuă să ne hăituiască. Pentru mine unul, prinderea și pedepsirea asasinilor (continuu să cred că în spatele celui sau celei ce a apăsât pe trăgaci s-a aflat o comandă) n-ar fi adus decât o oarecare pace cu o justiție de prea multe ori absentă din cetate. Disparația lui Néné ar fi rămas însă aceeași sursă de durere constantă. Pentru toate acestea, și multe altele, nu pot scrie azi altceva și altfel decât am făcut-o acum un deceniu în paginile *Agorei*.

Recitesc *Rinoceri jormanezi?* și nu găsesc nimic de adăugat, chiar dacă un înțelept sau altul dintre cei care au negat sau bagatelizat, din spatele unui anonim cel puțin necavaleresc, posibilitatea ca Néné să fi fost victima unei crime la comandă ar trebui întrebat ce crede astăzi despre

tragedia de acum un deceniu. Futilitatea unei asemenea interpelări publice mă face să cred că, asemeni asasinilor, și comentatorii de două parale ai uciderii lui Néné vor continua să doarmă liniștiți. Invitației lui Sorin Antohi i-am răspuns prin rugămintea de a reproduce în acest volum textul meu din *Agora*. De adăugat simt totuși nevoia să adaug acelor rânduri câteva confesiuni.

Rămâne și astăzi uluitor pentru mine faptul că, deși în primii mei ani americani îmi devenise unul dintre cei mai apropiați prieteni, pe Néné nu l-am întâlnit niciodată. Relația noastră a început prin corespondență, încă de când se afla în Olanda, la Groningen. A continuat cu lungi și dese convorbiri telefonice care au rotunjit binișor prosperitatea companiilor de telefoane ai căror abonați eram. De întâlnit, ar fi trebuit să ne întâlnim de nu știu câte ori - la Washington, la Chicago, la Groningen, la Paris, la Boston, la...

La prima vedere, ce ne-a legat a fost prietenia mea cu Tess și Dan, sora și, respectiv, cumnatul său. În fapt, ce a consolidat relația noastră a fost un număr de preocupări comune - politice și culturale. Și, poate mai presus de orice, îngrijorarea noastră pentru (hai să folosesc un cuvânt mare și greu, de care nu mă apropiez decât cu prudență!) Țară. Mărturisesc acest lucru nu pentru alt motiv decât acela că textele extrem de tranșante, de dure, de - în anumită măsură - poate chiar nedrepte publicate de Néné despre români i-au creat imaginea falsă a unui intelectual plin de sine, mulțumit că a scăpat de infernul numit România, în fapt nepăsător față de coșmarul de *acasă*.

Nimic mai fals! Omul atât de sever cu mitul național, Eminescu, intelectualul atât de intransigent cu performanțele reale sau imaginare ale culturii române, comentatorul atât de necruțător al românismului ca destin istoric, nu s-a simțit

niciodată fericit că nu mai este... român. Chiar și atunci când unele din afirmațiile sale șfichiuitoare usturau obrazul, cam ușurel de iritat, să recunoaștem, al românimii din afara ori dinăutrul „fruntariilor Țării”, Néné nu pretindea, cum i s-a reproșat, că nu se (mai) simte român. Era român în felul în care i-ar fi dorit, cu disperare, pe atâția alții. De aceea, dintre românii de mare performanță, idealul său de român nu a fost nici Eliade, nici Cioran. A fost Eugène Ionesco.

Néné a crezut că ce a lipsit intelectualului român dintotdeauna și de pretutindeni a fost un dram, dar unul mărișor, de luciditate. Și că ce i-a prisosit de atâtea ori acestui intelectual a fost ușurința și deliciul cu care s-a lăsat pradă unor învolburări simplificatoare, profund contraproductive, unor gânduri și credințe târâte din cristalul ideilor în arena mocirloasă a ideologiilor de partid. De aceea, pentru Néné spiritul profund democratic al lui Eugene Ionesco dublat de o luciditate de geniu au făcut din autorul *Rinocerilor* modelul de român. *Ionesco, mântuitorul*, articol semnat în *Agora*, Voi. 3, nr. 1, februarie 1990, nu este doar o *laudatio* adusă lui Ionesco, ci și testamentul politic al lui Culiănu.

Atunci când (de exemplu în *Cultură română?*, *Agora*, Voi. 4, Nr.3, iulie-septembrie 1991) verdictele lui erau de o duritate insuportabilă, ce practica el era mai degrabă *terapie șoc* decât parastas. Nu doar că nu era convins - ce să mai spun de enormitatea că ar fi „jubilat” - că nu (mai) există cultură română, dar spre a încuraja ce credea că merită să fie luat în seamă era capabil chiar de mici poltronerii. Unul din exemple ar fi cazul *Jurnalului de la Păltiniș*. Pe de-o parte, o scrisoare mai mult decât călduroasă, de încurajare și solidaritate intelectuală transmisă unuia din actorii principali ai mult comentatului op. Pe de altă parte, amărăciunea, descurajarea profundă pe care mi le-a împărtășit, nu o dată, față de ce i se părea că sună alarmant de găunos în acele pagini, pe care, cu aproximativ aceleași cuvinte folosite de un

alt intelectual român în exil, le numea o arenă în care intelectuali, firește fermecători, „își oferă unul altuia penibile certificate de genialitate”. Dacă astăzi Néné ar fi fost în viață, am fi avut un rechizitoriu cum nimeni nu a fost capabil ori nu a avut curajul încă să facă unor personalități care continuă să-și atribuie reciproc „certificate de genialitate”, merite imaginare și statute de mentori ai națiunii.

După stabilirea lui Néné la Chicago, cei nemulțumiți de „lipsa lui de măsură” și uneori chiar de „lipsa lui de patriotism” s-au înmulțit. Deși perceput ca urmaș al lui Eliade la universitatea americană (eroare - catedra lui Eliade a revenit altcuiva), numai fiindcă era, într-adevăr, foarte apropiat de Eliade, noile antipatii au venit tocmai din cercul admiratorilor lui Eliade. Ai aceluia Eliade în care pătimiși ideologici nu văd, nu sunt capabili să vadă și să admire decât ceea ce alți pătimiși, orbiți de alte uri și interese transparente, numesc prin „culpa fericită”.

Cum astăzi toți trei sânt trecuți în neființă - Mircea Eliade, Christinel Eliade și Ioan Petru Culianu - pot mărturisii că, de la o vreme, aveam să mă trezesc într-o situație ciudată. De pildă, doamna Eliade încerca să afle de la mine „Ce se întâmplă cu Néné?” Ii răspundeam că „Nu se întâmplă nimic”. Era atât de nemulțumită, încât mă întreba „Dar cu dumneata, cu tine ce se întâmplă?” „Nimic”, răspundeam, cu un stoicism de care unii nu mă cred în stare. Mai mult chiar, au existat nu puține situații în care mă vedeam obligat să „traduc”, din română în... română, ce afirma sau ce scria Néné. Mai pe șleau spus, antipatiilor de stânga li se adăugau, într-o progresie geometrică, cele de dreapta. Ca și în cazul meu. Din aceeași lipsă de noimă. Căci ce disprețuia Néné (și continuu să disprețuiesc eu) nu era stânga sau dreapta, ci lipsa de noimă a extremei stângi și a extremei drepte. Dar era prea multă nuanță în gândirea lui. Și prea multă dreptate, spre a nu sfârși prin a antagoniza „pe toată lumea”. Ca și cum această lume,

așa toată cum se consideră ea, ar fi formată doar din extrema stângă și din extrema dreaptă. De aceea, nu am avut niciodată vreo îndoială că scenariul cel mai plauzibil al uciderii lui Néné a fost scris de o frăție de cruce între lipsa de noimă a unor extreme. Rapiditatea și violența cu care s-a răspuns acestui gând al meu m-au făcut să cred că, din nefericire, nu greșeam prea mult. „*Avem deja un glonț pe care am scris numele tău. Te vom trimite după Culianu*”, mi s-a comunicat telefonic. Puțin a lipsit să reușească și în cazul meu. Dar, așa cum am mărturisit altădată, cei arestați pentru aceste telefoane n-au putut fi deocamdată dovediți drept asasinii lui Néné. Erau, am simțit de atunci, doar perdeaua de fum în spatele căreia s-au pierdut adevărații lui asasini.

Deși îmi dau seama că n-ar fi putut schimba cu mult ce s-a întâmplat, continuu să regret că am fost cel care l-a împins pe Néné la o prezență oarecum regulată și de prim plan în publicistica de limbă română din afara României. După decembrie 1989, a fost „recuperat” cu oarecare iuțeală de publicații din țară, care, unele din ele, înainte de a prezenta „publicului românesc” opera lui Culianu, s-au mulțumit doar să reproducă interviuri incendiare.

Duminică, 19 mai, 1991, adică cu două zile înainte de a fi ucis, Néné mă suna spre a-mi spune două lucruri. Primul - că a renunțat definitiv să plece în iunie în România. Amenințările cu moartea, pe care, vai!, nu voise să le ia deloc în serios până atunci, se întetiseră. Al doilea - mă ruga să fiu eu cel care să o sune pe mama sa și să-i explice de ce a luat el această hotărâre. Nu o întâlnisem niciodată pe doamna Culianu, așa că, în mod firesc, l-am întrebat de ce tocmai eu. A râs și mi-a spus cam așa: „*Dorin, mereu la fel - cauți răspunsuri raționale. Hai să zicem că așa simt eu că e bine. E destul spre a mă ajuta?*” Evident, era destul. Cu toate acestea, apelând la complicitatea lui Tess și Dan, l-am ajutat altfel. Cred și astăzi, sau folosind vorba lui, *simt* și astăzi, că dacă

Néné ar fi făcut o călătorie în România, imediat după decembrie 1989, poate ar mai fi fost în viață și acum. Repet, e doar *unfeeling* - paradoxal ori nu, uneori cel mai protejat ești când te afli chiar „în gura lupului”.

După moartea sa, am păstrat pentru o vreme pe biroul meu ultima fotografie primită de la el, cea reprodusă în *Meridian*, Volumul 1, Numărul 1, mai - iunie 1991. Și o mini casetă audio folosită la aparatele telefonice pentru înregistrarea mesajelor. Mă sunase să-mi spună că vrea să schimbe numele rubricii sale. Noul nume era *Autodafe*. Primul și ultimul său articol în *Meridian* a apărut însoțit de acea fotografie, peste al cărei colț din stânga, jos, se afla un semn de doliu. Articolul era dur, iar titlul nu mai are nevoie de comentarii - *Ku Klux Klan ortodox*. Supărarea unora a fost așa de mare, încât am fost acuzat că fabricasem articolul după moartea lui Néné. Noroc cu originalul semnat de autor. Era, încă o dată, prea mult. Lipsa de noimă dădea din nou în clocot. Uciderea lui Néné părea să nu mai mulțumească pe cei atât de profund nemulțumiți de el. Practic, i se refuza lucrul fundamental - că așa gândise și așa scrisese el.

Revenit la Washington, după un „al doilea exil”, cum a numit cineva anii pe care i-am petrecut lucrând la București și Chișinău, am reascultat într-o seară acel ultim mesaj primit de la Néné. Două lucruri îmi pare egal de neverosimile: că numai cu puțin înainte de a fi ucis alegea drept titlu de rubrică acel *Autodafe* și că nu l-am întâlnit niciodată pe Ioan Petru Culianu.

Cu doar câteva zile înainte de a scrie aceste rânduri, Juliana Geran Pilon mi-a arătat un set de vechi fotografii - ea, soțul ei (Roger Pilon), fetița lor (Danielle), Christinel și Mircea Eliade. Fotografii „de familie” absolut extraordinare, într-una din ele, apare și silueta unui tânăr cu aer sfios, zâmbind discret. „Cine e?”, o întreb pe Juliana. „Cum cine e,

omule?" , îmi răspunde Juliana. „Prietenul tău Néné... De necrezut..."

într-adevăr.

Peste două ore vom fi la Juliana, unde vom sărbători Ziua Recunoștinței (Thanksgiving Day) și ziua de naștere a fiicei noastre, Alexandra, care împlinește azi 24 de ani. Va fi acolo și Peter, tatăl Julianei, spirit incredibil de tânăr și tolerant pentru cei „80+” ani ai săi. Nici vorbă, vom trăncăni încă o dată despre Eliade și Christinel, despre prefața scrisă cărții Julianei de Eliade, „un jurnal al Annei Frank scăpată cu viață”, cum spunea cineva; despre dreapta și stânga, liberali și neo-liberali, libertarieni și *Jurnalul* lui Sebastian. Roger și Alexandru (fiul Julianei) vor cânta la trompetă - ceva jazz, scurte fragmente din Mozart, Haydn, poate chiar Hummel. Cum tot sântem în „Anul Bach”, voi lua cu mine măcar fabuloasele „The Goldberg Variations” cu Glenn Gould și un Rostropovici cu suitele pentru violoncel. Va veni probabil vorba și de scrisoarea Julianei, de acum câțiva ani, trimisă la *The New Republic* și refuzată de Leon Wieseltier, autorul atât de prezent în multe din discuțiile mele cu Néné, ca și de scrisoarea trimisă de Juliana acum două săptămâni la *The New Yorker*. Chiar, ce ar fi zis Néné, dacă ar fi apucat să citească în *Against Identity* - „în America, dar nu numai în America, ne sufocăm în identitate. Si nu numai în identitatea altora, ci și în propria noastră identitate.” Sau „Identitatea e redusă destul de repede la loialitate.” Sau „Cel mai greu lucru în America e să fii cu delicatețe ceea ce ești”? Nu cu mult înaintea celui 21 mai, 1991, Néné mă sunase mult după miezul nopții. Primise un telefon de la un „amic”, „american de origină foarte, foarte rromână”, care auzise de proiectata căsătorie a lui Néné cu Hillary: „Păi, bine domne', ne-o faci și pe asta? Nu e de ajuns că te căsătorești cu o jidoavcă, mai te pregătești și să treci la iudaism? Unde ți-e, domne', *identitatea* dumitale națională?” Povestindu-mi întâmplarea,

la început, vocea lui Néné indica o oarecare oboseală, amestecată cu iritare. Foarte repede însă ne-am pomenit râzând cu hohote. Terminând acea conversație târzie, ne-am despărțit, firește, întrebându-ne unul pe celălalt: „Unde ți-e, domne', *identitatea* dumitale națională?"

...Nici vorbă, vom revedea fotografii de la Chicago. îmi amintesc de cele câteva pe care Juliana nu le-a văzut niciodată, probabil, dar pentru care Néné și eu aveam un soi de fascinație păcătoasă: Eliade, în ultimele luni, cu mâinile în niște bandaje speciale, care ar fi trebuit să mai atenueze cumva din durerile acelea atroce, cu degetele îngrozitor deformate de boală, arătând ca niște rădăcini căutând spre cer. De câteva zile abia îmi pot mișca brațul drept, durerile sânt teribile. îmi folosesc cu greu degetele spre a apăsa tastele computerului. Mă tot gândesc la ce spunea Néné despre acele fotografii zguduitoare - „Poate că așa e drept să sfârșim toți cei care ne încumetăm să punem în cuvinte ceea ce ni se pare, cu stupiditate, că știm. Sau ca Borges, dacă tot ni se pare că vedem ce alții nici nu-și pot imagina. Ce părere ai tu, Dorin, despre Homer?..."

Cu siguranță, în această seară vom revedea fotografii. „Cine este tânărul acela, care abia se vede?" „Cum cine, omule?", va răspunde Juliana surprinsă. „Nene, prietenul lui Dorin..."

într-adevăr.

Gaithersburg
23 noiembrie, 2000

RINOCERI JORMANEZI?

Marți, 21 mai, în jurul orei 13, un glonț pornit dintr-un pistol automat, calibrul .25, punea capăt - după numai 41 de ani - vieții eminentului cărturar Ioan Petru Culianu, profesor de Istoria religiilor la *University of Chicago*, într-un ceas mai liniștit, oferind răgazul necesar bilanțurilor tragice, s-ar putea ca afirmația ce azi pare unora ușor hazardată să nu mai șocheze chiar atât de mult: „După asasinarea lui Iorga, uciderea lui Culianu reprezintă cea mai mare crimă împotriva culturii române.”

Într-adevăr, cel puțin prin erudiția copleșitoare, extrem de diversele și mereu reînnoitele domenii de interes științific, prin amplitudine spirituală, Ioan Petru Culianu s-a aflat în aceeași ligă cu cel ucis în 1940 de legionari.

Astăzi, 1 iunie, organele de anchetă continuă să „jocă cu cărțile foarte aproape de piept”, nelăsând, adică, presei nici un fel de șansă de-a afla „mai mult decât trebuie” ori „mai mult decât se știe”. *Cât* trebuie știut în afara cercului strâmt al organelor de anchetă și *ce* știu ele, de fapt, la ora la care scriu aceste rânduri, vom afla, poate, ceva mai târziu; dacă vom afla vreodată...

Pentru a se trimite glonțul în creierul ce deranja atât de mult, a fost ales locul de naștere al creierelor celor considerați de Ioan Petru Culianu, în atâtea texte memorabile, nimic mai mult decât niște descreierați: un WC. Dejecția nu se simte în largul ei decât în mediul ce o face posibilă.

* *

Pe cât de delicat și prevenitor în viața de zi cu zi, pe atât de tranșant era Ioan Petru Culianu în prezețele sale publicistice, într-un omagiu adus lui Eugen Ionescu (*Ionescu, mântuitorul, Agora*, Volumul 3, nr. 1, februarie 1990), disprețul pentru rinocerita de orice culoare era reafirmat cât nu se poate mai „șocant” pentru reprezentanții speței în discuție:

Pe vremea când Ionescu spunea *NU*, țara avea deja tot felul de mântuitori, unul mai bun decât altul: partidele politice, Garda de Fier, regele Carol, Biserica ortodoxă, ba chiar Nae Ionescu ori Nichifor Crainic. Erau mai mulți mântuitori decât mântuiți. Până la urmă s-au omorât între ei, lăsând să ne mântuie armata română, apoi nemții, apoi armata sovietică. Știm cu toții câte mântuiri au urmat până la mântuirea supremă a lui Ceaușescu. Știm cu toții cum românii aplecați congenital spre mântuire (și mulți au fost și sunt aceștia) au trecut din mântuire în mântuire, schimbând culorile ca mănușile, ba înverzindu-se, ba înroșindu-se la făptură. Se spune că la asta s-ar referi *Rinocerii* lui Ionescu... și desigur se referă la asta, și la multe altele.

Supremul câștig pe care-l smulsese vieții și culturii a fost de-a vorbi într-o libertate năucitoare despre orice. Inclusiv despre poporul în care se născuse. Pentru cei care înțeleg prin patriotism interminabilele fraze sforăitoare ori incapacitatea celor mai mulți dintre noi de-a rosti adevăruri... inconfortabile, Ioan Petru Culianu era o dovadă stânjenitoare că mai avem ceva drum până la a fi liberi de prejudecăți. Cu un an

în urmă îmi trimisese - „spre consultare” - două texte despre Eminescu. Nimeni nu a îndrăznit să i le publice: n-am făcut-o nici eu... Nu s-a supărat defel și am discutat seri în șir despre toate aceste tabuuri, de care nereușind să ne eliberăm, dragă Dorin, spunea el, liber cu adevărat nu va fi spiritul nostru. După o vreme, mi-a trimis *Les fantasmes de la peur chez Eminescu ou Comment devient-on révolutionnaire de profession* (Augsburg-München, 1988): „Pentru Dorin, cu drag, de la un admirator (în fond) al lui Mihai Eminescu...”

Da, în fond...

În fond și-a iubit neamul, a fost mândru de valorile sale, dar dragostea lui era una, aș îndrăzni să spun, eroică: noima ei o dădea scrutarea fără cmțare a tot ce-a minat și continuă să mineze posibilele împliniri majore ale unui popor de care nu s-a lepădat. Se poate spune că Ioan Petru Culianu visa o *terapie șoc* pentru a vedea un bolnav iubit revenindu-și odată în fire. Dar câți dintre noi avut-am puterea să nu ne „revoltăm” la cititul unor asemenea rânduri?

Românul, între alte nocive vocații evlavioase, o are în mod definit pe aceea a mântuirii. Ceaușescu a pozat de la început în mântuitor al neamului; în 1968 l-au crezut, pentru scurtă vreme, mulți dintre noi: astăzi, când domnia lui de aproape douăzeci și cinci de ani a devenit una din paginile cele mai rușinoase ale istoriei României, continuă să joace cartea mântuirii neamului. Când nu mai poate invoca Basarabia, invocă Transilvania. A dezbinat pe toți punând inteligența nedevoltată a unora dintre români să se lupte cu oarba iubire pentru o patrie care, sub Ceaușescu, e nu numai vitregă, ci și deșănțată. Nebună (...), căci România suferă de o cronică lipsă de inteligență, iar la aceasta nu există alt medicament decât inteligența însăși. Trebuie însă administrat repede, căci altfel pacientul, care de mult horcăie în agonie, sfârtecat de călăi, va sucumba definitiv înainte de a intra pe masa de operație.

Cu două luni înainte de-a fi ucis, mă suna să-mi propună un text pentru *Agora*: — *Cultură română*. Mă prevenea că

textul este „un scandal” și-mi mărturisea durerea ce-l împin-
sesse să scrie acest text, din nou unul fără cruțare. Când a fost
ucis, corectura textului se afla de câteva zile pe biroul meu.
Iată nota ce însoțea textul:

Paginile de mai jos au fost scrise în 1982 și, sunând prea radical,
nu au găsit până acum nici un loc de publicare. Dacă am hotărât să
le dau publicității este pentru că mi se pare că reflectă bilanțul cultural
al unei ere nimicitoare: era-lumină a lui Ceaușescu.

Cred, într-adevăr, că distrugerea culturii române operată de
comunism a fost totală. Dar am încredere nemărginită în potențialul
creator al generațiilor de mâine. Dacă viitorul politic și social al
României nu mi se pare deloc limpede, cred însă că în haosul actual
se nasc fermenții unei libertăți creatoare care-și va da, desigur, roadele
în cultură.

De aceea public, aici, nu întâmplător în *Agora*, pagini scrise
acum aproape zece ani, cu bucuria de a ști că dezastrul cultural pe
care-l semnalam atunci nu este ireversibil.

*

* *

Printre banalitățile scrise de unii gazetari americani la
moartea lui Ioan Petru Culianu este și aceea că, absorbit de
munca sa științifică, marele erudit ar fi fost un spirit total
apolitic, neinteresat de domeniul cu pricina. Nimic mai fals!
Deși nu-și dedica timpul elaborării de analize politice, a
scrutat fenomenul politic cu intensitatea unei raze laser.
Rezultatul era, deseori, extraordinar - prin precizia diagnos-
ticului, lipsă de complezențe și, nu în ultimul rând, o excep-
țională capacitate de a simți viitorul, semn al unei profunde
cunoașteri a trecutului și prezentului.

În vreme ce politologi de meserie, analiști politici repu-
tați, cădeau în capcana Revoluției române transmise, în direct,
de televiziunea română „liberă”, cu nouă luni înaintea acelei
memorabile transmisii *live*, în martie 1989, Ioan Petru

Culianu publica, în volumul *La Collezione di smeraldi* (Editoriale Jaca Book spa, Milano), o proză scurtă intitulată *L'Intervento degli zorabi in Jormanania*.

Ce va să zică Jormanania?

Jormanania este o țară în care numele majorității locuitorilor se termină în *-an*. Si cum numele scriitorului Boba, fondatorul SLOMJ (Sindicatul liber al oamenilor muncii din Jormanania) făcea excepție de la această regulă, autoritățile au insinuat că el era evreu sau baltic. După câteva luni de prigoană, a fost expulzat din țară.

I-am cerut lui Ioan Petru Culianu, pentru *Agora*, o variantă în limba română. Mi-a dat-o în câteva zile. A apărut în *Agora*, Volumul 3, nr. 2, iulie 1990, sub titlul *Jormanania liberă*. Nu multă vreme după aceea a început să primească amenințări cu moartea. Simplă coincidență? Nu este exclus, dar ia să ne amintim câteva paragrafe din *Jormanania liberă*, text ce are structura unei... cronici literare:

Majoritatea recenzițiilor au remarcat până acum lipsa de respect a lui Boba pentru câțiva din eroii revoluției, insinuările sale privind relațiile lor strânse cu Imperiu Maculist, cât și atitudinea lor deseori lingușitoare față de președintele Gologan (...). Oare, se întreabă Barban, are un transfug dreptul de a ne judeca pe noi, cei care am îndurat restrițile regimului Gologan, abuzurile doamnei Mortu, violurile și execuțiile sumare ale lui Jacan? Oare un întreg popor poate fi acuzat de complicitate? La aceasta, părintele trapist Lampan, amic al defunctului patriarh Ananghia, adaugă lipsa de sânge jormanian autentic din vinele lui Boba, proveniența lui dubioasă, baltică, dacă nu cumva aztecă. Numai un adevărat jormanian poate înțelege sfânta tradiție a acestui pământ, vârfurile albastre ale Cartanilor și alte asemenea dumnezeiești peisaje și simțăminte (părinții Ananghia și Lampan fuseseră membri ai Gărzii de Lemn și partizani ai politicii naționaliste a lui Gologan. Articolul lui Lampan a apărut în cotidianul *European*, publicat de Butan; deși probabil coincidențe, aceste amănunte trezesc, desigur, puternice asociații între trapiști, politica șovină a lui Gologan, Garda de Lemn și alte asemenea dumnezeiești cuvinte și simțăminte).

Mergem mai departe? De ce nu?

Să ne întoarcem la cartea lui Boba. În primul ei capitol, intitulat „Eroare judiciară?” - (dar e vorba de o eroare pe dos, în favoarea inculpatului), îl întâlnim fără voia noastră pe căpitanul Marșan, „bestia de la Mistiș”, un membru al Secanului (poliția secretă de tristă amintire) care a tras în mulțimea adunată în Piața Libertății. Boba constată că Marșan, deși condamnat la închisoare pe viață de guvernul Sarman-Maman, a fost eliberat după numai opt luni. Pensionat cu onoare (Statul oferindu-i o strângere de mână și o colecție legată a revistelor *Penthouse* și *Hardcore*), Marșan a murit într-un accident de vânătoare, întâmplarea făcând să fie împușcat din greșeală tocmai de un fost coleg din Secan. Până aici, nimic nu pare alarmant. Lucrurile se complică atunci când Boba publică o fotografie (din documentarul unui reporter francez), unde un personaj deghizat în păstor arată presei internaționale niște cadavre crâncen mutilate de Secan. (După cum știm, aceste cadavre, care serviseră pentru disecții studenților de la Facultatea de medicină din Mistiș, nu erau victimele Secanului; vederea lor a suscitată însă extremă oroare telespectatorilor, de la Maculburg la Malzapan și la Paris.) Boba pretinde că acest păstor nu era nimeni altcineva decât căpitanul Marșan deghizat.

Ce de coincidențe!

Colecția revistei *Penthouse*, exact revista în care, în 1991, cunoscutul publicist american Tad Szulc avea să publice un articol consacrat Internaționalei a V-a, adică organizația internațională a foștilor securiști din Bulgaria, Cehoslovacia, RDG, Polonia și Ungaria, creată în toamna anului 1989 și dispunând de un fond de douăzeci și cinci de miliarde dolari!

Dar să ne întoarcem la textul lui Ioan Petru Culianu:

Capitolul doi ne poartă către momentul cel mai exaltant al revoluției: președintele Gologan urlând, strâmbându-se (și făcând cu brațele gestul acela caracteristic de a trage apa), după obiceiul său, la balconul Palatului regal din inima Jorjanului, întrerupt dintr-o dată

de huiduielile mulțimii. Toate televiziunile lumii au transmis această scenă, ca și apariția spontană a marilor panouri împotriva lui Gologan. Boba afirmă că doi oameni au nevoie de șase ore pentru confecționarea unui singur panou, punând sub semnul îndoielii spontaneitatea lor. Și mai convingător sună a doua supoziție a sa, anume că huiduielile împotriva lui Gologan nu proveneau de la mulțime, ci veneau din aceleași difuzoare din care se înălțaseră urale câteva secunde mai înainte. Într-adevăr, vreme de peste douăzeci de ani, Secanul nu contase pe entuziasmul rebegit al mulțimii flămânde, înrăite și impotente, ci punea direct benzi de magnetofon cu urale care să mângâie plăcut urechile lui Gologan și să arate simțămintele delirante ale poporului față de Conducatorul său iubit. Evident, benzile de magnetofon fuseseră schimbate. Si Boba se întrebă: cine a schimbat benzile?

Chiar așa, domnilor Caraman și Măgureanu, Vlad și Voican, chiar așa domnilor... Sărman și Maman, cine a schimbat benzile? Cine a declanșat simulatoarele de foc electronic?

Iată și finalul extraordinarei satire semnate de Ioan Petru Culianu:

Nu ne rămâne decât să încheiem cu un semn de întrebare. Dacă ipoteza lui Boba este corectă, aceasta înseamnă că poporul a fost tras pe sfoară. După cum spunea însuși răposatul Sărman, fost dictator în continuarea lui Gologan și cunoscut pentru un anume cinism înăscut: „Dar oare nu asta e menirea esențială a poporului?”

Unii continuă să se întrebe: „Totuși, cine și de ce l-ar fi ucis tocmai pe Ioan Petru Culianu?”

Alții, mai siguri pe ei, și luând Jormanania, cuplul Șarman-Maman, Garda de Lemn și convențele ei cu Secanul, gazeta *Europan* și Imperiul Maculist - ca să nu mai spun de existența tuturor acestor Barban, Jacan, Ananghia și Lampan, Butan și Maran - drept simple ficțiuni literare, au și dat un răspuns definitiv: „Ce să-i faci? Chicago rămâne Chicago: Al Capone, Dillinger, crimă și iarăși crimă...”

Cu două zile înainte de a fi ucis, Ioan Petru Culianu mă suna să-mi spună că a renunțat, totuși, la a mai pleca în România, în iunie; lăsa baltă, deci, planul de a-și revedea mama chiar și pentru câteva zile; trebuia - și asta nu-i plăcea deloc - să-și ia înapoi promisiunea făcută soriei sale, Tereza, și cumnatului său, Dan Petrescu. Prea se înțețiseră, în ultimul timp, amenințările cu moartea, mai ales după interviul dat revistei 22, amenințări pe care la început se și jena să le ia în seamă. Mă întreba, încă o dată, eu ce cred: cine ar putea fi în spatele acestor amenințări? Azi ne întrebăm deja cine se află în spatele crimei.

Mie unuia nu-mi rămâne decât să mai reamintesc un paragraf din *Jormania liberă*, referitor la sfârșitul unuia din personaje:

La funeraliile sale, în 1994, a oficiat însuși patriarhul Ananghia, înconjurat de o echipă de sfinți trapiști care împreună ar fi putut lua conducerea și a Gărzii de Lemn și a partidului comunist. Nu s-a știut niciodată de ce a murit (nici Boba nu știe).

...Tot ce știm este că suntem în 1991, la numai zece zile de la uciderea lui Ioan Petru Culianu. E timpul să ne întrebăm, deja, ce ne va aduce anul 1994 invocat de el?

Vor mai supraviețui încă o dată rinocerii jormanezi, fie ei îndesați în spielhosene verzi, fie deghizați în Scufițe roșii?

Chiar vor fi existând?

Câți din ei sunt membri ai Internaționalei a V-a și de când?

Există ea, această Internațională?

Unde se termină literatura și unde începe realitatea?

Crimă. *Și pedeapsă?*

România literară, nr. 21, 13 iunie 1991;
Agora, Vol. IV, nr. 3, iulie-septembrie 1991

MICHAEL ALLOCCA

IO AN PETRU CULIANU: REQUIEM FOR A MAN

*His life was gentle, and the elements
So mixed in him that Nature might stand up
And say to all the world, „This was a man!”
- Shakespeare, *Julius Caesar*, Act V, scene 5*

This is the only „footnote” which will appear in this piece. It is the quote I recited at the University of Chicago Divinity School's memorial service for Ioan Culianu held in Bond Chapel on May 22, 1991, the day after his assassination. Many others are more qualified than I to write academic works consistent with his scholarship that will serve as fitting tributes; some such works are surely to be found in this very volume. As to the legal and political ramifications of his murder, Ted Anton has already written a very fine book which dealt with them rather extensively. In part to avoid redundancy, but more because of its inherent appropriateness, I felt it would be better to share some of my personal recollections of Ioan Culianu, the human being.

On May 21, 1991, I had done the shopping with my friend Greg Spinner for the Divinity School's weekly lunch to be held the next day; he and I were the chefs at that time. When we returned to Swift Hall early in the afternoon with the usual haul of groceries and were unloading them from my car, we noticed an ambulance parked in front of the building. The first thing we heard was a rumor that an unknown person

had committed suicide in the third-floor men's restroom. Disturbing news to be sure, but it did not produce any radical change that I could see in the actual course of routine events going on in the building.

I only learned the tmth when a friend and fellow student, who was scheduled to give the talk the next day, saw me in the hallway and explained that the talk was being postponed, but that she didn't know anything about whether the actual lunch itself was still going to proceed according to schedule. Noticing my evident confusion, she realized that I hadn't yet heard what actually happened, at which point she said, „I'm sorry, Michael, I thought you knew - it was Mr. Culianu." For the only time that I can recall in life, I quite literally lost my balance and slumped against the wall of the corridor. Ioan Culianu was dead: such a concept was nothing I could have been prepared to take in.

In the ensuing hours more details became available, but they did nothing to alleviate the initial shock; in some ways they only added to the confusion. For instance, the possibility of suicide was still being discussed, despite all the physical improbabilities it involved. Cliche as it may be, there was no way I could imagine that Ioan would have killed himself. Refusing to believe that left me to ponder, „Then who in God's name would have killed him, and why?" I admit that it took me a long time to reach the conclusion that a political assassination, as outlandish as it may have seemed then, and may still seem to some - in the United States, after all, one generally has to actually be a full-time political activist, not a scholar of religion, to be the object of an assassination - was truly the only plausible theory. It is some consolation to know that this opinion is now pretty generally accepted, but it is no comfort.

Later in the day I learned that the luncheon would be held in Swift Commons as usual, but the regular service held prior

to it in Bond Chapel was being arranged as a memorial for loan. The organizers of the service asked if I would be willing to participate, by sharing a reading or a personal reflection. I was honored to be invited to participate, and agreed to do so, but doubted my ability to compile any original statement in such a short time and in the midst of my turbulent emotions, as well as my capacity to retain my composure for very long while speaking in public. Hence I preferred to rely on the art of another to help me share something of what I felt about loan. (I had one odd response, whose humor I imagine loan would have appreciated. Someone I told that I had selected a passage from Antony's speech in the last scene of *Julius Caesar* immediately shot back, „What, «This was noblest Romanian of them all»?")

My choice was determined by my desire, then as now, to bear witness to the human being I had been privileged to know. I did not feel anyone needed me to testify that loan was a good scholar or teacher. Others could make tributes of that kind, and indeed they would only buttress the testimony of the body of work he had already produced, and the number of students he had already influenced. Notwithstanding this feeling, it is worth mentioning that loan broadened my mind, which I had already imagined to be relatively open to new possibilities, to allow room for all sorts of novel ways of imagining what ideas like „religion," or „religious," and even „mind" were all about.

It seemed to me that these lines perfectly captured what I felt about loan. His life was indeed „gentle," not in the advertising slogan („safe for all gentle washables") sense, but in the older sense of „genteel", or even „bordering on nobility". To say that the way „the elements ... mixed in him..." testified that „This was a man!" is, I believe, quite literally true. Not perfect - God forbid - but eminently *human*. His imperfections were an integral part of what made me love

him. When loan was moving into his last apartment, following the burglary of the previous one, Greg Spinner and I offered to help him. I do not think either of us will ever forget our simultaneous irritation and amusement with loan about some of his preparations" for moving. In reply to our questions about whether he needed any help with packing, he assured us that it was all done, and he only needed us to help pick things up and carry them. Among these things were a large number of rare, ancient, irreplaceable and heavy books - which loan had „packed" in plastic garbage bags. A bit clueless perhaps, but at least humble enough to say simply (and a bit sheepishly), „OK", when Greg and I told him, „No way in hell are we carrying those like that. Wait right here while we run to the liquor store for some *boxes*."

My first exposure to loan's reputation made me look forward to meeting the scholar. During my first year of M.A. studies at the Divinity School, I heard Professor Larry Sullivan speak of his work with great admiration, and also mention that Professor Culianu would be teaching here in the next academic year. I cannot recall the precise details of Sullivan's remarks, only the impression I got from them of someone who was doing innovative things with the interplay among religion, history and science. I was inspired to go in search of his work at the library and the bookstore; I believe *Psychnodia* was the first thing I tracked down, followed by *Eros and Magic in the Renaissance*. Reading them only increased my eagerness to meet the scholar who had written them, but as yet I had no indication of what sort of a man he would be.

The following fall (1988) I registered for his class called „Religion and Science: The Fourth Dimension". In all honesty I was not expecting someone so unassuming, unprepossessing, to be awaiting me in that classroom. I suppose I had imagined anyone capable of producing such densely

erudite, almost byzantine in fact, prose, to project a lot more self-assurance, perhaps even arrogance. This is not to say there was anything groveling about the man I met that day. I just had never experienced a professor who introduced himself on the first day of a class in the way loan did - not sitting or standing behind a desk or lectern and waiting for all the students to arrive and be seated before speaking, but waiting at the door of the room to shake hands and introduce himself to each of us individually. If that hadn't been enough to impress me with his gentility, a few minutes into the class he actually asked for our permission before removing his jacket. On a more strictly intellectual level, I was also rather pleasantly surprised that much of the first class was taken up by loan reading us portions of a story by Borges („Tlön, Uqbar, Orbis Tertius”).

The ensuing two-and-a-half years of my acquaintance with loan did nothing to lessen my admiration for him as a human being or as a scholar. Yes, there were times when his lectures were less than thoroughly absorbing - who would dare to claim otherwise? But whenever he was dealing with a topic that fascinated him, he never failed to communicate his passion to his students. His humor always succeeded in putting me at ease with him, no doubt because such a great portion of it was directed at himself. One of his public lectures was thoroughly punctuated with comments like, „This is obscure, so of course that's why I know it...”

Being so willing to not take himself too seriously made it easier for him to get away with (to *my* taste, anyway) occasionally irreverent remarks about other scholars of the past or present. But *never* do I recall him saying anything disrespectful or insulting to, or about, a student. Rather than simple respect for his dedication or erudition as a scholar, this humanity - perhaps „humane-ness" is a better way of putting it, whether it is a real word or not - in his behavior is

probably the single greatest reason for the immense outpouring of horror and sorrow from those he had taught when he was so sickeningly removed from among us.

„*Humanus sum. Nihil humanum a me alienum puto.*“ Terence's line makes an apt description of loan's approach to the life of the mind. I compare his study of all human systems - especially, but not exclusively, religions - to the way biologists study *living* organisms, as opposed to the way forensic pathologists dissect corpses. At bottom was the presumption that the living operations and dynamics were inherently interesting, and worth respect, as systems in and of themselves. If one is to understand ascetic practices or forms of meditation, it is almost required to actually *try* them, not merely read about them. The same holds true for systems of divination: to comprehend the meaning and method of astrology, tarot, geomancy, it would be helpful to actually learn how to do readings, not merely about how others do them. For this reason, when a friend and I asked loan to conduct an independent reading course on divination, he only agreed on one condition: each of us would have to not only read about and discuss various forms of divination, we would have to learn one and perform a reading in it for him by the end of the quarter.

My friendship with loan was responsible for the shattering of my naivete in a number of ways. One small academic example: as an undergraduate I had written a paper pondering why the greatest excesses of the European witch-hunts occurred not during the Middle Ages, but in the allegedly more enlightened period during and after the Renaissance. The paper offered, I confess, nothing like a conclusive answer to this question. Several years later, loan's class on „Religion and Fashion,“ provided the first hint of a reasonable explanation: prior to that I had never considered the relevance of the Protestant Reformation as a factor. The concept that it had

unleashed a large number of reactionary and repressive forces had never dawned on me - I was still under the sway of the conventional wisdom that it had been a basically liberating phenomenon.

More in the political realm, I had never been personally acquainted with someone who had spent so much of his life under a regime of surveillance and oppression. For a long time it struck me as odd that, although loan was very engaging and willing to form human and not strictly academic relationships with his students and even their friends or significant others, he rarely shared much personal information about his own life and history. (The occasional detail did slip through, such as one time during the first few months of our acquaintance. He was socializing after class with some of his students and the topic turned to various delicacies and meals that we associated with our childhood memories of holidays, loan interjected, „Of course, when I was a child there was hardly ever much food..." but he didn't elaborate further.) I only gradually realized that long years of self-policing of one's conversation could produce a habit of reticence, and that this habit, rather than any conscious choice to defend his privacy, might be the explanation.

After our acquaintance had progressed to a friendship, I did become privy to more detailed accounts of what his life had been like, and what the lives of his relatives still were like. Though it pained me to see the difficulties his family still suffered, I naively assumed that these were all in the past once the 1989 „revolution" occurred in Romania. Perhaps most naive of all was my response to loan's receipt of his green card, granting him permanent residency status in the United States. He himself was clearly overjoyed about it, as witnessed by the party he threw to celebrate - he asked Greg and me to cater it, and insisted that all the foods (we drew the line at the beverages) we prepared had to be green. I of course

shared his elation, but I went further to draw a conclusion in which I doubt loan shared: „Thank God, at least now he'll be safe."

This final instance of naivete differs from the others I mentioned in one very radical way. All of the others were dispelled either by my studies proper with loan, or by my personal conversations with him, or by simple observation made in the course of our friendship. In summary, all of the other naive assumptions were dispelled by the events of loan's life, and the ways in which that life interacted with mine. This one perhaps would have fallen into the same category had I ever expressed it out loud to loan - he might have pointed out that, though no danger of losing his visa and being deported (or not receiving tenure) may have existed any longer, that was certainly not the only thing from which he needed to be „safe". Though I had a vague awareness that threats had been made against him, I had no concept of how serious they were until his murder. Even then, as I already indicated, I did not immediately make the connection.

For a moment I almost said did not immediately „make sense of it". I am grateful that I hesitated long enough to see the absurdity of such a phrase. It did not take long to comprehend the likely story behind his assassination, at least in outline, if not in precise detail. But to pretend that was in any way equivalent to „making *sense* of it," would be far beyond naive; it would be an outrage, and I might almost call it blasphemous. To apply the word „sense" in any fashion to the end of loan Culianu's life would be a disservice to the meaning of the word, and to the memory of a treasured friend and teacher, and to the memories of all who have been pointlessly slaughtered by people who cannot bear to hear the truth being spoken.

The cowards who committed this atrocity deprived the world of a brilliant mind, one which had made great con-

tributions and challenges already, and God alone knows what more the future would have held. Not only that, they deprived the world of a truly decent, honorable, „gentle" man - a son, a fiancé, a brother, a teacher, a friend. I dare not presume to speak for others, but I know that it is an inestimable loss to me, and I am sure I am not alone in this. In my own scholarship I have had numerous occasions to speculate, „I wonder what loan would think of this..." In my experiences as a teacher I have frequently tried to remember, and emulate if possible, the way loan treated his students.

While there will never be any „sense", these experiences of mine have provided me with some consolation. It lies in knowing that, for as long as any who were influenced by either his scholarship or his humanity (or both, as was my privilege) continue to preserve and honor his memory, and try with whatever means we have to carry on in his path - the cowards will not have won.

Requiem aeternam dona ei, Domine; et lux perpetua luceat ei.

TED ANTON

THE ASSASSINATION OF IOAN PETRU CULIANU

It has been almost ten years since I was a young assistant professor and free lance journalist first looking into Ioan Petru Culianu's murder. From my very first talks with Culianu's friends and students it was clear he was an extraordinary man. I was stunned by the passion and intensity of the feelings of those who knew him, inflamed by the lack of progress in investigating his death on a late spring day in 1991 at the University of Chicago. On those first, early summer evenings as I typed my interview notes, Ioan Petru Culianu leapt off the page.

Now nearly a decade has passed. Chicago is in the grip of record-breaking cold and I am older than Culianu was when he was killed. My life has changed. Many of those changes are due to the Culianu story and what happened to me as I followed it. The book and articles have won awards and been published overseas; I am now applying to become a full professor; and I count as close friends many of the people whose lives Culianu touched. My path in investigating the crime was filled with wrong turns and dead ends. But the story of Ioan Petru Culianu taught me to respect, even relish,

such mystery and incongruity. In small events, unexplainable coincidences and strange twists of life, he showed, lie the most profound messages.

But what of the twists of his own story? It seemed from the start to be a shocking tale of a brazen assassination of a young scholar arguing on behalf of American ideals - freedom and truth and justice. But if it was an assassination, why loan Petru Culianu - who was barely a figure known in politics? Why did it occur some seventeen months after the fall of communism in Romania? How could such a crime happen, not in the backstreet of some foreign capital, but in the middle of a sunny school day in one of the most renowned campuses in the United States?

Beginning with the first article I wrote about Culianu, I learned truths about the world and the role of writing in it. I learned to stick with puzzles that grab you, even if the rest of the world seems to think you are a little crazy. I learned government officials, even in the American State Department or in law enforcement - can be hostile and plain wrong. I learned the police are often overwhelmed, that catching a murderer or a terrorist is a difficult task made even more difficult in the confusion of the postcommunist world. The investigation of the murder of a scholar, who believed that imaginary worlds are as real as the outside world, became a text in itself. The trouble was, the police and government officials were not bothering to read it.

After my first *Chicago Magazine* article appeared in January, 1992,¹ I almost gave up. I was lucky however to have a few friends encouraging me, including my wife, the scholars Andrei Codrescu, Vladimir Tismăneanu and Mircea Sabău, and Culianu's family members and students. The Fund for Investigative Journalism provided money for a first trip to Romania in 1992, and the United States Fulbright program financed a much longer trip in 1994.

The biggest battle I fought was with conventional wisdom - that an assassination of a professor could never happen in America, not in a venerated university, and not in broad daylight. In fact I learned many writers in foreign language newspapers were murdered in America since the fall of communism - Vietnamese, Cuban, Colombian and, I became more and more convinced, Romanian. The only mistake would be to ignore the evidence and my intuition. The more complex the story became, the simpler the motive seemed.

Even after I wrote a second article, the award-nominated piece for *Lingua Franca: A Review of Academic Life*. I had many false starts and rejections in trying to turn the piece into a book. I had to become a better writer and investigator. I had to go back to Romania. I had to do most everything twice, in a doppelganger fashion, as from the plot of the movie, *The Postman Always Rings Twice*. In Romania in interviews I entered Culianu's life and experienced it as he felt it - the triumphs and defeats, the datations and the final fears he pushed aside as ridiculous. I pulled together the threads of his life and work and contemporary events from the beginning to the end, without any expected conclusions. I learned to respect the mystery of the story, and let that mystery be the ultimate subject of the book.

It was often pointed out that Culianu's murder had no events, he was too obscure, unknown to most Romanians. This is a mistake of hindsight, of looking at the story from the perspective of later years. Yes, from such a perspective, the murder might seem foolish and inexplicable.

But this is not the perspective of the murderers. Someone who resorts to murder is not going to be logical and rational. In a moment of turmoil, in 1991, Culianu was a loud voice writing in the foreign press in a unique way - bringing everything he had ever learned in his scholarship about

manipulating history and people to bear on the one story he could not bear to tell - his own. He dashed off his articles in anger and he connected events in a new way. Stories are about connections, not about plots, and when I entered Culianu's world and made the connections he made, I suddenly saw his death had its own logic.

The FBI, which is now formalizing ties with the Romanian Information Service, carried on its investigation after my book appeared. It followed up on information provided to the newspaper *Ziua*, a newspaper which offered a reward for anyone who could identify the picture in the FBI composite of a suspicious figure seen at the crime. FBI agents traveled to Romania to interview one of the men named in the informant's story. One informed source claimed he was involved in the murder, though he was not the trigger man himself. This figure is now working in counter-terrorism in the Romanian Information Service. I believe firmly the killing of Ioan Petru Culianu was committed by the old Securitate. The simplest piece of evidence is the murder site - deliberately chosen to humiliate the victim. Humiliation was the main method of the old Securitate, which boasted of holding no political prisoners.

Many other motives have been offered for the crime: a disgruntled student, colleague, or drug dealer. In ten years, not one of them has produced a shred of evidence. Ten years seems like a long time but it is not long at all. Culianu's memory is alive and his work is in demand. He was not perfect, nor is his work, but he was murdered for arguing on behalf of freedom and justice. In today's political climate in Romania, as history appears prepared to take a step backward, his story is more relevant than ever.

UMBERTO ECO

MURDER IN CHICAGO

On May 21, 1991, Ioan Culianu, a young (forty-one) and brilliant professor of the history of religion at the Divinity School of the University of Chicago, stepped into the stall of the restroom of his department. Someone in the adjoining stall climbed onto the toilet seat, aimed a Beretta .25 at the professor's head, and killed him. As the Cook County medical examiner Robert Stein remarked. „To kill with one shot from a .25 at that distance, that's no easy." Which immediately suggested a professional killer.

The police had no leads. First, they considered the explanations any investigator would think of: disgruntled student, homosexual involvement, robbery attempt, *cherchez la femme*. But Culianu had not been robbed; he was known to be happily engaged to Hillary Wiesner, a brilliant and charming young scholar, and he was immensely popular with his students. It emerged, however, that he was a Romanian exile openly opposed to the former Ceaușescu regime and to its successors. Culianu could have been killed by a member of some fanatical sect with which he was in contact, or by surviving agents of Romania's notorious secret service, the

Securitate. In any event, the Chicago police still have not found the guilty party.

Last year in Bucharest, after I gave a lecture on a quite different subject, one of the first questions asked by the audience was: „Is it true that you were acquainted with loan Culianu? How do you explain his death?" I replied that I had exchanged a few letters with him, that I admired his work very much and he had demonstrated a flattering interest in mine; and so a cordial friendship had developed, though I had actually laid eyes on him only two or three times, always on public occasions. The last time had been when my novel *Foucault's Pendulum* was being published in New York. At a round-table discussion of the novel, Culianu was in the audience with Hillary Wiesner and was invited to take part. After that I didn't see Culianu again. When I learned of his death, I took another look at the inscription in the author's copy of his *Out of This World**, which I had received a short time before. The date was April 4, 1991. And this was all I could say in Bucharest. About his death I knew only what everyone else knew, namely that nothing was known.

I sensed the audience's disappointment. They wanted me to talk about Culianu, to reveal something further to them: and I realized that, especially for the younger generation of Romanians, Culianu had become a myth. Or perhaps a political symbol. I realized that, beyond his academic work, very little was known about him. Now, having read Ted Anton's book, I know more. *Eros, Magic, and the Murder of Professor Culianu* is a detailed reconstruction of a much-publicized crime, but the solution that the author suggests certainly has political significance. At the same time this is also a book about a myth, which contributes to the propagation of that myth.

* Shambhala, 1991.

To judge by the number of people he contacted, Anton worked scrupulously. When he learned I had been in touch with Culianu, he asked me for photocopies of the letters we had exchanged and for any other information I might have. If he did the same, and apparently he did, with others who knew Culianu, his efforts to reconstruct the man and his story must be considered conscientious, even rigorous. Though the book is aimed at a non-specialist audience, when Anton summarizes Culianu's theoretical positions he does so without distorting the writer's thought. Some misstatements could be pointed out, such as the definition of Nicholas of Cusa on page 109 as „a poet" or the dismissal of Borge's *Ficciones* as „detective stories", and there is a certain confusion in comparing the wheels of the art of memory by Raymundus Lullus with those by Giordano Bruno. But in a work of this nature, these are venial sins. As far as I can judge, the bibliography (which lists even Culianu's minor works) seems impeccable.

Nevertheless, in this book there is a great deal of reconstructed dialogue between Culianu and his friends and acquaintances. In literary theory, one of the criteria for distinguishing a work of fiction from a work of history is the presence of dialogue. Still there are books with dialogue that are not outright fiction, a genre I would call fictionalized biography. I am thinking, for example, of some works by Robert Graves. In order to give us a vivid image of a character, the author reconstructs dialogue that may not have taken place exactly as described; we may accept this but we demand that the writer's reconstruction be based on documents which, if they do not confirm those conversations, at least do not render them implausible. Anton's book surely belongs to this genre, and it makes fascinating reading for those who have never heard of Ioan Culianu. But Graves wrote fictionalized biographies of people dead for hundreds of years, about

whom we thought we already knew a great deal (especially the circumstances of their death), and he did so in an attempt to explore their psychology. The case of Culianu (and of Anton) is different: the fiction-like form serves to make us understand a character about whom we discover we knew very little, and to venture a hypothesis concerning the reasons for his death.

I will not attempt to describe everything that Anton says in this book. What interests me more is not what the book says but *why* it was written. Let us suppose that Culianu was „only“ a historian of religion who had concerned himself throughout his working life with the theological disputes between Reformation and Counter-Reformation. In this case (and excluding all the rest) Anton's book could be summarized in this way:

A young Romanian born and educated under the Communist regime tries to escape the oppressive confines of his personal universe. He discovers the work of a great historian of religion, his compatriot Mircea Eliade, who has lived for some time in France and the United States. The youth becomes fascinated by the subject and - with a few friends - constructs his own private intellectual world (as Anton says, „he found the possibility of meaningful rebellion for him - not outward, but inward“). The young man feels oppressed by the inquisitional climate of the regime that rules his country (he is repeatedly questioned by members of the notorious Romanian secret police, the Securitate), and finally he manages to obtain fellowships that take him first to Italy, then to France, where he carries on his research.

At this point he is given a position as professor in Holland, and finally at the Divinity School of the University of Chicago, where Eliade is a prominent teacher. During these travels he undergoes the familiar sufferings of an exile: he seeks some contact with his hero Eliade, achieves it only after

many difficulties and some inexplicable reticence, but at last becomes Eliade's collaborator and biographer. In all this, the young scholar, who knew little of what had happened in his country before his birth, discovers that - allegedly - Eliade had been associated with the Iron Guard, an extreme right-wing Romanian organization, anti-Semitic, with Nazi sympathies. He questions the master about this dark aspect of his past, receives only mumbled admissions, and before long realizes that Eliade was indeed close to Iron Guard circles. Still Culianu keeps hoping that he can prove that Eliade was not an actual member of the organization and was surely neither a Nazi nor an anti-Semite.

But what can he know of left and right, this young man who throughout his formative years was kept ignorant of political developments in the Western world? At first, according to Anton, Culianu himself displays interest in the cultural ambiance of the right, but later his works and his writings testify to his democratic vision. Eventually he will insist that the Iron Guards were „the most secret, the most bombastic, the most mystical and bungling fascist organization of pre-War Europe“.

After the death of his mentor in 1986, Culianu distances himself from him, not least in his scholarship, developing his own theory of history, while he remains sensitive to what is happening in his native country. While Ceaușescu is still in power, Culianu writes some stories in the science (or rather, political) fiction genre: they prove prophetic, foretelling the way the Communist regime will be overthrown. But even after it falls, in December 1989, he is not satisfied. He believes that the series of events that have caused Ceaușescu's end were not a revolution but rather a *coup d'état* that has allowed the old leaders to remain in power, and he is further convinced that in the new climate created in Romania the old Communists have found natural allies in the heirs of the old

extreme right. And he never tires of expressing these views, both in a series of articles and interviews and, repeatedly, in his stories, which are transparent allegories, satires more provocative than any political statement.

Perhaps he doesn't yet know that many Iron Guardists who had abandoned Romania in the 1940s have settled in the Middle West, particularly around Chicago, Detroit, and Toronto; or perhaps he only begins to suspect it too late. Perhaps he doesn't realize that some of his literary fantasies, written with an edge of irony, are taken with great seriousness by certain people who consider them more dangerous than a direct political attack, all the more so because they are now published in a new magazine, *Lumea Liberă*, widely circulated in his homeland.

Though he harbors no monarchist notions, Culianu meets former King Michael of Romania and becomes convinced that the return of the monarchy can perhaps restore a constitutional stability to the country. He receives many warnings: phone calls, letters, threatening incidents such as a break-in at his house. Some of them he dismisses; others worry him; perhaps at a certain point, he thinks, he can no longer avoid some sort of political role. He is killed in a manner typical of the methods of Eastern European security services. Anton writes:

The sequence of Culianu's harassment also followed a formula described by a former Securitate colonel to journalist Petre Băcanu: letters first, then telephone calls, then a break-in or personal visit. Then, if the writer did not stop, he was killed.

The Romanian authorities deny that they are aware of any political motive for his murder; but it is suspicious that *România Mare*, a paper in which, in an association hard to disentangle, old Communists are to be found along with old members of the pro-Nazi extreme right, should speak of the

„fermented vision of Culianu's fecal brain" and that his death should be commemorated there with an epitaph such as the following: „Captivated by eros and magic from the Renaissance and trips «out of this world», [Culianu] finally has the possibility to do his investigations."

None of this amounts to proof, but it certainly adds up to strong evidence that several political forces in Romania were hostile to Culianu and could have wanted him dead. Anton does not adopt the deductive method of Sherlock Holmes and his story suggests Lovecraft more than Conan Doyle. The book confines itself to laying out facts and coincidences - and I will not go into some curious episodes that took place after the murder, featuring the claims of eccentrics, mediums, and perhaps mythomaniacs, to which the investigators and Anton himself devoted a lot of time, without arriving at any definite conclusions. Still the book leads a reasonable reader to conclude both that Culianu was killed for political motives, and that the killer was not a lone fanatic but someone sent by forces still powerful in Romania in the post-Ceaușescu period. As in all events that involve secret services, this is really a very simple tale and it seems clear who must have been responsible for the murder, though nothing can be proved.

If this were so, Culianu's story would not be much different from many others'. In the next to last chapter Anton recalls that in 1992 „at least fifty writers were killed around the world: in 1994 the figure jumped to seventy-two. Twenty-seven journalists were killed in the first nine months of 1995 in Algeria alone." To justify the writing of this book its last lines could suffice: „Those who must speak out are Americans who care about free thought and the rights we take for granted. This crime took place on American soil, in a renowned university, in the middle of a school day... As a sign

of one American's vulnerability to history, it presents a critical policy issue to those who teach, write, or enforce our laws."

All this would suggest an excellent motive to write a book on Professor Culianu's case but not to entitle it *Eros, Magic, and the Murder of Professor Culianu*. Ion Culianu may well have been murdered for political reasons, but this title suggests that magic has something to do with it. Is this simply a publisher's device to boost the book's sales? I think not, because in this book Culianu's political beliefs are so vigorously mixed with other aspects of his personality that the title is justified. And this leads us to the second aspect of the matter.

As we follow the events and the anecdotes related in Anton's book, we discover that Culianu was fascinated throughout his life by the magical thinking of the Renaissance, by the phenomena of shamanism, by the heretical sects that grew up over the centuries in the wake of the traditions of Gnosticism, by techniques of divination, by experiences of ecstasy. Now, if one were to make a cocktail of all these ideas, without distinguishing the various historical periods, the various civilizations, and assuming that everything is equally true, one would arrive at what is called Occultism. And if this Occultism is not just something that is written about but something that is practiced, we could arrive at one of those characters who, during the day, rummages among the shelves of New Age bookshops and then, after dark, may participate in some satanic or other mystical ritual.

To be sure, many of the anecdotes that Anton has collected can lead the reader to see Culianu as an occultist. From the pact of love and fidelity drawn up with his first wife, and signed in blood, to the games he played with his students, including laying out the Tarot cards with them, and to his numerous declarations about the fine line between dream and reality, Culianu seems engaged in a constant flirtation with

Other Worlds. It is not simply a matter of acting ironically or of engaging in literary exercises: anyone concerned with the subjects that concerned Culianu inevitably succumbs to the fascination of the material he or she studies, as a psychiatrist slowly comes to share the logic of his or her patients, or as a man who has lived for years alone with a dog begins to consider him a human being or to consider himself exquisitely canine.

I recall a conversation with a rare book dealer who specialized in the Occult. When I asked him if he believed in what most of his customers believed, he replied that at the beginning he had been impelled purely by cultural curiosity, but then he added: „You can't spend your whole life in this atmosphere without somehow becoming a part of it." I would say the same of Culianu: you cannot spend your life studying Renaissance magic and then avoid imitating your heroes, at least in fun. And the game can become dangerous in two ways: either you take yourself seriously and stop playing around, or others take you seriously who have less sense of fun and irony than you have.

If I seem to insist on irony, it's for a very simple reason: the ability to harbor a certain amount of irony toward one's object of study (even if you are a devout Catholic studying the theologians of the Middle Ages) enables you to remain at a critical distance, which is after all the gift of the true scholar. Without venturing a complicated discourse on what is meant by critical distance, I would like to quote a page from Culianu's *Eros and Magic in the Renaissance*, in which he speaks of the writer he studied first, the Renaissance philosopher Marsilio Ficino. Ficino was a Neoplatonic philosopher, but he also presented himself as a magus. The Renaissance magus was neither a necromancer nor a magician (nor a trickster). He believed in a „natural" magic, that is to say he believed that mysterious ties bound together every aspect of the

universe through a network of sympathies and resemblances. Thus, by acting in certain ways toward a flower, we could control a star, and our humors and our thoughts could be influenced by different precious stones. This is Culianu's ironic, affectionate account of his hero:

Ficino's image of a theurgist, the practitioners of intrasubjective magic, did not amount to enough to run counter to the custom of the time. Far from evoking the spirits of the dead like the necromancer described by Benvenuto Cellini, far from flying up into the air and casting a spell on men and beasts like traditional witches, even far from applying himself to pyrotechnics like Henricus Cornelius Agrippa, or to cryptography like Father Trithemius, Ficino's magician is an innocent individual whose habits are neither reprehensible nor shocking in the eyes of a good Christian.

We can be sure that if we look him up - unless he does not consider our company to be respectable, which is very likely — he will suggest that we accompany him on his daily walk. He will lead us surreptitiously, to avoid undesirable encounters, to an enchanted garden, a pleasure place where sunlight, in the fresh air, comes in contact only with the scent of flowers and pneumatic waves emanating from bird song. Our theurgist, in his white wool gown of exemplary cleanliness, will perhaps apply himself to inhaling air rhythmically, then, having noticed a cloud, will anxiously go home, afraid of catching cold. He will play the lyre to attract the beneficent influence of Apollo and the other divine Graces, after which he will sit down.

Then comes the description of the magician's frugal meal: some boiled greens, a few leaves of salad, two cockerel hearts and a ram's brains, to strengthen the heart and the brain, a few spoonfuls of white sugar, a glass of wine in which some amethyst powder has been dissolved, to attract the favors of Venus. His house will be as clean as his clothes, and unlike his contemporaries, he will bathe twice a day. And

the passage ends with an appreciation of this extremely civilized magus, who was „as clean as a cat.“*

Are these the affirmations of an „occultist“ who does not distinguish between reality and fiction, who frequents magic gatherings? Surely not. They are the humorous description of a scholar who loves his heroes and behaves toward them like a father who quotes with benevolent irony - perhaps tinged with nostalgia - the marvelous fantasies of his son, possessor of an innocence that the father feels he has now lost.

Anton's book does not deny these aspects of the personality and the scholarly work of Culianu, but he also allows himself often to be distracted by anecdotes that may seem to lead to a more intriguing story, but are irrelevant. See, for example, page 234: „When she got back to Cambridge, Hillary had her photographs of loan processed. There must have been something wrong with the camera. All the shots of him showed a double image.“ The episode indicates only that Hillary Wiesner was no Avedon, but since this is the last sentence of the chapter, the reader may feel drawn to far more uncanny conclusions.

Finally, there is one aspect of Culianu's thought that Anton does not by any means neglect (rather he reports it with precision even if the concepts are very complex), though it risks being confused with other more or less magical anecdotes. The fact is that Culianu never asserted that the world is governed by magic forces. He took the view that there is a universe of ideas, which develop almost autonomously through an abstract *ars combinatoria*, and that these combinations interfere with history, with material events, in often unpredictable ways, provoking various effects.

* *Eros and Magic in the Renaissance* (University of Chicago Press, 1987), pp. 136-137.

If we read Culianu's *The Tree of Gnosis**, we see that he believed that „ideas form systems that can be envisaged as ideal objects" and that these ideal objects unite and separate through an *ars combinatoria* of a mathematical type (it is not so much an alchemy as it is a chemistry or a physics of ideas). His concept was to a great extent related to the structuralism of Lévi-Strauss, whom Culianu rereads in the light of a „morphodynamic" theory of an almost biological sort. Since nature is nothing but the combination of some elementary forms, so not only religions but also philosophical ideas obey similar laws. His vision of systems of ideas included also the notion that there are „archetypes" of such systems (even if he believed that Jung's theory was full of „oddities"), which are „stored in the human «psyché» like a mysterious genetic code."

In his book on Gnosis he sets out form the proposition that the various Gnostic systems all have something in common but still are different, and he constructs a sort of binary tree which permits different strains of Gnostic thought to switch from one path to another (very similar to a flow chart used in computer science). This chemistry of ideas is surely stronger than individual wills, and it is the element that leads groups and societies to evolve in different directions.

I have summarized very briefly the most provocative aspect of Culianu's thought, omitting the ways (sometimes fantastic) by which he binds his theory of ideal objects to the physics of relativity and to other aspects of contemporary science. What I want to underline here is that his is certainly a metaphysical view, a form of Platonic cybernetics, but it is not classic occultism and it is not a magic view of the universe. If anything, it is an instrument with which the scholar tries to explain both the birth of magic thought and the way in which, by combining ideas, historic facts are produced. To

* Harper San Francisco, 1992.

paraphrase J.L. Austin, Culianu was interested in the problem of „how to make things with ideas". Anton quotes a statement made by Culianu during the discussion of my book in New York *à propos* of the plots occultists invent, which then become real. „Nothing reveals this principle more than the Holocaust... When crazed minds are in synchrony they create an alternative reality; *they kill for invented reasons.*"

Did Culianu, in his everyday behavior, with his ironic games, even with his stories surely inspired by Borges, act in ways that we associate with someone already proceeding along the dangerous paths of magic? I believe he did act in such ways, but this is a characteristic of his personal psychology and not necessarily of his work as a scholar. Did these psychological tendencies influence the political situation in which he was involved? Anton does not say this in so many words, but he allows the reader to infer as much.

What can emerge from the life and the death of a figure like Culianu and the inquiry into both? A myth. And, in fact, a myth is being constructed. It is interesting to compare the newspaper headlines that in 1991 reported the news, of Culianu's murder with those of 1996, reviving the subject in reviews of Anton's book. The 1991 headlines say: „Professor at U of C slain, police say", „Professor shot to death at U of C", „Scholar's death remains mystery", and „Intrigue surrounds professor's death". The 1996 headlines refer to „Forces of Darkness", „Into the Labyrinth", „Brilliant Life Swept Up in Dark Forces".

In Italy a few months before Anton's book was published in the US, there appeared // *presagio* (The Presentiment) by Claudio Gatti*. The subtitle reads „an esoteric thriller", and the subject of the novel is Ioan Culianu. This is a work of fiction, and in it, shortly after Culianu's murder, his fiancée,

* Rizzoli, 1996.

also called Hillary (Wagner, not Wiesner), is also murdered. The Romanian plot is mingled with an occultist and satanic plot in the bowels of Manhattan, etc., etc. The novel can be read with enjoyment by those unaware that Cullianu really existed, while anyone familiar with the story will be irritated by this violent *mélange* of true events and fiction.

The irritation stems from the fact that Culianu died only a few years ago: if he had been killed in the days of the Man in the Iron Mask we would accept everything, as we accept the free mixture of history and novel concocted by Dumas. And this is the point: a real person can be used with such nonchalance only when he no longer belongs to contemporary history but has entered the cloudy region of myth. That such a freewheeling use of the Culianu myth is possible only five years after his death must make us reflect on the post-mortem story about Culianu that could have been convincingly conceived (and studied) only by the victim himself if he had remained with us. But he would have told it, no doubt, with tongue in cheek.

(Translated from the Italian by William Weaver;
The New York Review of Books, April 10, 1997.)

FICTIONAL WORLDS

ANDREI CODRESCU

EXCERPT FROM *MESSIAH*

Someone overnighted to the television station an excerpt from the writings of the mysterious scholar Ioan Coulianou, believed by mystics to be an angel actively involved in preparing a great plan for the future. The station sent it to the convent with a messenger.

„It all started in the year 1274, or perhaps much earlier“, Coulianou wrote, „with the wheel of Sefir Yetsira. Its wheels, arrayed with Hebrew alphabets, would produce the sublime language of Creation, the language behind the world, seen and unseen.“ Coulianou went on to explain that „the movement of the wheels was the movement of celestial bodies, and language was the whole universe ... by manipulating language one can, actually and concretely, manipulate the surrounding world“. Language and world, according to the mystic, functioned like the binary structure of the computer, one engendering the other.

Mr. Eliahu called the convent to ask Andrea to do the show again that evening, even though another girl's try-out had been scheduled. Andrea said no. Mr. Eliahu begged and

pleaded, but the more he did, the more stubborn Andrea became.

„Maybe in two days?" insisted the producer.

„Maybe", Andrea said.

But in two days she also said no. The producer called every day but the nuns told him that Andrea was not available.

Andrea sat on her bed with her press notices spread around her, reading the fragment from Coulianou's writing over and over again. What did it mean? Could language actually change the physical world? Words can make people happy or sad. Singing words can make them dance. Angry words can make them fight. But can they, as Coulianou seemed to suggest, undo the very fabric of the physical world merely by being spoken out loud? Yehuda ben Yehuda also believed something similar.

(Excerpt from Andrei Codrescu, *Messiah*, Simon & Schuster, 1999.)

LIVIU ANTONESCU

IF SAU UN TRIPTIC DESPRE VIATĂ SI CĂRȚI

1. O biografie alternativă'

In dimineața zilei de 21 mai 1991, profesorul Ioan Petru Culianu, de la Facultatea de Filosofie a Universității bucureștene, se trezi cu o ușoară durere de cap, mai degrabă o stare de amețeală însoțită de un fel de pulsație plictisitoare în zona tâmpelor. Se culcase târziu, pentru că încercase să se adapteze lucrului la computerul primit cu o zi înainte din partea uneia din numeroasele fundații ce încercau să-i obișnuiască pe români cu standardele societății deschise și ale civilizației informatizate. Alături de computer, vechiul telefon de ebonită fusese înlocuit cu un modem telefon-fax produs de firma Panasonic. Nu mai văzuse decât două astfel de aparate, primul la sediul grupului de dialog intelectual pe care-l înființase, împreună cu alți câțiva scriitori și universitari nonconformisti, imediat după evenimentele sângeroase din decembrie 1989, celălalt în clădirea guvernului provizoriu, în timpul unor tratative ce vizau extinderea bazei de putere a respectivei autorități dincolo de limitele micului grup de complotiști anticeaușiști, ce profitaseră de evenimente pentru a acapara puterea. Asta se întâmplase cu două zile mai înainte și guvernarea acceptaseră tratativele cu grupurile contestatare

de intelectuali, studenți și elevi, ca și cu membrii partidelor de opoziție, după aproape două luni de mișcări de stradă, mitinguri, și în fața unei amenințări cu greva generală lansate de syndicatele universitare. Asta ca să nu mai vorbim de presiunea de zi cu zi a presei independente, care denunța violent, dar și foarte puțin profesional după normele occidentale, toate jumătățile de măsură, ezitățile și abuzurile penibile ale guvernanților provizorii. Aceștia amânaseră deja de două ori primele alegeri libere și se gândeau să anunțe organizarea lor în toamna aceluși an, considerând că dețin controlul situației prin mecanismele statului, și chiar pe cel al electoratului, datorită monopolului ce-l păstrau asupra televiziunii, care mai era numită „liberă” doar în glumă, cu convenitele ghilimele ironice. De la întoarcerea din exilul intern din Delta Dunării, unde fusese trimis în august 1987, după publicarea în mediile de informare occidentale a unei analize a situației din România comunismului târziu, profesorul Culianu devenise unul din liderii opoziției intelectuale, poate cel mai important. Nu i-au trebuit mai mult de două luni, timp în care a ocupat postul de ministru al Educației în guvernul provizoriu, pentru a se lămuri în ce privește intențiile reale ale noilor guvernanți. Aproape nici una dintre măsurile de reformă nu trecuse de opoziția colegilor de guvernare, asistase neputincios la prima amânare a alegerilor, așa că din februarie 1990 revenise la catedra recent înființatei secții de orientalistă și la activitatea de organizare a opoziției intelectuale. Își dăduse seama că era folosit ca paravan de noii guvernanți, ca și ceilalți foști disidenți, opozanți sau non-conformiști cooptați de aceștia în structurile puterii provizorii.

Nu se schimbaseră prea multe în România, dar măcar existau libertatea de opinie și de asociere, iar un nou exil în Delta părea improbabil. Noii guvernanți, neocomuniștii, după cum fuseseră botezați de presa liberă și de mediile intelectuale, se străduiau să păstreze aparențele de democrație, dacă

nu din convingere, măcar din motive de imagine externă. În ce privește imaginea, păreau mult mai grijulii decât Ceaușescu și acoliții acestuia. Și totuși, de câteva luni, el primea scrisori și telefoane de amenințare, anonime, dar dintr-o direcție care nu era greu de ghicit, iar cu mai puțin de o săptămână în urmă, editorul ediției integrale Eminescu fusese bătut sălbatic în plin centru al Bucureștilor de „agresori necunoscuți”, după cum suna raportul poliției, care-și lua totodată angajamentul să-i descopere. Dar care, desigur, nu avea să-i găsească, cum nu găsisese pe nici unul din cei ce agresaseară nu doar în capitală, ci și în alte orașe din țară o mulțime de alte personalități cu opinii critice asupra guvernării provizorii. De altfel, nici despre asasinii unui cunoscut jurnalist opozant nu se aflase nimic la aproape jumătate de an de la crimă. Acesta fusese călcat de tren, dar după ce primise în prealabil mai multe lovituri de bătă, ce nu putuseră să fie ascunse legiștilor de ravagiile provocate de întâlnirea cu monstrul feroviar.

Profesorul Culianu își făcu o cafea tare și amară, se așeză în fața computerului și-și aprinse pipa. Împlinise de curând patruzeci și unu de ani, dar își păstrase o alură foarte tânără. Nici măcar acum, obosit cum era, și destul de îngrijorat de situația tensionată din București, nu-și arăta vârsta. Părul, puțin zburlit, ochii ușor zăpăciți pentru că nu-și pusese încă ochelarii, îl făceau să arate chiar mult mai tânăr decât părea de obicei. Când trecuse prin fața oglinzii din holul apartamentului spre mica bucătărie în care-și făcuse cafeaua, se întrebase în fugă dacă n-ar fi fost nimerit să-și lase mustața pentru a căpăta o înfățișare ceva mai matură, dar respinsese la fel de rapid gândul precum venise. Bău iar din ceașcă, pufăi din pipă și simți că se trezește. Gândurile continuau să vagabondeze în toate direcțiile, cum i se întâmpla câteodată dimineața. De la întoarcerea din exilul intern, nu mai făcea nici exerciții de concentrare, nici de odihnă rapidă, iar de meditație nici nu mai putea fi vorba. Nu mai știa nici măcar unde este *mandala*

sa favorită, pe care o folosise aproape douăzeci de ani. își amintea și acum momentul în care o primise de la un prieten arhitect, ce o pictase pe o bucată de piele de vițel pe care o montase pe un cadru din lemn. Se plânsese că trebuia să-și confecționeze periodic noi exemplare, pentru că nu se găsea decât carton de calitate foarte proastă, iar colegul i-o dăruise pe aceasta cu prilejul ultimei aniversări a zilei de naștere sărbătorite în calitate de student. Câtă vreme trecuse, câte nu se întâmplaseră între timp! Acum, trăia totul cu un sentiment acut al urgenței și, în același timp, voia să se bucure de curgere-naturală a timpului, de momentele de reverie, nu doar de cele de explozie. Totul e urgent, dar trebuie să lași fiecare secundă să-și trăiască șansa, obișnuia să spună celor ce sesizaseră micile, aproape imperceptibile schimbări comportamentale. Simțea obscur o primejdie, avea senzația că timpul nu mai are răbdare, știa că mai are o mulțime de lucruri de făcut, dar în momentele de reverie, de vagabondaj al gândirii, de rememorare a trecutului, avea o senzație stranie a dilatării acestui timp. Se întrebă dacă nu e în preajma unei depresii, dacă nu e un mod paradoxal de a trăi starea de îndrăgostire ce-l prinsese din nou în capcană, după ce se crezuse izbăvit de asemenea trăiri paroxistice încă din 1987, când S. nu-l însoțise în surghiunul dunărean. Pe neobservate, gândurile îi fugiră spre trecut, un trecut ascuns undeva în spatele a aproape două decenii de viață, un trecut în care chiar era, nu doar părea foarte tânăr, și în care i se schimbase, probabil, destinul...

... terminase facultatea și, aproape în același timp cu repartiția într-un sat din mijlocul Bărăganului, primise o bursă de studii post-universitare în Italia. Se bucurase ca un copil, ceea ce, la nici 23 de ani, aproape că era, în ciuda culturii enorme pe care o asimilase și a unei inteligențe explozive. Dar putea să se bucure încă, să trăiască bucuria cu disponibilitatea nesfârșită pe care probabil numai copiii sau geniile

o posedă. Constatase aproape fericit și foarte surprins, în același timp, că păreau să-l aprecieze mai mult străinii decât conaționalii săi. Altfel, l-ar fi oprit la Universitate sau cel puțin în cercetare, doar fusese șef de promoție, începuse să publice în revistele de cultură sau academice, iar teza de licență căpătase consistența uneia de doctorat. Despre Bruno, desigur, pe care-l simțise „al său” încă de la începutul liceului, când îl descoperise printre miile de volume ale bibliotecii familiei sale de vechi cărțurari. Dar bucuria i-a fost de scurtă durată. În ciuda recomandărilor entuziaste ale profesorilor săi, nu primise pașaportul necesar plecării în Italia. Nu avea dosar bun. Originea nu era foarte sănătoasă și, pe deasupra, în perioada studenției se adunaseră tot felul de note informative despre preocupările sale socotite subversive, excentrice sau doar non-conformiste. În toamnă, plecase în schimb în satul din Bărăgan, cu gândul că va sta acolo pe durata stagiului, „poate nici atât”, după cum l-au asigurat aceiași profesori, pentru că primise o recomandare pentru învățământul universitar și, spuneau ei, va putea fi creat un post nou pentru un absolvent atât de strălucit. A rămas acolo însă aproape șapte ani, cu dmmurile lunare la București pentm împrăștierea rezervei de cărți, cu vacanțele „de lucru” la București sau Iași, și cu cele propriu-zise la 2 Mai și la mănăstirile din apropierea orașului său natal, din județul învecinat de munte. De-abia după șapte ani, a sosit din nou în București, pe un post de cercetător în literatură comparată la un institut al Academiei. Nu regreta, totuși, stagiul rural prelungit, pentru că reușise să acopere mai multe zone culturale ce-i treziseră interesul, precum gnosticismul și alte dualisme sau magia, inventase un nou tip de interpretare literară pe care-l numise *mitanaliză* și care părea să funcționeze, terminase patm cărți, pe care avea să le publice dificil după sosirea în București, și ajunsese chiar să schițeze în linii mari lucrarea fundamentală despre Renaștere, ce avea să devină teză de doctorat cu un an înainte

de a fi nevoit să ia drumul exilului intern, dar pe care nu va reuși s-o publice decât după Revoluție. Ciudat destin! O carte gândită la mijlocul anilor șaptezeci, scrisă în anii optzeci și care, o dată tipărită în 1990, se bucura deja de trei ediții în străinătate, editura fiind în discuții cu alte câteva case de editură prestigioase. După Italia, Franța și Germania, ar fi putut urma Statele Unite, poate Japonia, fără a mai pune la socoteală tinerele democrații din vecini, în care cunoștințe de pe vremea disidenței, unele pur epistolare, altele apărute prin misterul radiourilor și publicațiilor occidentale, dețineau poziții de putere intelectuală și/sau politică și înțelegeau să uzeze de aceste poziții și pentru o anumită „cunoaștere reciprocă”, inclusiv prin parteneriate culturale, tendință de altfel încurajată de puterile vestice, dar și de puternicele fundații culturale înființate în țările Estului Sălbatic de aproape neverosimilul capitalist-filantrop Soros. Cu o zi înainte, tocmai primise scrisoarea unei edituri poloneze importante, moștenitoarea paradoxală a editurii partidului comunist - în ce privește logistica -, dar și a mișcării *samizdat* - în privința personalului -, pentru o ediție în polonă a cărții despre Renaștere, dar și pentru o selecție din analizele politice de dinainte și de după Revoluție. Cele din urmă erau chiar mai numeroase, de peste un an și jumătate își scria cu regularitate articolele de la rubrica *Scoptofilia* în revista grupului...

...succesul se lăsase destul de mult așteptat, după o muncă sifică mai degrabă clandestină, după ani de izolare și privațiuni incredibile, dar sosise năvalnic, ceea ce-l făcu să gândească, poate oarecum difuz, în acea stare de semi-reverie în care se afla de când se trezise, că făcuse bine că nu a cedat, că nu comisese păcatul împotriva spiritului. Probabil, n-ar fi reușit să-l comită nici dacă ar fi încercat. Dar dacă tentațiile ar fi fost mai puternice? Nu reușea să-și dea un răspuns care să-l satisfacă întrutotul. Toate aceste lucruri îi treceau prin minte oarecum disperate, întretăiate, trăia o stare foarte plă-

cută, pe jumătate melancolică, doar era vorba de viața lui trecută, despre viața lui, pe jumătate jubilativă, plină de încredere, infuzată de un incredibil optimism. De ceva nu se vindecase în acești ultimi vreo douăzeci de ani, de capacitatea uriașă de a se bucura, de a construi proiecte, chiar de a le duce la bun sfârșit, ceea ce nu prea era în spiritul locului. Și, totuși, simțea și o ușoară, difuză, o foarte discretă neliniște, căreia nu-i putea preciza originea. Ar mai fi rămas în această stare, ar fi vrut să mai disece problema ce-l frământa dar, la prânz, avea câteva întâlniri la Universitate. Se gândi să telefoneze pentru a le amâna - era plăcută, totuși, această stare, acest interludiu retrospectiv, această scurtă, foarte scurtă vacanță într-o viață atât de precis circumscrisă obligațiilor, punctualității ce părea celorlalți o ciudățenie simpatică, întâlnirilor de lucru ș.a.m.d. Dar știa că nu poate face acest lucru, nu era stilul său. În timp ce încă ezita, îi trecu prin minte un gând legat de cartea despre dualismele balcanice și-l notă pe una din fișele sale galbene. În sfârșit se hotărî, oftă în vreme ce se ridica de pe scaun. Cu regret, dar foarte decis în mișcări, profesorul Culianu își șterse ochelarii, își scutură pipa, înghiți ultima gură de cafea, își puse celebra geantă de piele maro pe umăr, agățată de geantă o geacă ușoară de vânt, ieși pe ușa pe care o încuie cu grijă și se îndreptă spre Universitate. Durerea de cap dispăruse cu totul, ca și amețeala de la primele ore ale dimineții. Se simțea ușor și pășea rapid printre trecători. Cu mai puțin de o sută de metri înainte de Universitate, într-o banală mașină națională de culoare gri, doi bărbați trecuți de prima tinerețe, dar încă atletici, își sincronizau ceasurile de mână. Profesorul Culianu a trecut fără să le dea atenție. Probabil, nici nu i-a observat. Unul din cei doi a coborât din mașină și a plecat agale spre Universitate, cu jumătate de obraz acoperită de o șapcă de baseball². Culianu a urcat în viteză scările, a schimbat un salut cu portami și s-a îndreptat spre biroul său. Era 21 mai 1991, spre prânz. La București. Undeva, în Europa, în „cealaltă Europă”.

2. Intrarea în Bibliotecă sau ziua în care au venit cărțile

Néné era la vârsta descoperirilor. Până în acea dimineață foarte călduroasă de mai, descoperise deja o mulțime de lucruri, o mulțime de ascunzișuri secrete în vechea și primitoarea casă, altele în curte și pe străzile învecinate. Într-o zi se ascunsese în dulapul imens, lucios și închis la culoare și măicuța trebuise să-l strige aproape o oră până când a ieșit de acolo. În altă zi, descoperise camera din stânga intrării spre pivniță și se minunase de mulțimea borcanelor cu dulceață, zacusca, șerbeturi și toate celelalte bunătăți. Văzuse de mai multe ori cum le pregătesc femeile casei³, dar nu reușise până atunci să afle unde dispăreau pentru a apărea pe rând, cu diferite ocazii. Credea că e o descoperire importantă, că-i va fi de folos cândva. Deocamdată, luase un borcan cu șerbet pe care-l ascunsese în spatele fotoliului mare din bibliotecă. Chiar ieri, încercase să se urce în nucul din curte, dar vecinul o alertase pe măicuță, așa că a trebuit să renunțe. A ieșit în schimb pe poartă, a coborât pe alee, a intrat pe Strada Rece, care i s-a părut foarte călduroasă la ora prânzului și a ajuns pe un fel de maidan înconjurat de copaci de toate felurile. A întârziat destul de mult și măicuța i-a amintit să nu are voie să iasă singur din curte. Mai ieșise o dată, ajunsese pe Sărărie și-l căutaseră toate, plus câțiva vecini. Când l-au găsit se simțise un pic erou și se întreba cum de nu-și dăduse seama înainte ce curajos fusese.

După ce încercă din nou să se urce în nuc, profitând de absența din curte a vecinilor și de plecarea la cumpărături a măicuței, și nu reuși, se învârti puțin prin ceardac și apoi i se făcu poftă de șerbet. Intră în bibliotecă, luă lingurița pe care și-o pusese mai de mult pe un raft, se duse și-și luă un pahar cu apă rece, se aplecă în spatele fotoliului și, din neatenție, lovi cu cotul o carte care căzu pe podea. Lăsă borcanul și lingurița din mână și luă cartea. Era mare și grea, legată într-o

piele ce i se părea moale la pipăit. O miroși, un miros greu, un amestec de praf, de hârtie veche, de piele. Nu mirosea cum miroseau cărțile pe care le adusese Tess de la școală în toamnă, nici cum miroseau cele pe care le citeau cu creionul în mână mama și mătușa sa. Nu, nu, mirosea cu totul altfel, parcă mai plăcut, era un miros mai dens, mai greu. O deschise și văzu niște desene în culori ce i se păreau în același timp frumoase și nefirești, nenaturale. O lăsă pe covor și se uită la rafturile bibliotecii. O mulțime de astfel de cărți. Nu știa încă să numere, dar auzise prin casă despre sute, despre mii. Auzise și cuvântul pol și înțeleșese că e vorba de bani, de numărul lor. Se uită din nou la bibliotecă și încerca să se hotărăscă dacă sunt sute de cărți sau mii. Era greu, își spuse că sunt și sute și mii, că erau multe, că nimeni n-ar putea să le numere, nici măicuța, nici Tess, nici chiar mama sa, care știa să numere cel mai bine, credea el. Scoase altă carte și se așeză comod pe covor. Era la fel de mare și la fel de grea, dar nu era legată în piele, ci într-un carton gros și verde. Era plină de hărți la fel de ciudat colorate. Își dădu seama că îi plac cărțile, îi plăcea să le pipăie, să le miroase, să le răsfoiască, să se uite la poze. Nu erau însă toate ilustrate, cele mai multe aveau numai litere. Știa ce sunt literele pentru că îi spusese Tess, care învățase deja să le folosească. I-a citit odată dintr-o carte o poveste, însă citea mai greu decât mătușa. Dar nici Tess nu atinsese încă volumele de aici, din bibliotecă. Ea avea cărțile sale, noi, care miroseau altfel, care aveau altfel de poze, pe care le ținea în camera ei. Avea și altfel de cărți pe care le scria ea și care se numeau caiete. Era bine să ai cărți prin urmare, cărțile sunt bune. El nu avea deocamdată cărțile lui și se gândi că le va lua pe cele din bibliotecă. Până acum, biblioteca era un loc foarte bun pentru ascuns diferitele comori, dar acum aflase că biblioteca este ea însăși o comoară, în bibliotecă erau cărți, o mulțime de cărți⁴. Și, acum, toate erau ale lui. Nu știa nimeni, dar erau ale lui. Va veni în fiecare zi aici, să le privească, să le mângâie, să le miroasă, să le

răsfoiască. O să țină minte care au ilustrații și care nu, care sunt legate în piele, care în carton și care au coperti subțiri. Néné văzuse până acum biblioteca, dar acum știa să privească cărțile. Știa că ele pot fi aranjate în diferite feluri, descoperise că poate face ordine, că le poate clasifica, după mărime, după materialul din coperti, după culoarea coverților, după o mulțime de alte criterii⁵. Trăia o bucurie stranie, nu neapărat explicată sau explicabilă, dar deosebit de intensă. Aveau să treacă destui ani până când să descopere și alte criterii de clasificare: după formatul cărților, în ordinea alfabetică a autorilor sau a temelor ș.a.m.d., dar până la urmă, toate acestea aveau să-l nemulțumească, chiar să-l dezamăgească, deocamdată însă era foarte mulțumit de criteriile pe care singur le descoperise, fără să știe că se întâlnește în gânduri cu Borges și cu bătrânii chinezi pe care acesta îi citise, îi comentase și, adesea, îi răstălmăcise⁶. Borges amintește, de altfel, în textul citat și alte minunate taxonomii ce încearcă să pună ordine în univers dar, în opinia sa, „pe cât se pare, nu există clasificare a universului care să nu fie arbitrară și conjecturală”⁷. Universul „pe care alții îl numesc Bibliotecă”, după cum tot Borges ne reamintește⁸. Dar toate aceste lucruri, Néné le va afla mai târziu, cu mult mai târziu, deocamdată era foarte mulțumit de „clasificarea chinezească” a bibliotecii sale, pe care încă n-o identificase cu Universul, și căreia nici nu se gândea că ar trebui să-i scrie numele cu majusculă, pentru că nu știa încă nici să citească, nici să scrie. Știa doar câteva lucruri, că biblioteca este un lucru bun, că este alcătuită dintr-un număr incalculabil de cărți⁹, și că acestea pot fi grupate după o mulțime de criterii, pe care le poți schimba și după bunul tău plac. E adevărat că, atunci, credea în „obiectivitatea” clasificărilor sale, pentru că, în genere, toți copiii au un acut sentiment al realului, chiar și atunci când fantasmează. Poate, mai ales atunci. Prin urmare, întâmplarea era încă necesitatea, mult mai târziu având să afle că, de fapt, mintea sa de copil avea dreptate și că, prin urmare, întâmplarea nu

este decât un nume utilizat arbitrar pentru toate necesitățile cărora nu li s-a descifrat încă mecanismul. Vor mai trece ani până când va afla că nu toate clasificările universului sunt „arbitrare și conjecturale”, după frumoasa și, din punctul său de vedere, inexacta formulă borgesiană...

3. Ordinea lumii, ordinea minții, ordinea cărților

În lumea din acest text¹⁰, în ultimii ani ai deceniului al nouălea, Ioan Petru Culianu se afla trimis în exil intern în Delta Dunării. Luase cu el două cutii pline cu cărți și manuscrisele câtorva cărți la care mai lucra încă¹¹, între care una despre gnoză și alta despre ceea ce el numea „călătoriile în lumea de dincolo”. Spre deosebire de situația de la București, unde-și rearanja mereu imensa bibliotecă după criterii care, spera, îi vor ușura depistarea diverselor volume la care era nevoit să apeleze, aici lucrurile erau simple - puține fiind, le așezase la întâmplare pe cele câteva rafturi pe care și le montase singur. Iar manuscrisele ședea pe masa enormă, contruită de un meșter din sat și așezată cumva „îngropat” în sistemul de rafturi. Totdeauna, de când se știa, îi plăcuse acest mod de aranjare, în care masa de lucru e cuprinsă de jur-împrejur aproape de cărțile cele mai iubite, mai utile într-un moment sau altul sau, pur și simplu, mai stimulative prin aspectul lor. Acasă, de altfel, cărțile cu care lucra invadeau și biroul masiv pe care și-l transportase cu destule dificultăți de la Iași și de care îi părea rău că se despărțise, fie și temporar, după cum își închipuia. Ii plăcea delta, dar nu se putea imagina pentm totdeauna viețuind în mijlocul întinderilor de stufăriș și ape.

Acum, însă, ședea pe patul îngust și tare și privea către biblioteca improvizată - câteva cărți despre gnoză, cărțile sale deja tipărite, mai multe volume de epistemologie și filosofia cunoașterii, între care Feyerabend și ceilalți „anarhiști”, dar

și clasicii Kuhn și Popper, altele de matematică, între care un volum de Rudy Rucker despre funcționarea minții și nivelurile realității matematice, de-abia apărută și care-i sosise înainte de a pleca în surghiun de la un fost coleg ce reușise să plece în străinătate. Luă cartea din raft și începu s-o răsfoiască. Se întinse pe pat și începu să citească. După câteva pagini, se ridică, se duse la masa de lucru și începu să-și ia notițe. Căută fișele din Wittgenstein și parcurse însemnările despre jocurile minții. Când a terminat de citit cartea, se făcuse deja dimineața. Ar fi trebuit să meargă la biroul administrației, dar rugă un pescar din vecini să se ducă și să anunțe acolo că este bolnav, că are febră. Chiar avea, dar nu se simțea deloc bolnav, ci mai degrabă exaltat. Descoperise ceva, își dădea prea bine seama. Își dădea, de asemenea, seama că va trebui să-și rescrie ambele manuscrise, poate chiar să-și refacă unele din cărțile deja publicate. Totul era simplu, era genial de simplu și se întreba cum de nu-și dăduse nimeni seama, cel puțin din câte știa el. Dacă ar fi fost mai atent atunci când l-a citit și recitat pe Wittgenstein, dacă ar fi fost mai atent în discuțiile cu prietenul său informaticianul, care-i bricolase un computer primitiv, mai mult un fel de mașină de scris mai rapidă, ar fi descoperit totul mai devreme. Și încă era fericit că citise cele două-trei cărți de introducere în cibernetică și teoria informației, împrumutate de la același. Ei, da, lucrurile păreau simple și clare, de o rigoare geometrică incredibilă. Credea că asta simțise Descartes când gândise *Discursul despre metodă*. Era uluitoare starea aceasta în care simțea că descoperise ceva esențial. Simplu și esențial. Clar și esențial. Mentea funcționa ca un computer, viața însăși era un proces computativ, produsele minții se aranjau după ordinea ce stăpânea mintea ca atare, de fapt ele apăreau la lumină funcție de un set simplu de reguli și de un mecanism de generare, ceea ce numim realitate este un produs al acestor procese. Toate manifestările spiritului pot fi nu doar ordonate, ci și prevăzute dacă ai o bună stăpânire a setului de reguli și a

mecanismelor de generare¹². Ajunsesse la ideea complexității infinite pe altă cale decât Joel de Rosnay, pe care-l citise cândva, dar nu-l acceptase decât parțial¹³. Se întreba ce-i scăpase. Nu părea să-i fi scăpat nimic. Totul era în ordine - mintea, produsele minții pe care le numim dimensiuni ale culturii. Ba chiar și obiectele pe care le numim cărți și care depozitau produsele minții noastre. Avea, prin urmare, în sfârșit, și un sistem fiabil pentru aranjarea bibliotecii și a Bibliotecii „pe care alții o numesc lume”¹⁴. Acum, știa foarte bine ce mai are de scris, cum anume urmează să scrie, știa cum arată nu doar arborele lumii, arborele spiritului, ci și arborele propriei sale vieți și al propriei sale creații. Știa, de asemenea, că Borges se înșelase când își imaginase Biblioteca/Universul¹⁵ ca pe un sistem infinit de structuri hexagonale. În realitate Universul, fiecare univers, este un arbore infinit, iar totalitatea nesfârșită a lumilor posibile alcătuiește o pădure fără început și fără de sfârșit. Cine nu înțelege asta, acela nu reușește să vadă nu doar pădurea din cauza copacilor, dar nu este în stare să perceapă fie și numai un singur copac în splendidă și tristă izolare, rătăcit la marginea unui deșert fără capăt, a unui pustiu tăcut și rece.

Epilog în lumea aceasta

În lumea aceasta, care în opinia lui Leibniz ar fi cea mai bună din toate lumile posibile, în textul acesta, pe această creangă de arbore, povestea s-a încheiat. În unele lumi, poate nu a început încă, în altele, ea continuă netulburată. Dacă Leibniz nu se înșela, cei plecați din această lume păstrează nostalgia ei oricât de fascinante ar fi toate celelalte lumi în care continuă să existe. Mi-l pot imagina, prin urmare, pe Ioan Petru Culianu privind către noi și zâmbind îngăduitor la tentativa mea de a-i spune povestea *de aici*, din această lume,

în spiritul ultimei sale gândiri *de aici*, din această lume. Sper că, în alte lumi, se vor găsi povestași mai puternici decât mine, mai înzestrați decât sunt eu înzestrat cu modestele mele puteri. În lumea aceasta, cu siguranță există, după cât pot să-mi dau seama doar consultând proiectul volumului/arbo-
relui/crengii din care ar urma să facă parte textul acum, chiar acum încheiat *Q.e.d.*

NOTE

1. Acest text este redactat în funcție de o perspectivă ipotetică - „ce-ar fi fost dacă...” - și care, desigur, ar putea fi considerată ilegală, dat fiind că nu putem rescrie orwellian trecutul, așa cum, după spusa Stagiritului, nu putem emite judecăți despre viitor. Îmi asum, totuși, riscurile mai ales din două motive. Mai întâi, pentru că ipoteza nu este cu totul absurdă. Faptul că Ioan Petru Culianu a primit, totuși, viza pentru Italia în 1972 ține fie de întâmplare, care nu trebuie exclusă cu totul, pentru că nici comuniștii nu reușeau să „planifice” chiar totul, fie de un calcul cinic al vechiului regim, aplicat de altfel și în cazul altor incozi, de pildă cumnatului său Dan Petrescu în 1987 - „dacă pleacă, poate nu se mai întoarce”, în al doilea rând, am credea că o personalitate foarte puternică evoluează aproape în același fel indiferent de contextul biografic extern. Mai ales atunci când respectiva personalitate se conturează foarte devreme - și acesta este cazul lui Ioan Petru Culianu, după cum mi-am putut da seama în singura mea întâlnire mai lungă pe care am avut-o cu el în vara anului 1972, dar mai ales cum am putut să-i reconstitui „figura” grație celor care l-au cunoscut mult mai bine, membri ai familiei, persoane care l-au cunoscut la Iași sau în vremea studenției bucureștene. De aceea cred că această „fiecțiune biografică” - gen care nu i-ar fi dispăcut lui Culianu - are un anumit grad de verosimilitate. Ea nu este, desigur, „reală”, dar cred că este plauzibilă. Datele fundamentale ale persoanei rămân aceleași, doar contextul este schimbat. Pe de altă parte, Culianu însuși era preocupat de „lumile multidimensionale”, de cele posibile. În astfel de universuri, biografiile se multiplică la infinit. De altfel, desfid orice autor care susține că biografia pe care o redactează este „exactă”.

2. Într-o altă lume, profesorul nu întâlnește în drumul său spre Universitate mașina banalizată cu cei doi bărbați la bord. În acea lume,

din fericire, nu este proiectată editarea volumului pentru care scriu acest text, pe care îl scriu cu o fervoare amestecată cu neînduplecată melancolie. Există o infinitate de lumi în care Ioan Petru Culianu există la rândul-i, între altele, o mulțime de lumi ale Universității celeilalte, din Chicago, într-una din ele, în luna mai a anului 1991, profesorul se deplasase la Paris, pentru un ciclu de conferințe. *Intr-alta, era deja la București pentru înființarea Institutului de studii religioase*. Ș.a.m.d. și mai există fabuloasa, mistuitoarea „lume de smarald”.

3. Despre rolul „eternului feminin” în diferitele sale ipostaze am încercat să dau seama într-o discuție publică editată în volumul *Culianu, jocurile minții și lumile multidimensionale* de Nicu Gavriluță, Ed. Polirom, 2000, pp. 165-188.

4. Târziu, foarte târziu, după decenii, când am cunoscut prima bibliotecă descoperită de Ioan Petru Culianu, se mai aflau în ea tratate, enciclopedii, dicționare de chimie, medicină, istorie, matematică și astronomie, ediții din clasici francezi și germani, cărți rare din diferite domenii, biografii ale personalităților celebre, monografiile din diferite domenii, câteva colecții de publicații culturale și științifice. Desigur, între timp se îmbogățise, inclusiv prin grija sa și a surorii sale, și se diseminase în mai multe încăperi. Dar am reușit să reconstitui mental destul de ușor topografia din momentul descoperirii.

5. Copilul Néné descoperise spontan genul de „clasificări chinezești” care-l pasionau, la un moment dat, atât de mult pe Borges. Nu e inutil de amintit că întreaga construcție din *Les Mots et les Choses* de Michel Foucault pleacă de la textul lui Borges *Limba analitică a lui John Wilkins*, în care argentiniianul brodează pe marginea fabuloasei taxonomii zoologice dintr-o „enciclopedie chinezească”, minunat intitulată *Prăvălie cerească de cunoștințe binefăcătoare*. Altceva mi se pare mai important însă - și anume faptul că, la peste un deceniu de la propria sa „clasificare chinezească”, primele proze ale lui Ioan Petru Culianu erau „borgesiene” cu mult înainte de a-l fi citit pe Borges. Există, prin urmare, o dimensiune „borgesiană” a spiritului, ce se manifestă din copilărie, pe care unii o pierd, iar alții, precum Borges însuși sau Ioan Petru Culianu, reușesc s-o păstreze și la maturitate, reușind chiar s-o facă extrem de productivă în mai multe direcții. În cazul ultim, pe lângă opera academică, amintesc frumoasele proze din *Hesperus* și *Pergamentul diafan*, fără a uita articolele din *Păcatul împotriva spiritului*.

6. Deosebit de Culianu, care a descoperit cărțile în pura lor materialitate, personajul lui Sartre din *Greața*, pentru care cărțile au fost o

descoperire târzie și care s-a decis să se instruiască în „ordine alfabetică”, a fost privat de plăcerea contactului fizic cu cartea dinaintea învățării alfabetului. V. Liviu Antonesei, *Despre absolutul lecturii*, în *Semnele timpului*, Junimea, 1988, pp.187-220. Pe de altă parte, Borges, după cum citim în eseurile și prozele sale, dar și după cum mărturisește Maria Kozama, a păstrat până la sfârșit plăcerea contactului fizic cu obiectul-carte, bucuria edițiilor rare și bibliofde.

7. J.L. Borges, *Limba analitică a lui John Wilkins*, în *Cartea de nisip*, Ed.Univers, 1983, p.134.

8. J.L. Borges, *Biblioteca Babei*, în *Opere 1*, Ed. Univers, 1999, p.304.

9. Nu „infinite” deocamdată, pentru că infinitul este o noțiune care se deprinde cu mult mai târziu, dar de care spirite precum cele ale lui Borges sau Culiianu nu se mai pot elibera vreodată.

10. Dar, probabil, și în altele, de pildă în cea în care, în drumul său spre Universitate, nu ar fi întâlnit banala mașină națională cu doi bărbați în floarea vârstei la bord.

11. În lumile în care Culiianu locuia/locuiește la Chicago, aceste cărți se numesc *Gnozele dualiste ale Occidentului*, *Călătorii în lumea de dincolo* și *Arborele Gnozei* și au apărut în numeroase ediții în mai multe limbi, în lumea aceasta, adesea tradiția numește unele din celelalte lumi „lumea de dincolo”, cu o metaforă accesibilă spiritelor comune, care șochează mai puțin decât ideea multitudinii lumilor.

12. Pe lângă volumele lui Ioan Petru Culiianu amintite în nota precedentă, a se vedea și H.-R. Patapievici, *Ioan Petru Culiianu: o mathesis universalis*, postfață la *Gnozele dualiste ale Occidentului*, Ed. Nemira, colecția *Opere Complete*, voi. 4, 1995, pp. 345-378, și Nicu Gavriluță, *op. cit.* pp. 97-117.

13. Joci de Rosnay, *Le Macroscop*, Paris, 1974.

14. Acum știa formula lui Borges și la fel de bine știa că o inversase. De altfel, luase cu el cele patru volume de Borges pe care le avea. Unul în spaniolă, altul în franceză și cele două selecții apărute până atunci în românește.

15. „Universul (pe care alții îl numesc bibliotecă) se compune dintr-un număr nedefinit și poate infinit de coridoare hexagonale, cu lungi puțuri de ventilație la mijloc, înconjurate de prispe joase. De la fiecare hexagon se văd etajele inferioare și superioare: la nesfârșit” - așa își începea Borges *Biblioteca Babel* (ed. cit., p. 304).

GABRIELA GAVRIL

JOCURILE MAESTRULUI CULIANU

/. Biografii posibile, scenarii, fantasme...

Ioan Petru Culianu pare să împărtășească soarta personajelor sale: cu cât tentativele de a-i contura un „portret” sunt mai numeroase, cu atât imaginea sa devine mai fluctuantă, aproape contradictorie. Precum proteicul Toz grec, unul din eroii *Pergamentului diafan*, se sustrage încercărilor de a-l cuprinde într-o formulă unificatoare, invitându-și biografii și exegeții să recunoască și să accepte multiplicitatea și egala îndreptățire a punctelor de vedere. Scrierile științifice, prozele livresc-esoterice se răsfrâng asupra biografiei, până la o neliniștitoare îngemănare într-o *bandă Möbius*, din care cititorul cu greu se mai poate desprinde. „Strania pendulare între literatura științifică și cea fantastică” (Andrei Oișteanu) este însoțită, în cazul lui Culianu, de un borgesian proces de ficționalizare a existenței. Ceea ce numim în mod curent *viața, destinul* gânditorului se vedește o zonă incertă, născută din întâlnirea, suprapunerea, combinarea unor povestiri evocatoare, memorări, amintiri inventate, scenarii plauzibile și fantasme ale interpreților.

Captiv într-un joc al interpretării - după cum sugerează și titlul cărții sale, *Eros, magie și asasinarea profesorului*

Culianu - Ted Anton caută să refacă traseul existențial al profesorului și să dezlege ecuația enigmatică a morții sale. Fără a fi fost preocupat în mod special de istoria religiilor și necunoscându-l personal pe Culianu, ziaristul american este copleșit de teoriile acestuia, dovedindu-se incapabil să disceamă între livresc și trăit. *Citește* existența profesorului ca pe un palimpsest lacunar, încercând să aplice principiile hermeneutice ale maestrului. Astfel, moartea absurdă a autorului *Gnozelor dualiste* e privită ca un *ludibrium*, o sinistră farsă renașentistă. Prin descifrarea ei, atât biograful cât și cititorii ar putea accede la un înțeles mult mai profund, ocultat până atunci. Autorul cărții combină informații disparate, mărturii ale rudelor și apropiaților, notații de jurnal, articole, scrisori, interviuri, construind - după cum el însuși recunoaște - un „portret compozit, plin de ambiguități și contradicții”. Intuind că biografia, textele științifice și literatura alcătuiesc un *continuum*, va proceda precum Schliemann la descoperirea Troiei. Șterge granițele între fictional și non-fictional: rezumă textele științifice (destul de naiv, de altfel, fără a poseda nici cultura, nici instrumentarul critic adecvat), potrivește detaliile plecând de la premisa că nu există cu adevărat coincidențe și, în consecință, nimic nu e întâmplător. Asumându-și (destul de nenuțat) demonstrațiile maestrului, Ted Anton este fascinat de tabloul virtual ce i se încheagă în minte: ar putea exista legături multiple și ascunse între proiectele literare, frazele reamintite sau născocite de cei dominați de personalitatea lui Culianu, conferințele savante și gesturile banale sau obscure? Dacă profesorul credea și afirma (adesea ironic) că „nimic nu e întâmplător”, atunci biograful său va aplica aproape brutal acest principiu, inventând conexiuni între evenimente fără nici o legătură evidentă, dorind să afle un sens unificator. Pare să cadă în capcana întinsă naratorului din povestirea *Căința târzie a lui Horemheb*: este prins într-un joc al resemnificării evenimentelor, impus, în mod paradoxal,

chiar de textele lui Culianu. Curiozitatea nestăvilită a interpretului poate fi rezultatul unei subtile manipulări, iar cercetările par a fi în permanență orientate de jocurile mentale ale maestrului. Cu libertatea de mișcare drastic limitată, Ted Anton e pe cale să devină instrumentul prin care, postum, gânditorul demonstrează relativitatea opoziției adevăr - fals, sugerând că trecutul se modifică în funcție de proiecțiile noastre afective. Ziaristul american se trezește în fața unei aporii borgesiene: voind să alcătuiască un dosar existențial, să adune toate informațiile, ajunge să le re-creeze; ca o ironie, profesorul de literatură „non-ficțională” sfârșește prin a ficționaliza realitatea și a propune un mit.

Și interlocutorii lui Ted Anton sunt captivi în acest joc al interpretării. Hillary Wiesner, de pildă, caută semnificația vieții și a morții profesomului într-unui din filmele sale favorite. Ce tâlcuri ar putea fi aflate în povestea figurii virtuale dintr-un joc pe calculator care găsește calea de a evada din spațiul bidimensional și, după o perioadă petrecută în lumea noastră, se hotărăște să treacă într-un „dincolo” de neînțeles pentru noi? Ce-ar putea însemna pentru Culianu acel obsedant „M-am gândit cum să ieșim de-aici”?

Alții caută să descifreze sensurile povestirii *Intervenția zorabilor în Jormania* și, atrași într-o seducătoare aventură hermeneutică, sunt uimiți de vizionarismul lui Culianu, de precizia cu care descrie (înainte de a se fi produs) jocurile de culise ale „revoluției” române. Reușise într-adevăr savantul să modeleze istoria numai prin forța minții sale? Cu toții cad de acord că lecturile, întâmplările aparent banale, filmele văzute, obiectele păstrate sau dăruite ascund o țesătură de semnificații secundă¹. Astfel, savantul fascinat de practicile divinatorii, de tehnicile magiei și de implicațiile ei în manipularea psihologiei mulțimilor este el însuși perceput ca un Mag, un „geomant”.

Figura *livrescă* a lui Culianu ajunge să fie proiectată asupra detaliilor pe care memoria martorilor (mai mult sau mai puțin ereditabili) le-a selectat, producând o continuă redimensionare și reinterpretare a lor. Astfel, un ciudat sentiment al predestinării profesorului Culianu se insinuează în majoritatea textelor cu tentă biografică: părând a exclude orice intervenție a hazardului, comentatorii nu rezistă tentației excesului de interpretare, „ghicind” în momentele trecute fapte deja știute.

Semnalând câteva coincidențe care marchează apariția volumului *Out of this world. Otherwordly Journeys*, Andrei Oișteanu se dovedește ceva mai rezervat în interpretarea lor. Cu câteva zile înainte de asasinat (16-17 mai 1991), Culianu organizează la Chicago o conferință cu o „tematică premonitoare”, *Alte tărâmurî. Moarte, extaz și călătorii în lumea de dincolo în știința contemporană*, pe 17 mai își anulează o programată călătorie în România, iar în ziua de 21 mai îi expediază Gabrielei Adameșteanu unul din exemplarele de semnal. Volumul ajunge la destinație după moartea autorului, părând „un prim mesaj de la călătorul în «lumea de dincolo»”².

Să ne amintim secvența din deschiderea cărții lui Ted Anton: într-o atmosferă îmbâcsită de fum, profesorul Culianu ascultă *Dirty Mind* și le „ghicește” studenților săi. Totul pare o farsă, însă, în același timp, și o inițiere, un act divinătoriu. Precizia cuvintelor maestrului neliniștește tinerii derutați de disponibilitatea ludică și de mondenitatea gesturilor maestrului. Este oare un știutor ce mimează șarlatania? Un geomant adevărat care - asemeni inițiaților antinomiști - se acoperă de ridicol, se ascunde îndărătul frivolității? Poate fi întrevăzută aici o dorință de camuflare a adevăratei naturi prin îngroșarea caricaturală a trăsăturilor? Episodul poate fi contrafăcut, imaginea maestrului e cu siguranță deformată de discipoli, de biograful său, însă tocmai devierile, modificările formelor transmit - chiar fără voia lor - unul din mesajele esențiale ale lui Culianu: totul e un joc al minții.

2. *Culianu și modelul Eliade.* *Religia - sistem de „obiecte ideale”*

În postfața la monografia *Mircea Eliade* a lui Ioan Petru Culianu, Sorin Antohi semnală existența unui „scenariu formativ”, a unei paradigme Eliade - Culianu, o posibilă replică la relația dintre Constantin Noica și „Scoală de la Păltiniș”. Poate că publicarea corespondenței dintre Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu va aduce lămuriri în această privință. Totuși, chiar în absența unor astfel de repere, a fost sesizată o deosebire însemnată între cele două modele: Eliade se dovedește, în spiritul „Criterionului”, o prezență mai curând catalizatoare, în vreme ce, pentru filozoful de la Păltiniș, filozofia e o formă superioară de donjuanism. Căutarea inșilor geniali „în stare să țină lumea în loc”, mitul Școlii unde învățăceii să ajungă, prin asceză spirituală, cât mai aproape de imaginea desăvârșită a maestrului îi sunt în mare măsură străine lui Eliade. Acesta din urmă se oferă, se dezvăluie cititorilor săi care, dacă au forța necesară, sunt liberi să-i devină discipoli, în modelul paideic al lui Noica, mitul Școlii tinde să devină, la un moment dat, chiar mai important decât individualitățile: asemeni Seducătorului lui Kierkegaard, maestrul caută să se recunoască în întregime în urmașii săi spirituali.

Chiar dacă „una din «grilele» prin care poate fi citit destinul lui I.P. Culianu este relația lui cu Mircea Eliade” (Andrei Oișteanu), întâlnirea dintre cei doi rămâne în primul rând manifestarea unei structuri comune. Pentru a ne feri de exagerări (atât în direcția surprinderii „eliadismului” lui Culianu, cât și în cea a susținerii desprinderii sale violente de maestrul cărui-a-i retează aripile la modul freudian), ar fi poate nimerit să ne amintim că *un model* este și o „ficțiune personală” ce încarnează așteptările și dorințele discipolului. Pe măsură ce structura discipolului începe să se cristalizeze, modelul cultural este demitizat (fără a presupune neapărat o pornire pari-

cidă), eliberat de o parte din încărcătura afectivă pe care o căpătase, redobândindu-și dimensiunile firești de reper cultural. De foarte multe ori, ceea ce numim „uciderea Maestrului”, a Tatălui pare să fie doar o necesară desprindere de „fiecțiunea personală”.

Pentru interpreți, distanțarea lui Culianu de Eliade se accentuează în timp: viziunea eliadiană lipsită de o metodologie explicită i se pare vulnerabilă tânărului istoric al religiilor (care deja și-a definit vocea personală). În vreme ce H.-R. Patapievică se mulțumește să distingă între „primul Culianu” (până în 1986) și „ultimul Culianu” (după 1986), luând ca reper dispariția lui Eliade, un alt comentator al operei lui Culianu este chiar tentat să (psih)analizeze relația dintre cei doi istorici ai religiilor, descoperind „însemnele” unui „paricid mascat”³.

O sugestie extrem de interesantă privind evoluția intelectuală a lui Culianu (în care momentul 1986 este, desigur, unul semnificativ, dar fără a marca o ruptură violentă) întâlnim într-un comentariu al lui Moshe Idei. Pentru acest autor, „unul dintre reperele sigure pentru înțelegerea evoluției spirituale a lui Culianu, prezent în cele mai mature formulări ale noilor sale teorii de interpretare a religiei, îl găsim în introducerea la versiunea engleză a cărții sale *The Tree of Gnosis (Arborele gnozei)*. Ea constituie atât o nouă fază în gândirea sa, cât și o întoarcere sofisticată la unele elemente de știință mistică pe care Culianu dorea s-o studieze la începutul vieții sale”⁴. Indirect, Moshe Idei respinge ideea că autorul *Gnozelor dualiste* s-ar fi depărtat *la un moment dat* de maestrul său, sugerând că diferențele dintre cei doi au existat dintotdeauna, „ultimul Culianu” înglobând într-o complexă construcție teoretică intuițiile perioadei sale de început. Potrivit lui Moshe Idei, în opera lui Culianu poate fi sesizat un interes constant pentru temele kabbalistice, culminând cu teoria combinatorie aplicată gnosticismului. Privind fenomenele religioase drept

variabile ale unui sistem combinatoriu (unele actualizate, altele rămase virtuale), „ultimul Culianu” se îndepărtează de axiologia eliadiană. Gânditorul își concentrează acum atenția asupra complexității universului și a modului în care este el creat, iar nu asupra modalităților de a-l percepe: dincolo de diversitatea fenomenelor există un sistem, un set de reguli în funcție de care se produc transformările numite de noi întâmplări, „istorie”.

Căutând să depășească fenomenologia religioasă (de care uzează, printre alții, Mircea Eliade) ce pune în mișcare „arhetipuri” jungiene, rămase în subconștientul colectiv, Culianu propune o înțelegere diferită a religiei: ceea ce în mod curent considerăm un ansamblu heteroclit, o multitudine de manifestări divergente se dovedește a fi „o combinație de «obiecte ideale»”. Definite ca sisteme „fractalice”, „obiectele ideale” pot produce infinite variații și, în consecință, infinite posibilități. Astfel, fenomene disparate, divergente, precum dezbaterile cristologice sau cele trinitare pot fi considerate soluții egal de false sau adevărate ale unui sistem fractalic. Acolo unde noi percepem numai manifestări discontinue, contradictorii (precum locuitorii tărâmului imaginat de Edwin Abbott), Culianu presupune existența unui sistem ce tinde să-și epuizeze combinațiile. Sistemele pot interacționa între ele, pot cunoaște nenumărate metamorfozări: de aceea, clasificările și etichetele rigide se dovedesc inutile. Considerate drept sisteme diferite - argumentează Culianu -, creștinismul și gnosticismul sunt „transformări (deformări) ale unuia în celălalt, prin urmare perspective asupra (și înăuntrul) aceluiași sistem”⁵. Metoda combinatorie propusă de Culianu este o replică dată fenomenologiei religioase și distincțiilor axiologice cu care aceasta operează. Spre exemplu, imaginea lui Christ preferată de biserică nu este decât una din manifestările sistemului, la fel de (ne)îndreptățită precum cele ale gnosticilor.

Dacă Noica se dorește un model infailibil, Eliade își asumă (sau este perceput astfel de mai tâmplă săi confrate) rolul de călăuză prin labirintul cunoașterii: este - scrie Culianu în monografia sa - un „mistagog”, un „născocitor de mistere”. Culianu nu pare să fi fost vreodată atât de copleșit de imaginea maestrului său, încât să simtă nevoia răzvrătirii împotriva Tatălui dominator: structura sa, conturată încă de foarte devreme, l-a ferit atât de reproducerea întocmai a modelului, cât și de revolte „paricide”.

3. *Fantasmele primelor proze*

Prozele de tinerețe, dintre anii 1967 și 1971 (risipite prin reviste sau cuprinse în volumul *Arta fugii*, predat la editura *Eminescu* și pierdut din pricini încă neclare) dovedesc o incredibilă defnire, încă de la 16-17 ani, a unei structuri personale. Reperete esențiale există deja aici, iar evoluția ulterioară va fi în special una în sensul consolidării lor. Într-un text publicat în numărul din 9 ianuarie 1994 al *Adevărului literar și artistic*, Geo Dumitrescu mărturisește că scrisorile lui Io(a)n (Petru) Culianu îi treziseră la vremea respectivă, bănuiala că ar fi niște „farse”. Siguranța tonului, seriozitatea celor scrise dădeau impresia de autor deja format, care nu-și are locul nicidecum la Poșta redacției, ci încearcă doar vigilența poetului. Într-adevăr, parcurgând cele două scrisori reproduse, nu se poate să nu fii uimit de maturitatea și eleganța stilului, de autoironia autorului lor, dublate de afirmarea calmă a propriei valori.

Schițele, poemele în proză și povestirile publicate în această perioadă par să conțină germenii întregii gândiri a lui Culianu. Opera autorului *Gnozelor dualiste* se dezvoltă numai în mod aparent în sensul cuceririi unor noi teritorii, presupunând mai curând o construcție plecând de la datele existente

m icxtele de debut. S-au observat deja corespondențele dintre prozele de tinerețe și cele cuprinse în volumul *Pergamentul diafan*; mai surprizătoare însă este detectarea în aceste prime încercări a unor obsesii, a unor nuclee esențiale pentru opera științifică de mai târziu.

Într-o proză - inedită - din 1970, intitulată *Jucătorul de zaruri*, apar motive ce vor fi regăsite în *Pergamentul diafan*, dar și în *Eros și magie în Renaștere*: oglinda, memoria, arta combinatorie. Una din secvențele subliniate în text — „Eu cel care eram sunt mort. Acest mort era nebun.” - trimite cu gândul la paradoxala ieșire din cercul strâmt al eului, la eul care se impersonalizează, ajungând la stadiul de ființă-neființă, „mort-viu”, precum Acteon-ul din poemul lui Giordano Bmno. Acesta își pierde toate atributele de până atunci, dispărând ca eu, dar continuând să existe în mod paradoxal, ca „mort în viață”. Un alt text din 1968, *Imaginați armata în Golf*, propune o succesiune de imagini proiectate de o instanță ludică ce „amintește” gratuitatea jocurilor magicianului. Viitorul devine o convenție, încetează în fapt să mai existe: a fost înlocuit de actualizarea, de proiectarea unor fantasme concepute (precum scheletele sonore ale Maestrului Sunetului) în mintea instanței ludice. În cele din urmă, se instituie o confuzie temporală, anulându-se granițele dintre trecut, prezent și viitor. Privirea naratorului care-și etalează omnisciența înregistrează imagini devenite reversibile. Dar nu este această postură de privitor „ca la teatru” semnul depărtării Marelui Manipulator de lumea iluzorie? Părând a sugera un exercițiu aproape urmuzian, titlul povestirii *Imaginați armata în Golf* invită la intrarea într-un univers posibil, produs de jocurile minții.

Dar, poate, obsesia irealizării realității, părăsirea timpului comun pentru a pătrunde în altul construit, imaginat se observă cel mai bine într-un mic text publicat în 1969 în revista *Cronica*. Sesizând latura iluzorie a ceea ce trece drept realitate, naratorul dublează timpul obișnuit, convențional („al

tuturor") cu un timp creat, o ficțiune posibilă ce deschide calea combinării fantasmelor. Una din secvențele textului este foarte aproape de imaginea desprinderii inițiatului de trupul său sau de cea a topirii stăpânului sunetului în propria-i operă: „Ajuns afară își reîncepu mișcarea în timpul altora, *aproape spirit, aproape imaterial, privind din timpul său obiectele cu maximul detașării...*” (s.n, G.G.).

4. *Memoria lumii de smarald*

*Pergamentul diafan*⁶ este un roman travestit: pentru a-i descoperi continuitatea, cititorul trebuie să treacă dincolo de aparența unui discurs științific, obsedat de reproducerea documentului (să fie și o intenție parodică aici?) și să depășească fragmentarea de suprafață a cărții. Multiplicând semnele unei pretinse rigori științifice, paratextele fictive, uzând cu ostentație de artificii „manuscrisului găsit” (primit sau pierdut, distrus, transcris, compilat), textele mimează cu o seriozitate ipocrită discursul erudit. Ficțiunea îmbracă hainele sobre ale non-ficțiunii, se ascunde îndărătul unor pseudo-articole (uneori polemice), false rezumate, prefețe, traduceri cu pretenții de maximă „fidelitate” față de un original dispărut. Personajelor li se rezervă postura umilă de scribi, cititori pasionați de detalii tehnice. Erudiți sau aproape ignoranți, ei par să rămână la umbra documentelor, mulțumiți să le transcrie ménardian. Memoria, iar nu imaginația devine trăsătura lor esențială. Scrisul se pretinde a fi științifico-utilitar (voind parcă să izgonească imaginația, invenția), limitat la rezumarea, consemnarea evenimentelor: atunci când nu reproduce, cel care scrie nu se poate avânta prea departe de condiția de cronicar. Creația (pe care nu și-o asumă mulți din eroii *Pergamentului diafan*) e rezervată numai inițiaților, celor conștienți de pericolul ce însoțește orice încercare de a însufleți modelele

mentale (în fapt, lumile posibile). Atunci când modelele încep să prindă consistență, ființa creatorului se va fi consumat deja, va fi intrat în „stare de joc”. Pentru personajele obișnuite, scrisul pare să rămână un act de consemnare sau transcriere, străin de dorința de a dubla realitatea, de a-i face concurență Marelui Creator. „Acum treisprezece ani” - avertizează unul dintre personajele-scrib - „mi-am scos mai multe pagini de note înghesuite după acest document, *pe care mă voi mărgini să le transcriu aici fără a adăuga nimic*” (s.n, G.G.).

Volumul cuprinde un curios manuscris al tradiționalistului profesor H., fragmente dintr-o cronică siriaca, însemnări după un manuscris dispărut dintr-o bibliotecă olandeză, un articol al unei dr. Morales, un pretins reportaj, un scurt comentariu la fictiva carte a nu mai puțin fictivului scriitor din imaginata Jormanie, cea de curând ieșită de sub dominația Imperiului Maculist. Voci și timpuri diferite par puse laolaltă numai datorită hazardului și capriciilor unui cititor precum Ioan din Cappadocia (la prima vedere, o replică la autodidactul sartrian), pentru care operele pot fi citite și recitite („descoperise că nu recitești niciodată aceeași carte”) în orice ordine, fără a ține nici măcar cont de succesiunea părților unei scrieri mai ample, de logica organizării lor.

După ce schițează traseul biografic al naratorului, întărind astfel convenția nonficționalității, „Cuvântul înainte” al romanului dinamitează însăși ideea de individualitate: în depozitul infinit al colecției de smaralde, eul se pulverizează în identități multiple, memoria personală devine locul întâlnirii, combinării tuturor amintirilor posibile. „Pentru o clipă” - se aude vocea naratorului -, „am avut impresia distinctă de a fi fost oarecum colecționarul acelor smaragde, multiplii lor proprietari legați între ei prin relații complexe de schimb, ca și cei care le fabricaseră. Atâtea memorii diferite începură deodată să funcționeze în mine însumi, încât îmi pierdii orice identitate”⁷. Putând pătrunde în oricare dintre

lumile posibile din memoria infinită a smaragdelor, eul cuprinde într-o simultaneitate stranie experiențe și epoci diferite, fiind fiecare dintre ele și toate împreună, impunând o paradoxală egalitate între *unic* și *multiplu*, între *nimic* și *totalitate*. Din perspectiva infinității eului și a memoriei se cuvine citit *Pergamentul diafan*: diferențele dintre actori se dovedesc iluzorii, experiențele depozitate în smaralde sunt ale unuia și ale tuturor, raporturile temporale și cauzale lasă locul unei neliniștitoare simultaneități. O frază leimotiv, ce amintește de Lighea lui Lampedusa sugerează că, dincolo de discontinuitatea de suprafață, secvențele fac parte dintr-un sistem bazat pe anumite reguli de combinare: au fost actualizate doar unele dintre ele, celelalte rămânând ca virtualități.

Mă întorc la povestea lui Ioan din Cappadocia (a cărui existență devine, în ciuda citatelor referințe sau, poate, tocmai datorită lor, problematică⁸): „sistema încălțată și abisală” a acestui personaj propune un joc combinatoriu, „distrugerea tuturor cugetărilor printr-o succesiune de opțiuni”. Dacă zăbovim asupra fragmentelor următoare, descoperim o descriere destul de precisă (și neliniștitoare) a unui „sistem fractalic” și a variațiilor care dau naștere universurilor posibile - „lumile care au fost (sau nu au fost) și care vor fi (sau nu vor fi)”. Însăși condiția personajului care a existat sau nu, ar putea sau nu să fie este un semn și un rezultat al „sistemei”: de aceea, spuneam, numai la prima vedere Ioan din Cappadocia pare a fi un autodidact de felul celui sartrian. „Lectura” sa dezordonată (în raport cu viziunea comună, orientată de o anumită percepție a temporalității) caută să reproducă „ordinea secretă” a sistemului. Tratând oamenii „ca pe niște cărți”, personajul-cititor (pentru care totul este „scris”) îi privește în simultaneitate, ca pe niște posibilități cuprinse într-un „depozit”, o „bibliotecă”, așteptând să fie cândva (sau poate niciodată) scoase din latență. Istoria e (borgesiană sugestie) o „carte” cu o structură variabilă și autori posibili, întâmplători (noduri ale unei rețele invizibile, „fragmente

dintr-un *puzzle* universal"): „Celelalte capitole ale aceleiași «cărți» pot fi scrise (sau nu) la orice moment întâmplător de o cântăreață dintr-un bordel din Alep, de un bătaș dintre cei mai crânceni sau de un troglodit”⁹.

De mai multe ori, în *Pergamentul diafan* sunt citate opere posibile, alături de nenumăratele tratate uitate de teologie ale lui Ioan din Cappadocia sau de un volum al lui Umberto Eco, într-o ediție nedestinată comercializării. Neavând altă consistență decât cea oferită de comentariile mai mult sau mai puțin lacunare ce le însoțesc, tomurile pomenite capătă un statut ontologic ambiguu, existând precum „scheletele sonore” ale Maestrului Sunetului. Inventarea de informații bibliografice (amintind de proiectul flaubertian) transformă totul într-un joc derutant, ce depășește distincțiile între adevăr și fals, existent și non-existent.

În „colecția de smaralde” (ca depozit infinit), djinn-ul cu păr roșcat Mekor Hayyim (încă model trăitor în mintea lui Al. Kîndî), Miss Emeralds, Alicia H., Zeița Tara sunt variațiile unui sistem care pătrunde, dintr-o altă dimensiune, în universul tridimensional, tulburându-l. Apariții intermitente, Miss Emeralds și Alicia H. dovedesc o stranie ubicuitate, dând naștere la comentarii contradictorii. Par a fi rodul unui delir adolescentin sau, dimpotrivă, sunt asociate cu figuri diferite și istorii incredibile. Celor trei dimensiuni cunoscute li se adaugă o alta, dincolo de vis sau trezie, în care se poate produce întâlnirea cu „străina” fără articulații, ca o involburare, ca un „foc blând”. Gustul de sare de mare, culoarea verzuie, smaraldul zărit de Căutătorul Adevărului, Golful Smaragdelor din povestea lui Toz grec sau ochii verzi ai preafrumoasei *squaw*, precum Câmpiile de Smaragd, sunt semnele risipite ale sistemului camuflat de (dar și manifestat prin) povestirile particulare.

Piatra lui Hermes și/sau cea căzută de pe fruntea lui Lucifer, simbolizând Graalul încredințat lui Adam în Paradis și pierdut în urma păcatului originar, smaraldul are o simbo-

Ustica ambivalență: concentrează atât forțele malefice cât și pe cele benefice, fiind în egală măsură semnul creaturilor infernale și al Dumnezeului creștin (potrivit Sfântului Ioan, imaginea divină este precum „o viziune de smarald”). Metafora „colecției de smaragde” ce sugerează existența unui „discours sousjacent”¹⁰ este și o capcană întinsă interpretului invitat să se istovească inventariind semnificațiile contradictorii ale pietrei verzi. Și totuși, am spune, aceste „sensuri secunde”, produse de jocuri emdite și de intersectarea unor traiectorii hermeneutice labirintice nu fac decât să obnubileze un alt sens ce înglobează și rătăcirile comentatorilor și exesele de interpretare și trezirea, ieșirea dintr-o capcană și, probabil, intrarea în alta. Precum Alergătorul tibetan din „povestirea” cu același nume, opera poartă mai multe sensuri: unele „erudite” pe care le dezvăluie cu prefăcută greutate cititorilor săi, oferindu-le satisfacția descoperirii unor importante căi de acces și un altul, ce s-ar putea referi la condiția sistemului ce generează textele și interpretările deopotrivă.

Erudiția „terifiantă” din opera științifică, dar și din proză conturează un univers ce-și ademenește cititorul prin seducătoare perspective, pentru a-l înghiți mai apoi. „Nu știi ce cred alți cititori ai lui Culiianu” - mărturisește Stefan Afloaroaei -, „dar senzația mea a fost mereu că nu poți pătrunde în ceea ce descrie el, e ceva ce pare complet închis - iar dacă reușești să ai acces, îți dai seama că nu mai afli ieșiri”¹¹. Să ne amintim că o scurtă secvență din *Pergamentul diafan*, cu un titlu semnificativ, *Jocul de smaragd*, surprinde pătrunderea jucătorului în lumea de dincolo de „frontiera de smaragd”, pe care o inventează pe măsură ce o cunoaște (sau o cunoaște pe măsură ce o inventează), ajungând să se confunde cu ea. Cel care trece granița de smaragd își pierde, treptat, brațele, vederea, până se contopește cu lumea ce nu cunoaște „nici în afară și nici înăuntru”: „Totul a început ca un joc. S-a terminat ca un lucru familiar, jucătorul însuși făcând parte din jocul de

smaragd." în *Cursa de șoareci a Doctorului Mayow*, naratorul aflat inițial în postura de martor, recenzent, ajunge el însuși (ca într-o cunoscută parabolă chineză) prins în capcana pe care o analiza, aparent numai din punct de vedere științific. Cine e personajul? Un șoarece visându-se savant sau un savant trăind/ visând existența șoarecelui prins în diabolica și inutila cursă? Cel care rezumă manuscrisul lui Samuel van Haeren și reproduce povestea *Conspirației sufletelor indienilor* devine - în ciuda dorinței sale de a rămâne la pura erudiție - una din victimele „conspirației”: se metamorfozează în chip neobișnuit¹², iar visele îi sunt bânuite de o frumoasă *squaw*, care-l eliberează de dimensiunea sa umană, pregătindu-l pentru cucerirea lumilor posibile.

Transcrierea, citarea nu sunt îndeletniciri inocente, lipsite de pericole: copistul este înghițit de ceea ce credea a fi doar o „lume ficțională” sau o simplă demonstrație științifică. Sau, poate, abia atunci i se revelează absența oricărei distincții ontologice între universurile multiple și faptul că „porțile dintre lumi, care sunt în număr infinit, uneori sunt prost închise”. Deschizând calea unor posibilități combinatorii nelimitate, copierea „generează o reacție în lanț care scapă de sub controlul copistului”¹³.

Mizând pe convenția non-ficționalității, Culianu introduce o ambiguitate neliniștitoare: dacă ficțiunea capătă aparența textului științific, atunci nu cumva construcțiile monumentale, erudite ar putea camufla o irepresibilă pornire ludică? Parcă obosit de figura enciclopedistului, a eruditului, automi caută să scoată la iveală relativitatea oricărui demers științific. Să ne amintim că, în introducerea la *Arborele Gnozei*, Culianu pomenea convingerea lui Einstein că „imaginația, visul și viziunea, cu toate că sunt dezavuate de savanți, joacă în teoriile științifice un rol precumpănitor asupra celui al simplei abordări raționale”. Verva parodică e doar parțial temperată de solemnitatea și sobrietatea afectată a textului: denudarea

procedeele și trecerea lor în deriziune transformă romanul travestit într-o oglindă așezată ironic (și autoironie) în fața operelor științifice.

NOTE

1. Pe urmele lui Ted Anton, Nicu Gavriluță combină și el detalii biografice: inelele oferite de Culianu, statueta de smarald de pe biroul învățatului, gesturile de cavalier medieval devin niște piese importante în acest portret *puzzle*. Comentatorul își însușește cu destulă ușurință punctul de vedere al unui protagonist sau versiunea oferită de biograful american. Pomenind întâlnirea tânărului istoric al religiilor cu Hillary Wiesner, notează: „A fost o întâlnire destinată, dintru început și permanent consumată sub semnul misterului” (Nicu Gavriluță, *Culianu, jocurile minții și lumile multidimensionale*, Editura Polirom, Iași, 2000, p. 136).

2. Andrei Oișteanu, *Ioan Petru Culianu - un călător în lumea de dincolo*, prefață la Ioan Petru Culianu, *Călătorii în lumea de dincolo*, traducere de Gabriela și Andrei Oișteanu, Editura Nemira, București, 1994, p. 24.

3. Nicu Gavriluță, *Culianu, jocurile minții și lumile multidimensionale*, Editura Polirom, Iași, 2000, p. 150.

4. Moshe Idei, Prefață la Nicu Gavriluță, *op. cit.*

5. Ioan Petru Culianu, *Arborele gnozei. Mitologia gnostică de la creștinismul timpuriu la nihilismul modern*, traducere din limba engleză de Corina Popescu, Editura Nemira, 1998, p. 42.

6. Ioan Petru Culianu, *Pergamentul diafan. Ultimele povestiri*, Editura Nemira, București, 1996.

7. *Idem*, p. 9.

8. „Volumul conține și un tablou sinoptic al vieții lui Ioan din Cappadocia ce nu excelează prin concizie și unde nu se citează nici o sursă.” (s.m., G.G.), *idem*, p. 165.

9. *Idem*, p. 169.

10. Ioan Petru Culianu, *Studii românești (I)*, Traduceri de Corina Popescu și Dan Petrescu, Editura Nemira, 200, p. 12.

11.0 „*mathesis universalis*” (*dezbatere despre viața și opera lui Ioan Petru Culianu*), Addenda la Nicu Gavriluță, *Culianu, jocurile minții și lumile multidimensionale*. Editura Polirom, Iași, 2000, p. 171.

12. „De foarte multă vreme simt că falca mea își schimbă forma, că baza de articulație pe care am moștenit-o de la mai multe generații de greci și de est-europeni se modifică imperceptibil, că fața îmi devine oblongă, iar gesturile nu-mi mai sunt aceleași" (*idem*, p. 84).

13. Al. Călinescu, *Interstiții*, Editura Polirom, Iași, p. 20.

GRAZIA MARCHIANO

UN UOMO PER ALTRE LATITUDINI: 10 AN PETRU CULIANU*

Un uomo si propone il compito di disegnare il mondo. Trascorrendo gli anni, popola uno spazio con immagini di province, di regni, di montagne, di baie, di navi, d'isole, di pesci, di amore, di strumenti, di astri, di cavalli e di persone. Poco prima di morire, scopre che quel paziente labirinto di linee traccia l'immagine del suo volto.

J.L. Borges, *L'artefice*

E del resto è molto probabile che noi non rimarremo indefinitamente uomini quali ora siamo.

M. Maeterlinck, *La vita dello spazio*¹

Schegge di un pensiero interrotto

I testi di yoga balinese insegnano a esplorare meditativamente la testa come un territorio ventoso e accidentato: giogaie, paludi, fiumi, laghi, meati sotterranei e fertili sponde compongono una geografia immaginale perfettamente calcata su una mappa fisica e tuttavia aliena e distante come un mondo retto su altre dimensioni.

Il disegno che vidi anni fa di un paesaggio del genere², mi suggerisce ora una chiave di accesso alla mente di Ioan Petru Culianu (1950-1991), lo studioso e scrittore meno che sulle tracce di Eliade³ ma con singolare originalità di pen-

* From *Estetica 1993. Oriente e Occidente*, a cura di Stefano Zecchi, Il Mulino, Bologna, 1993.

siero, ha contribuito in modo determinante alla rimodellizzazione dei fatti religiosi, aprendo nuovi orizzonti di conoscenza nelle zone di confine tra antropologia culturale, storia delle idee, scienze cognitive e religioni comparate di Oriente e Occidente.

„Entrare" nei suoi scritti teorici - un fiume di dottrine ardue e svariate che tracima nell'opera narrativa: romanzi, racconti, storie d'invenzione iperboliche e rigorose come un teorema *matemagico*, procura una strana vertigine, e non è escluso che nei manuali di addestramento alla realtà virtuale da allestirsi negli anni avvenire, si prescriva ai neofiti una dieta psicacogica a base di lemmi culianeschi: iperspazi, „viaggi" in altri mondi, visioni anamorfiche, espansioni e contrazioni della coscienza sono voci altrettanto assidue nei suoi ultimi scritti quanto lo erano state nell'opera precedente di storico della gnosi e del pensiero tardo-antico, le indagini sulla *sophia*: „l'entità divina periferica più direttamente connessa con le origini del mondo e dell'uomo" - scriveva in *Iter in silvis* (1981)⁴, *Vensomatosis* o incorporazione dell'uomo primordiale ermetico: „quest'uomo-ras si riveste, come di tuniche, dei vizi dei sette pianeti..." - annotava in *Esperienze dell'estasi dall'Ellenismo al Medioevo* (1984)⁵; o sullo pneuma fantastico indagato nell'esoterismo rinascimentale, in specie nel Bruno del *De vinculis in genere*, in *Eros e magia nel Rinascimento* (1984)⁶.

Il registro dei suoi temi maggiori tra il 1973 e il 1987, l'anno in cui consegue alla Sorbona il *Doctorat d'Etat* con Michel Meslin⁷, è squadernato in quella sua strepitosa dissertazione su *Les gnosés dualistes d'Occident* (trad. it. / *miti dei dualismi occidentali*, 1989)⁸, dove il dualismo come categoria storico-religiosa è sottoposto a un'indagine comparativa a più livelli: nelle mitologie del bacino indo-europeo, nei sistemi speculativi che solcano il pensiero occidentale fino a Hegel e al nichilismo novecentesco, e nella storia sociale europea. „L'oggetto di questo studio - scriverà nell'Introduzione - è

costituito dall'analisi comparata dei miti dualistici utilizzati dai «dualismi d'Occidente». Miti gnostici, miti manichei, miti dualistici pauliciani, bogomili, catari entrano a far parte in quell'opera di un grandioso sistema cumulativo, che Culianu utilizza in vista di fini non più soltanto storici e fenomenologici ma cognitivi. I fatti religiosi gli s'impongono nella loro relazione coi processi mentali, e la storia delle idee religiose nel complesso, tratteggiata anni dopo nel *Dictionnaire des religions*⁹, si profila come un gigantesco invaso di prodotti mentali stratificato nei millenni, punteggiato di esperienze di vetta (*peak experiences*), difficilmente spiegabili a lume di ragione se non risalendo ai processi psichici che li hanno suscitati, e alle motivazioni storiche che li hanno esitati in eventi oggettivi.

Le sue idee sul mito in quegli anni oscillano - come avrebbe spiegato più tardi¹⁰, tra il mito-archetipo, inteso come modello stabile, e il mito-narrazione: una sequela di storie formalizzabile. E questo il modello di Lévi-Strauss, al quale Culianu mostra inizialmente di aderire. Ma a una lettura attenta delle pagine introduttive ai *Miti dei dualismi occidentali*, il viraggio di rotta si annuncia in poche dense battute sulle quali vorrei soffermarmi. „I miti gnostici - scrive Culianu - seguendo una semplice regola di produzione, sviluppano in numero assai elevato tutte le possibilità logiche contenute nelle loro sequenze, combinandole sempre in maniera originale. Si direbbe che il sistema, una volta messo in movimento, ha la tendenza a esaurire tutte le sue potenzialità". E più oltre: „Poiche in apparenza la nostra descrizione del sistema non terrà conto dei suoi diversi utilizzatori lungo un periodo di duemila anni, bisognerà forse concludere che il «sistema stesso pensa l'uomo»? In realtà... l'uomo e il sistema di produzione mitica «ripensano se stessi» e talora si «ripensano l'un l'altro»".

Qual è la grande novità dell'enunciato: i miti si ripensano l'un l'altro? E quali le conseguenze di questo operativo

ribaltamento che fa dei miti i soggetti pensanti di un sistema che si autogenera incessantemente?

La risposta non tardava a venire pochi anni dopo, in una delle ultime interviste rilasciate da Culianu in Italia. Alla domanda: „A che serve la religione?“, lo studioso dichiarava: „Le religioni sono programmi mentali che derivano dall'impatto di un numero illimitato di fattori, interni e esterni, sulla mente umana... E aggiungeva: „Come uomini noi c'interrogiamo sulla qualità del messaggio di una religione, ma come scienziati c'interrogiamo sul programma"'. E la teoria del „programma“, delle religioni come programmi mentali era messa alla prova in *Out of This World* (trad. it. *I viaggi dell'anima*, Milano, 1991), in una straordinaria scorribanda degna di un *trickster*, nei principali ambiti mistici e sciamanici della terra, dall'Egitto al Tibet, della Mesopotamia alla Grecia alla Cina. Il fine ormai dichiarato di Culianu era di equipaggiare lo storico e l'epistemologo avvenire all'accesso alla quarta dimensione, un concetto mutuato dalla geometria non euclidea o ipergeometria¹², ma che nei *Viaggi dell'anima* assume una nuova, sorprendente identità: la quarta dimensione sarebbe lo spazio virtuale della mente o iperspazio in cui «accadono» i fenomeni di coscienza alterata: estasi, visioni, incubi, effetti magici e tutto quanto è stato stipato negli arsenali del sogno da Gilgamesh in poi. Cavalcate a dorso di gru, spose fantasma nella liturgia taoista, le esperienze extracorporee riferite da Plutarco¹³, i viaggi interstellari da Platone a Marsilio Ficino, e ancora l'animazione di un teatro di dèi che impegna tutte le tradizioni religiose del pianeta - compongono un mondo di mondi nell'iperspazio mentale. Il punto di svolta, prefigurato nei *Miti dei dualismi occidentali*, nei *Viaggi dell'anima* è ora un fatto acquisito. Con il teorema sulla quarta dimensione - che ebbe solo il tempo d'impostare - Culianu cessava di essere uno studioso al servizio della storia delle religioni, ma era la storia delle religioni che si

metteva al suo servizio per rimodellarsi in termini decisamente cognitivi. E il problema stesso del mito si riconfigurava in conseguenza. Se il sistema di produzione mitica fa capo a un «programma» che attinge nella mente un'energia immaginale virtualmente infinta ma secondo un repertorio di combinazioni stabile e quantificabile, l'articolazione di base del mito sarà allora e piuttosto uno schema *vuoto*. Starà a chi lo imposta colmarlo delle figure e degli intrecci inerenti a un dato programma con l'impassibile destrezza di un regista del teatro d'ombre, purché non si perda di vista la vera identità di questo regista-demiurgo: è la mente stessa attivata a proiettarsi nel proprio spazio virtuale.

Per questo inserto sostanziale nella fenomenologia dei fatti mitico-religiosi, che già Eliade aveva ricondotto alla „creatività" dello spirito, senza però spingersi al punto di cogliere in essa il potere di attivare mondi mentali virtuali, Culianu, alle soglie della morte, portava avanti di molte lunghezze l'indagine sui rapporti tra mente e religione, mente e linguaggio, mente e cultura arricchendo il sistema teorico di Eliade di compossibili, inaudite significazioni.

Le maschere del tempo

Per individuare almeno alcune di esse, occorre transitare nella zona apparentemente più libera e sbrigliata degli scritti di Culianu: novelle, romanzi, racconti, iperbolici e astrusi, congegnati in modo da proporre dilemmi insolubili a meno di sospendere le leggi del mondo ordinario. I critici della sua narrativa fantastica, così etichettata in mancanza di più perspicue definizioni, trarrebbero certamente vantaggio dal suggerimento di esplorare le sue storie paradossali come mappe mentali, colme di connessioni tra più livelli di realtà. A un'attenta lettura sarebbe anche possibile rintracciarvi,

abilmente dissimulate, alcune premonizioni dello scrittore sulla propria morte violenta, e certe note dominanti della sua biografia segnata dal nomadismo, dalla proterva, imperterrita coltivazione dell'intelletto astuto e dell'intelletto d'amore. Il primo gli procacciò una creatività duttile e incandescente; il secondo un'esperienza appassionata di tale luminosa intensità da riplasmare la sua intera persona negli ultimi cinque anni che le sorta gli concesse. La giovane donna conosciuta in America nei luoghi stessi della sua ascesa accademica, alla quale associò svariate sue imprese scientifiche e letterarie¹⁴, si trasformò *realmente*, com'era virtualmente accaduto per l'amata dall'eroe del Cervantes, in un'angelicata Dulcinea.

Una provvisoria selezione delle voci più incisive nella narrativa di Culianu suggerisce di mettere in prima linea il tempo, impassibilmente vissuto come fuga inesaurita, una fuga che a tal punto s'inabissa nella natura profonda del tempo stesso, divoratore di vite e epoche, di regni e miti che „si ripensano l'un l'altro", da marginalizzare e disciogliere come neve al sole quegli aggregati di materia, e d'imponderabili dubbi, certezze e passioni che sono gli uomini - tutti gli uomini vissuti e morti su questa terra, e tutti i personaggi delle storie inventate da raddomanti scrivani come Culianu, Borges o Cervantes, i cui „programmi" mentali non è escluso si possano riempiantare nella testa di futuri scrittori, se mai la scrittura sopravvivrà al cambio dei tempi.

Alle maschere del tempo I.P.C. (lo indicherò d'ora in poi con le iniziali), dedicò due racconti sovranamente tetri e soavi, che nella chiave di lettura suggerita dalla sua stessa teoria della quarta dimensione come spazio *proprio* dell'affabulazione mitica e dell'esperienza mistica, acquistano nella cornice del racconto, il bizzarro potere di agire mercurialmente sul tempo narrativo incurvandolo come una stringa quantica, innescando sequenze di storie parallele in un processo virtualmente infinito.

Lo stralcio di alcuni passi da // *corridore tibetano* e // *pentimento tardivo di Horemheb* introduce il lettore nel vivo di questa disarmante esperienza.

Da // *corridore tibetano*:

L'inverno dell'anno del Coniglio di Legno fu particolarmente rigido. Molte madri, prostrate dal freddo e da sinistri pensieri, abbandonarono i loro neonati; durante la notte le più coraggiose si spinsero fino alle porte del monastero di Tashilhunpo, con la certezza che, se fossero rimasti in vita fino al giorno seguente, i loro figli sarebbero diventati dei Berretti Gialli in questo luogo dove risiede il Budda Rosso dell'amore e della misericordia, Amitâbha, in persona.

In questo scenario plumbeo si avvia la vicenda di rTe-hu „Cavallo Bianco“, colui che per verdetto del destino interpretato dall'astrologo del monastero di Tashihunpo, si sarebbe specializzato nell'arte del correre, un'arte speciale, anzi un *siddhi*, un potere magico messo al servizio di un fine occulto, ignoto al corridore stesso.

Il corridore tibetano non ha individualità; è stato allevato in un monastero ma non è un monaco („La corsa non è cosa per monaci“, diceva un apocrifo di Padmasambhava). È una macchina perfetta, condizionata da alcune parole in codice che solo due o tre lama conoscono. Queste parole attivano l'accesso ad una zona segreta dove è celato un messaggio verbale che il corridore stesso ignora completamente e che svelerebbe soltanto in seguito a una sequenza di fatti, che comprende la *persona* giusta, il *gesto* giusto e le *parole* giuste. Successivamente il corridore, questa volta cosciente, memorizza con l'aiuto di immagini un messaggio apparentemente importante ma completamente falso. Se sarà preso e torturato, un buon corridore è addestrato a resistere abbastanza a lungo perché una confessione prematura non desti sospetti. Esagerando un po' le sue sofferenze, finirà per lasciarsi sfuggire il messaggio falso, mentre quello vero resterà protetto per sempre, fino a che il suo destinatario non lo liberi. (Se il corridore è troppo

conosciuto e rischia in ogni momento di essere intercettato da avversari scaltri, la tecnica è più complessa perché il messaggero rischia di farsi più male.

Gli si affida una lettera segreta che i suoi rapitori non avranno difficoltà a scoprire. Ma poiché lo tortureranno lo stesso e si aspetteranno che il primo messaggio non sia quello vero, il corridore avrà memorizzato più testi che comunicherà man mano che le torture si fanno più sgradevoli. E raro, ma non impossibile, che un corridore si faccia uccidere nell'esercizio della sua missione). Ora, anche ammesso che il destinatario non esista più o che sia partito, il corridore risponderà a un primo e, eventualmente, ad un secondo sostituto. Nel caso in cui *tutti* i destinatari fossero assenti, il corridore dovrebbe tornare da chi l'ha mandato (o da uno dei suoi due sostituti) perché solo questi può liberarlo dal suo incarico. Ma non è mai stata prevista la possibilità che sia il destinatario che il mittente spariscano senza lasciare tracce; in questo caso il corridore dovrebbe, in linea di principio, continuare a correre alla loro ricerca per tutta l'eternità.

In generale, da quando parte fino al momento in cui raggiunge la sua meta, un corridore si porta nella mente l'immagine del lama che deve liberarlo dal suo invisibile fardello. Nel frattempo il suo corpo corre senza sosta e, benché egli non *veda* niente del percorso, sa aggirare tutti gli ostacoli e perfino compiere delle prodezze d'abilità grazie ad una specie di sensitività interiore affinata all'estremo. Per settimane intiere, se necessario, il corpo corre giorno e notte, senza conoscere la fatica, la fame o la sete. Un corridore è un uomo normale solo nei brevi periodi in cui attende che gli venga affidato un messaggio. E allora che beve del tè al burro e dorme; è allora che si lancia in stupidi discorsi sulla vita e la morte; è allora che partecipa pienamente della condizione umana.

rTe-hu non era ricorso alla stessa tecnica banale dei suoi colleghi; il monaco che l'aveva istruito gli aveva insegnato molte cose, fino alla meditazione sull'unione completa con la Dea Tara, verde come lo smeraldo, ed è in questo stato di perfetta felicità che si metteva in viaggio. E la stessa Dea Tara aveva finito per compiacersi nell'abbraccio di Cavallo Bianco. Talvolta lo visitava anche quando si riposava e gli trasmetteva delle conoscenze; era

una signora piena di allegria, di cui rTe-hu apprezzava la compagnia in tutte le circostanze. Per questo i suoi periodi umani non erano veramente umani; la Dea lo teneva al riparo da tutte le passioni funeste e egli insegnava la moderazione¹⁵.

A questo prologo segue la descrizione degli eventi terribili che minacciano i monasteri tibetani e l'intero paese nell'anno della Tigre di Ferro, quando l'orda dei nemici invasori violerà il sacro Tetto del mondo, e il maestro di rTe-hu, il lama del monastero di Tashihunpo perderà la vita assieme ai suoi confratelli.

Tra Cavallo Bianco e il suo lama c'erano dei legami sottili, così il corriere si diresse subito verso il luogo dove il suo maestro aveva appena perso la vita. Ora non c'era più nessuno per liberarlo del suo messaggio e il corridore tibetano avrebbe dovuto errare all'infinito, *senza sapere cosa trasportava*.

Infatti il messaggio che aveva memorizzato coscientemente diceva la verità: *Le ruote sono arrivate*. Quindi il messaggio di cui rTe-hu ignorava perfino l'esistenza stessa doveva riguardare una verità di un ordine superiore. Non è nemmeno escluso che, per una volta, i due messaggi fossero stati invertiti per una ragione qualsiasi o senza una ragione, nella confusione del momento. Il lama che glieli aveva affidati trovò la morte operando una diversione per permettere al Dalai Lama di raggiungere la frontiera; il maestro di rTe-hu e i suoi sostituti furono uccisi in un'imboscata prima di arrivare nel Sikkim.

Nella felicità costante della sua unione con Tara, la Dea Verde, Cavallo Bianco continuò la sua corsa senza soste. Carico di due segreti terribili, uno dei quali tanto importante da essere ignorato da tutti, correva tra persone che, occupate dai loro problemi, non sospettavano nulla. Poco importava loro che il Tibet fosse stato invaso, poco importava loro del messaggio indicibile riposto nel più profondo dell'anima di rTe-hu, là dove la sua coscienza non aveva accesso. Non vedendo nessuno e non visto, il Corridore Tibetano oltrepassò Darjeeling, s'inoltrò nel Bihâr e si diresse verso sud senza sentire né la fatica né la fame né il freddo né il caldo né la grida di angoscia e questo, in linea

di principio, per tutta l'eternità, dal momento che non c'era più nessuno a controllarlo, a parte la Dea Verde che si compiaceva nel suo abbraccio.

Dalla sua partenza erano passati circa tre anni, quando la Dea Verde dovette avere pietà di lui, perché rTe-hu aveva già percorso zigzagando una buona parte del Madhya Pradesh quando finì - e certo non per colpa sua - sotto le ruote di un'automobile a Jabalpur e morì sul colpo.

In quel momento, l'aggregato che aveva portato il nome di Cavallo Bianco cominciò a dissolversi nelle parti che lo componevano: la sua carne tornò alla terra, il suo sangue all'acqua, il suo alito al vento, la luce del suo occhio sinistro alla Luna, la luce del suo occhio destro al Sole, il messaggio conosciuto allo spazio dei mormorii, la Dea Tara nel suo mondo di smeraldo e il segno indicibile alla zona più misteriosa di questa parte dell'universo, dove le cose eterogenee acquistano un senso, troppo complesso perché possa essere definito, troppo sottile perché diventi linguaggio.

Da Il pentimento tardivo di Horemheb:

... Per la prima volta il Rinascimento stabilì una rigorosa sequenza di „prima" e „poi". Noi viviamo pur sempre in tale sequenza... E tuttavia, pensatori più ambiziosi come GR — (il misterioso protagonista di una vicenda di contraffazione di un'iscrizione geroglifica egizia) - non si sentivano costretti da questi truismi. Essi accertarono che anche se il passato ci appare in blocco, possiamo ancora accedervi in una qualunque casuale sequenza o prospettiva, creandolo man mano. Possiamo realizzare qualunque mostruoso rimescolamento del passato. Secondo una visione così sconvolgente che nemmeno vogliamo soffermarci su di essa (ma che scientificamente è irrefutabile), il passato non esiste in alcun modo.

Secondo un altro punto di vista, il blocco del tempo è esso stesso soggetto al tempo, e perciò si sta sbriciolando come qualunque vecchio oggetto. È nostro compito restaurarlo come un fragile reperto antico ma in questo modo lo ricreiamo ogni volta¹⁶.

Si è tentati di mettere subito alla prova I due impervi ragionamenti del portavoce fittizio di I.P.C. Con un invisibile ricognitore di pensieri paralleli, ci dirigiamo nella zona del Vicino Oriente che I.P.C., da storico delle religioni e narratore amò frequentare, e tra l'ottavo e il nono secolo dell'era comune, a un dipresso poco dopo la morte di Giovanni Damasceno, c'imbattiamo in Teodoro Abu Qurra, vescovo melchita di Harrân, in Siria, autore prolifico di opere, anche in arabo, tra le quali spicca il *Trattato (Mimar) sull'esistenza del creatore e la vera religione*¹⁸. La teoria desumibile dal *Trattato*, secondo la recente interpretazione di G. Monnot che ne ha tradotto e commentato i primi due capitoli¹⁸, ha singolari somiglianze, a mio modo di vedere, con quella formulata da I.P.C. negli ultimi scritti.

Riassunta in poche parole, la tesi di Abu Qurra è la seguente; non è l'uomo che assomiglia a Dio, secondo i sacri testi di almeno nove importanti trafile del coacervo religioso medio-orientale¹⁹, ma è Dio piuttosto che assomiglia all'uomo, e la ragione umana è la sola a dare conto.

Dispiace non poter illustrare qui, passo per passo, i ragionamenti di Teodoro, che nel secondo capitolo del *Mimar* si dissimula dietro una sapiente allegoria vicina all'*Inno della Perla*. Il commento del traduttore che qui sintetizzo, può almeno suggerire l'opportunità di un'indagine incrociata tra le tesi di I.P.C. e quelle del suo precursore melchita di dodici secoli fa.

Secondo *l'Inno della Perla* - osserva Monnot - la *rivelazione divina* consente all'uomo di sottrarsi alla caduta nel peccato. Secondo Abu Qurra è piuttosto la *ragione* che aiuta l'uomo a discernere tra le diverse religioni quella che contiene il messaggio verace di Dio. „Beninteso la storia delle religioni non può andare avanti più di così. L'intento di Abu Qurra rimane confessionale e la sua argomentazione nettamente

apologetica: egli non sarà né tanto esigente da precisare la natura del discernimento, né abbastanza rigoroso da restargli fedele senza alternarne la purezza iniziale. E tuttavia, la chiave del problema religioso che traspare dall'allegoria del secondo capitolo, è che Dio rassomiglia all'uomo. Se la Bibbia aveva insegnato a Teodoro che l'uomo è fatto a immagine di Dio, egli rovescia arditamente i termini della relazione: Dio è fatto a immagine dell'uomo. Di colpo, la somiglianza all'uomo diventa il criterio del divino, ed è la ragione umana e giudicarne". „Nel quadro specifico della *scienza* religiosa - prosegue Monnot - „l'esistenza di Dio resta un'ipotesi. Ma non si può non riconoscere il fatto storico che le religioni fanno del *divino* l'elemento essenziale della loro stessa identità. Al livello puramente descrittivo della ricerca, la considerazione d'una rassomiglianza tra il divino e l'umano, anche se non fosse il criterio delle religioni, non dovrebbe per se stesso costituire il parametro della loro classificazione? In questo caso l'antropologia filosofica, che scruta l'uomo nella sua dimensione di essere e di valore, acquisterebbe il suo posto nell'edificio complesso della storia delle religioni".

A questa installazione dell'antropologia filosofica non solo nel quadro della storia delle religioni ma in quello dell'epistemologia cognitiva, il contributo di Culianu resta determinante. Nella sua opera sciaguratamente interrotta²⁰, I viaggi in altre latitudini gli sono stati incomparabili alleati.

NOTE

1. M. Maeterlinck, *La vita dello spazio*, trad. it. R. Abenante, Bari, Laterza, 1933; v. anche nota 12.

2. Disegnata da un informatore indigeno di Wolfgang Week, la carta del paesaggio interiore della testa corredata *Lo yoga balinese* di E. Zolla, in „Conoscenza religiosa", fascicolo speciale dedicato a Bali, n. 2 (1978).

3. Di Mircea Eliade (1907-1986), nel profilo in memoria che gli dedicava G. Gnoli («East and West», n. 1-3, settembre 1986), è riconosciuto l'ingente valore dell'opera scientifica e narrativa, alla sua morte proseguita e arricchita dal giovane Culianu, chiamato alla Divinity School dell'Università di Chicago nel 1975 per una fertile collaborazione nei successivi dieci anni. L'opera narrativa di Eliade era recentemente esaminata da F. de Towarnicki, *Mircea Eliade*, in *Magazine littéraire*, n. 229 (maggio 1992).

4. *Iter in silvis. Saggi scelti sulla gnosi e altri studi*, vol. I, a cura di A. Sfamini, Messina, 1981.

5. *Expériences de l'extase*, pref. di M. Eliade, Paris, Payot, 1984 (trad. it. *Esperienze dell'estasi dall'Ellenismo al Medioevo*, Bari, Laterza, 1986).

6. *Eros et magie à la Renaissance*, pref. di M. Eliade, Paris, Flammarion, 1984, trad. it. *Eros e magia nel Rinascimento. La congiunzione astrologica del 1484*, Milano, Il Saggiatore, 1987.

7. Direttore dell'École Doctorale d'Histoire et d'Anthropologie Religieuse dell'Università di Parigi IV, Michel Meslin è tra i promotori di *Psychanodia*, il Colloquio internazionale di storia delle religioni, 7-10 settembre 1993, per onorare la figura di Culianu. Nel comitato scientifico del Colloquio è annoverato Ugo Bianchi, l'illustre storico delle religioni italiano che laureò Culianu all'Università Cattolica di Milano nel 1975. A Bianchi Culianu dedicava *Professor Bianchi, Paradigms, and the Problem of Magic*, poi accolto nel volume *Agatha Elpis. Studi in onore di Ugo Bianchi*, Roma, Erma di Bretschneider, 1993. Nel 1991 *La religione della terra*, il volume in onore di Elémire Zolla, a cura di chi scrive, ospitava di Culianu *Alcune riflessioni sulla magia e la sua fine*. Per una scheda sullo studioso rumeno si rinvia, nel detto volume, alle Notizie sugli autori.

8. *I miti dei dualismi occidentali. Dai sistemi gnostici al mondo moderno*, Milano, Jaca Book, 1989.

9. Il volume, con la paternità congiunta, anche se postuma di Eliade, e la collaborazione di H.S. Wiesner, usciva da Pion a Parigi nel 1990.

10. Nel corso sul *Faust e il suo mito alle radici dell'Occidente*, tenuto alla Facoltà di Magistero dell'Università di Siena, nel trimestre marzo-maggio 1990. V. in proposito, ne *La religione della terra*, la nota 29 all'Introduzione di chi scrive.

11. *A che cosa serve la religione?* in *Leggere*, n. 32 (giugno 1991).

12. Le ricerche di Culianu su questo concetto ruotano attorno ai lavori matematici dell'inglese Howard Hinton, che risalgono ai primi anni del

Novecento. Non mi risultano invece esaminati da Culianu i contributi importanti dello scienziato belga Maurizio Maeterlinck, in varie sue opere c in particolare ne *La vita dello spazio* (v. nota 1), dove è anche tracciata la storia a ritroso dell'uso del concetto nelle matematiche europee dal XVII secolo. Il pensiero di Maeterlinck, noto a suo tempo per una monumentale *Storia delle api*, andrebbe oggi riesaminato, se non addirittura riscoperto.

13. Culianu ne tratta specificamente nella voce *Ascension* del volume *Death, Afterlife, and the Soul, The Encyclopedia of Religion*, a cura di L.E. Sullivan, New York, Macmillan, 1987.

14. Hillary S. Wiesner, arabista di Cambridge (Mass.), fu *Associate Editor* di *Incognita. International Journal for Cognitive Studies in the Humanities*, la rivista fondata da Culianu nel 1989 e pubblicata da E.I. Brill, Leida. Ne uscirono in tutto tre numeri al cui allestimento diede un cospicuo contributo l'amico e collaboratore di Culianu Dean Miller, che rievocava quel fertile periodo di lavoro in una sua nota *in memoriam* trasmessa ai membri del comitato scientifico di *Incognita*. Sul 2 (1991), Willem Noomen firmava il necrologio di Culianu.

Il talento letterario di Hillary Wiesner si confuse con quello di Culianu in svariati lavori narrativi, che recano la firma di entrambi, come nel caso del racconto, // *pentimento tardivo di Horemheb*, brevemente esaminato qui.

15. Ne *La Collezione di smeraldi*, Milano, Jaca Book, 1989.

16. Il racconto fu pubblicato su *Abstracta*, n. 50 (luglio-agosto 1990).

17. Le edizioni critiche e i commenti sono indicate da G. Monnot, *Abu Qurra et la pluralité des religions*, in *Revue de l'Histoire des Religions*, CC VIII (gennaio-marzo 1991), n. 1, nota 1.

18. V. nota precedente.

19. Sono i pagani seguaci di Ermete, i mazdei, i samaritani, i giudei, i cristiani, i manichei, i marcioniti, i fedeli di Bardesane, i musulmani.

20. La morte per assassinio di Culianu il 21 maggio 1991 all'Università di Chicago, lo stesso giorno della soppressione di Rajiv Gandhi in India, è tuttora un fitto mistero. Sul „caso" che suscitò scalpore e costernazione tra gli amici e collaboratori sparsi in tanti paesi e nella stessa Italia, scriveva Ted Anton, *The Killing of Professor Culianu*, in *Lingua Franca*, settembre-ottobre 1992.

ILEANA MIHAILA

IO AN PETRU CULIANU ET LA MYTHANALYSE

L'intérêt manifeste dont notre temps fait la preuve **J—t** pour cette direction de la pensée qui fut longtemps mise à l'écart par la tradition rationaliste a, dans un certain sens, la valeur de récupérer une des possibilités d'interpréter le monde que l'homme avait conçu depuis longtemps et dont les sciences exactes n'ont jamais réussi à ravir totalement la force de fascination. Une investigation rigoureuse de toute une longue tradition qui sut revêtir, à travers les âges, des formes aussi diverses que les époques et les contrées où elles naquirent, est en train de passionner depuis quelques décennies bon nombre de spécialistes. Les résultats ont intéressé vivement la théorie de la littérature et, disons-le tout de suite, la pratique de l'écriture en même temps. Parfois même ces deux directions apparemment opposés - analyse à travers un discours théorique et synthèse à l'intérieur de l'acte créateur - furent essayées conjointement par des chercheurs de premier ordre, tel Mircea Eliade, Umberto Eco et Ioan Petm Culianu. Au-delà de quelques considérations préliminaires, une présentation plus détaillée du dernier de ces trois exemples illustrera mieux peut-être l'intérêt que ce type d'approche peut générer.

Parmi les tentatives d'interpréter le texte littéraire que les années '70 - '80 virent naître en dehors des frontières de l'analyse structuraliste, psychanalytique ou marxiste, il faut considérer qu'une des plus riches en perspectives, et qui ne manquait aucunement, de surcroît, d'une vénérable tradition, a été - elle l'est encore, à notre avis - celle qui fût nommée, à un certain moment, *la mythanalyse*. Ce terme apparaît - semble-t-il - pour la première fois en 1972, sous la plume autorisée de Gilbert Durand. Il confesse l'avoir constmit sur le modèle du nom de la psychanalyse. (De la même manière, sa proche parente, *la mythocritique*, aurait été inventée vers les années '70, et son nom fut créé par analogie avec la psychocritique - terme utilisée par Charles Mauron en 1949)¹. Quelques ans plus tard², Ioan Petru Culianu, qui, à cette époque-là, était en train de construire sa renommée en tant qu'historien des religions, le recrée à son propre compte, sans faire la moindre allusion à son attestation antérieure dans la critique française. Mais il fait référence, en revanche, à l'utilisation du terme de *mythocritique* - dans le même sens qu'il donne lui-même à la *mythanalyse* - par Adrian Marino, dans un ouvrage récemment paru en France³. A vrai dire, cette confusion terminologique n'est pas totalement disparue même de nos jours. À elle vient s'ajouter cette bifurcation du sens du terme, que proposent les textes de Ioan Petru Culianu et que nous devons dorénavant prendre en considération, puisque ses «exercices de mythanalyse", éparpillés jusqu'ici dans des publications parues dans le monde entier, viennent d'être enfin réunis⁴.

Pour lui, dans le texte le plus ample qu'il dédie à la définition théorique de son terme, la mythanalyse est „une démarche pratique qui consiste à déceler les mythes latents du texte littéraire et à leur poser des questions pour établir quelques possibilités parmi la multiplicité de celles qui sont inscrites dans leur rayonnement sémantique. [...] Sa théorie est simple : elle affirme que la littérature contient un matériau mythique latent, qu'il revient au chercheur de ramener à la

surface"⁵. De son propre aveu, ce furent les recherches de son „maître à penser", Mircea Eliade, qui l'incitèrent à une telle démarche. Il cite même, à ce propos, l'article *L'Ile d'Euthanasias*⁶. Il aurait pu également signaler une autre belle étude du même auteur, *Commentaires autour de la Légende du Maître Manole*⁷, qui date de la même époque et où cette méthode est appliquée, dans une perspective comparative, sur tout le corpus des variantes de cette légende (roumaine, serbe, bulgare, grecque); mais Culianu, pour prouver le bien-fondé de sa théorie, considère pour le moment plus intéressante l'investigation des œuvres littéraires cultes, moins susceptibles généralement d'être porteuses d'une signification mythique que le folklore.

Il faut souligner que, pour Gilbert Durand également, Mircea Eliade était celui dont les recherches ont ouvert, en quelque sorte, cette nouvelle perspective sur la littérature moderne ; dans *Y Introduction* au volume déjà cité, il déclare: „Mircea Eliade a formulé le premier, clairement, l'hypothèse selon laquelle nos histoires culturelles, et en particulier le roman moderne, sont des réinvestissements mythologiques plus ou moins avoués"⁸. À l'influence manifeste du grand lettré roumain, G. Durand ajoute les recherches de C.G. Jung sur les archétypes et les images archétypales comme l'autre source essentielle de la nouvelle voie critique. Il définit par ailleurs la mythocritique comme un prolongement des „Nouvelles Critiques" littéraire et artistique des dernières années, comme un essai de dépasser et d'intégrer, en dernière instance, le „triedre" des connaissances sur la littérature, élevé sur le positivisme et le marxisme d'un côté, la critique psychologique / psychanalytique et les approches structuralistes, en leur ajoutant „Les entités symboliques coordonnées dans une histoire ou un «mythe» qui constitue la lecture et ses niveaux de profondeurs"⁹. A la recherche des *mythèmes* (les unités minimales douées de signification mythique), la mythocritique se propose de mettre en évidence la manière „patente"

ou „latente" de la manifestation de ces mythes dans un texte donné (le texte d'un écrivain, le hypertexte d'une époque). Dérivée plus ou moins d'elle, la *mythanalyse* „classique" (de G. Durand, J. Hillman, Y. Durand, Cl. Lévi-Strauss ou D. Zahan) se laisserait définir comme une „methode d'analyse scientifique des mythes, afin d'en extraire non seulement leur sens psychologique, mais aussi sociologique. Mythanalyse qui tout d'abord élargit le champ individuel de la psychanalyse, suivant les traces de l'œuvre de Jung et, en dépassant la réduction symbolique simplificatrice de Freud, s'appuie sur l'affirmation du «polythéisme» (M. Weber) des pulsions du psychique"¹⁰.

Mais dans le climat culturel de cette époque-là, une telle direction pouvait naître dans la recherche littéraire presque spontanément, et n'importe où. Même en Roumanie. Ici, évidemment, toujours dans le sillon du prestige dont Mircea Eliade n'a jamais cessé de jouir, même lorsque ses écrits y circulaient difficilement; pour la plupart, ils étaient lus par ses compatriotes grâce à leur traduction dans les principales langues européennes (quant à Culianu lui-même, transfuge, son nom ne pouvait même pas être cité et ses recherches furent presque inconnues dans son pays d'origine pendant les années '70-'80). Cette direction se reflète même dans des recherches que j'ai entreprises moi-même, à la fin de mes études, en 1984. Au début d'un article consacré à un des meilleurs romans de Cinguiz Aitmatov, *Burani Polustanok (I bolshe veka dlitsia déni)*, où je décelais la ré fonte des mythes archaïques dans la trame du texte littéraire et leur signification profonde, j'écrivais : „L'étude du phénomène littéraire relève actuellement l'intérêt tout spécial soulevé par la récupération des valeurs originaires grâce à l'étude des mythes et des traditions. [...] Elle est particulièrement féconde dans le domaine de la littérature, ce champ largement ouvert à la rencontre entre le créateur, le récepteur et le réel transformé en texte littéraire. [...] Décoder ce réel par l'intermède du système des mythes répond, au fond, à la nécessité de

trouver une «clé» qui puisse transformer l'univers dans un «langage» intelligible"¹². Nouveau Monsieur Jourdain, je faisais de la mythanalyse sans le savoir!

Car l'idée était également présente chez Culianu : „Ce matériau [«les mythes latents dans le texte littéraire»] représente les «faits». La théorie ne s'arrête pas là. Elle continue par affirmer que, puisque les «faits» existent, il est nécessaire qu'ils *signifient* quelque chose"¹³. À l'époque où il définissait son discours théorique dans la partie introductive de son étude sur la nouvelle *Cezara* de Mihai Eminescu citée auparavant, Ioan Petru Culianu comptait déjà derrière lui douze ans depuis le début rédaction de sa première mythanalyse, achevée en 1973 et parue deux années plus tard¹⁴. (Ce qui fait de lui, par ailleurs, un parfait contemporain des recherches de G. Durand, qu'elles soient mythocritiques ou mythanalytiques !) Voici le début de cet article¹⁵, où déjà la perspective théorique commençait à se coaguler : „Dans les pages suivantes, il n'est pas question de légitimer une critique littéraire du point de vue de l'histoire comparée des religions. Nous nous contenterons de signaler que ce point de vue est parfois nécessaire et que, même dans le cas où il ne semble aucunement utile, il peut ouvrir à la recherche littéraire des horizons totalement neufs. Il y a une littérature qui ne saurait être comprise sans se rapporter aux phénomènes et aux croyances qui l'ont générée ou qui y sont reflétés, réduits à une fonction littéraire".

Déjà dans cet article, Culianu critique „l'infinité des études" qui, en partant des prémisses de la psychanalyse, s'arrêtent, pour la plupart, aux „«complexes» récurrents", au lieu „d'avoir le courage de s'aventurer dans le monde des symboles transpersonnels". Dans un article de 1972, Gilbert Durand proteste aussi, avec élégance, contre l'élargissement quelque peu abusif du terme *mythe* dans la formule du *mythe personnel*, si chère à Charles Mauron, en demandant que la mythocritique s'occupe „du mythe primordial, imprégné d'héritages culturels, qui intègre les obsessions et le mythe

personnel lui-même", en conservant donc le nom de mythe „pour ce qui vraiment a la numinosité ultime"¹⁶.

La démarche que Culianu propose a, certainement, des points de contact avec les études mythocritiques / mythanalitiques qui commençaient à se constituer dans le domaine de la culture française avec une certaine cohérence (mais qui devaient être encore assez méconnues puisqu'il tient à noter dans son étude théorique déjà citée l'étonnement des universitaires parmi lesquels il menait ses recherches à ce moment-là, devant ses préoccupations à ce sujet¹⁷; d'où son besoin d'introduire en circulation, dans sa propre traduction, l'essai de Mircea Eliade comme point de référence). Il est également évident que les deux perspectives ne se superposent pas. Tout d'abord, Ioan Petm Culianu se détache des deux des directions critiques citées auparavant (le structuralisme et la psychanalyse archétypale) par une critique féroce, en démolissant leur effort d'apparence «scientifique" par une application très rigoureuse de la logique de Karl Popper sur leurs présupposés théoriques. Ensuite, après avoir exposé ses réflexions sur leur „manque de consistance du point de vue épistémologique"¹⁸, il détermine le point de départ de sa propre méthode d'analyse textuelle „non pas dans la linguistique, comme la plupart des méthodes modernes, mais dans l'histoire des religions, discipline qui s'occupe, entre autres, avec la production et l'entrelacement des mythes. La première fonction de la mythanalyse serait donc de discerner les structures mythiques présentes dans une œuvre littéraire, afin d'arriver à un inventaire mythologique qui, à son tour, forme un point de départ dans l'interprétation psycho-sociologique du corpus des textes produits par le même auteur"¹⁹. Le but d'une telle démarche est justement la mise en évidence d'un sens supérieur, d'une valeur symbolique cachée sous les apparences de la littérature: „Pour qu'un produit littéraire puisse être constamment lu, dans l'espace et dans le temps, il faut que les données «réalistes» puissent se laisser facile-

ment estomper, *se transformer en données symboliques*, les seules capables de susciter l'intérêt de l'auteur"²⁰.

Or, cette préoccupation est dans une parfaite concordance avec la conclusion d'un des meilleurs spécialistes actuels dans l'histoire de l'ésotérisme, Pierre A. Riffard. En s'arrêtant, au début de son *Introduction*, sur la spécificité de la voie ésotérique, il écrit : „Quand bien même la nature n'aurait aucun sens, l'homme se pose constamment la question du sens - ce qui est révélateur. La question du sens n'aurait-elle, elle aussi, aucun sens? [...] Le monde interpelle, on le sent, même si l'on ne sait pas s'il parle, ni de quoi ni à qui. [...] On ne peut pas ne pas chercher des relations entre des faits «objectivement» indépendents. [...] L'homme se met à l'affût de significations à l'intérieur des signes comme un chasseur tendu écoute si le bruit vient de son imagination ou signale le tigre. [...] L'ésotérisme, c'est ceci: se demander si les êtres ont chacun et ensemble un sens"²¹.

Justement ce sens perdu ou caché reste l'objet de la quête la plus tenace entreprise conjointement par les théoriciens et les rêveurs, et parfois en essayant les uns les méthodes des autres. Il y a longtemps déjà depuis que Carl Gustav Jung avait formulé sa célèbre hypothèse (devenue ensuite article de foi pour une certaine branche de la psychocritique) sur l'analogie entre l'enchaînement des rêves et le processus alchimique²². Bien avant lui, Freud lui-même avait récupéré dans les mythes appartenant à plusieurs cultures, les œuvres littéraires et les rêves, les signes (interprétés à sa manière) d'une réalité profonde. La critique faite depuis quelque temps déjà à l'école archétypique (à l'intérieur de laquelle Pierre A. Riffard range aussi, à tort ou à raison, Mircea Eliade) souligne néanmoins la tendance d'oublier que l'interprétation des archétypes n'a pas commencé par leurs investigations : „à les en croire, ils ont déchiffré l'énigme, comme si les alchimistes étaient ignorants de leurs symboles. [...] Le paradoxe des archétypistes tient en ceci : ils se croient plus malins que les

ésotéristes et prétendent quant à eux trouver la vraie signification, qui serait inconsciente sans leur intervention!"²³

Loin de réitérer une tentative dans cette direction, Ioan Petru Culianu trouve, quant à lui, une voie distincte. Elle provient d'une étude méthodique tout d'abord - ou, du moins, simultanément - du domaine mis en question : non seulement l'histoire des religions, mais aussi d'autres zones d'intérêt, depuis longtemps reconnues comme privilégiées par tous ceux qui se sont arrêtés sur la pensée ésotérique. Il y trouva, à son tour, quelques centres de rayonnement qu'il illustra par ses recherches - le renouveau de l'intérêt pour l'hermétisme et la magie pendant la Renaissance, les formes de *VArt de la Mémoire* de Giordano Bruno et de *VArs Magna* lullienne (qu'il poursuivit aussi, en bon disciple, sous les formes *contemporaines* de l'analyse combinatoire appliquée à l'étude des options culturelles), gnosés dualistes, Kabbale et mystique islamique, pour ne mentionner que quelques-uns. Si la mort n'avait pas interrompu, à 41 ans, tous ses efforts, il aurait achevé des synthèses dont il ne nous reste que les projets, parmi lesquelles une encyclopédie de la magie et une histoire générale de la pensée humaine, dont le premier volume, qu'il allait dû finir avant la fin de l'année 1991, aurait présenté la religion en tant que système et décrire les rapports qui s'établissent entre celle-ci, la philosophie et la science, à l'intérieur de ce qu'il nommait „l'unité de tout ce qui est mental". Ce choix n'avait rien d'arbitraire. Tout porte à croire que Culianu l'envisageât plutôt comme un système de cercles concentriques, dont le centre générateur fut établi - comme il se plut à répéter maintes fois - pendant ses lointaines études roumaines, desquelles il conserva, également, un intérêt constant pour la littérature, vue à la fois avec des yeux de théoricien et d'écrivain.

Revenons à la mythanalyse. Dans l'article déjà cité, Culianu précise encore : „l'experiment consiste à dé-couvrir les mythes latents du texte littéraire. Cela veut dire non pas

que les mythes sont «inventés» par l'expérimentateur, mais qu'ils sont là, dans le texte, et qu'ils n'attendent qu'à être découverts. Plus précisément, l'expériment propose une lecture du texte littéraire en tant que mythe"²⁴. Or, comme il est établi depuis longtemps, le mythe suggère l'actualisation par la connaissance d'un acte primordial, d'un fait essentiel - autrement dit, il est censé créer les conditions d'une révélation pour le sujet épistémique, hors de la sphère du dérisoire. De même, la mythanalyse est à la recherche d'un message occulté, sinon occulte, dans le texte littéraire. Une rencontre entre les recherches sur la tradition ésotérique et une telle démarche n'aura donc rien de fortuit, puisque toutes les deux se proposent, à l'extrême, de découvrir „la parole perdue", porteuse de sens au plus haut degré. Elle se cache derrière une multitude de formes. Prenons-en une, pour une démonstration plus succincte et en plus étroit rapport avec la littérature.

Puisque, de l'avis de Culianu lui-même, „la répétition installe de par elle-même un climat interprétatif et que „le but de cette démarche est d'établir un système de récurrences dont la régularité rend presque impérieuse l'insertion d'hypothèses provisoires de travail"²⁵, qu'il nous soit permis de refaire un trajet mental qui se poursuit pendant plus de vingt ans dans ses propres écrits.

Une des formes que le secret du message pourrait revêtir a été, pour les représentants d'une tradition au moins multi-séculaire, sinon millénaire, la *langue* même²⁶ dans laquelle ce message aurait été proféré. Autrement dit, la langue de Dieu, la langue du premier homme - la langue adamique. Ce problème apparaît mentionné depuis l'Antiquité, mais il passionna les philosophes surtout à partir de la diffusion de la Bible, compte tenu de la valeur spéciale de la parole dans l'acte de la création, selon la Genèse et l'Évangile selon saint Jean. Une longue série d'entre eux, dont Pic de la Mirandole, identifièrent normalement cette langue avec la langue hébraïque et lui attribuèrent une force magique; le message

lui-même serait retrouvable par le processus de la combinaison des lettres de la Torah, selon la Kabbale. Pour d'autres, cette langue fut perdue après l'épisode de la Tour Babel, et il faudrait la retrouver. Ramon Llull, philosophe catalan du XIIIe siècle, plus connu sous le nom latinisé de Raymundus Lullus, inventa un système de cercles concentriques mobiles pour faciliter l'art combinatoire, qui pouvait servir autant pour les lettres (recherche d'une langue originaire) que les idées (recherche du message). Le message, *summa sapientia*, offrirait une force mentale surhumaine à son possesseur. Il est intéressant de suivre en détail la progression de cette démarche dans un ouvrage récent d'Umberto Eco, *La recherche de la langue parfaite dans la culture européenne*²¹, qui reprend, partiellement et dans une perspective scientifique, l'immense matériel dont il s'était servi pour construire, quelques ans auparavant, *Le Pendule de Foucault*, dont la lecture même reste incomplète sans une initiation préliminaire minimale dans l'histoire de l'ésotérisme et des sciences occultes. Il est évident que, si le premier expose - avec les moyens de l'analyse la plus scrupuleuse - les problèmes de la langue parfaite ou originaire, le roman, quant à lui, a pour but de préciser également plusieurs aspects concernant le message - et la manière de le décrire. Le cadre a beau être fictionnel, les données appartiennent à la culture et à l'histoire, il ne saurait s'inscrire dans le domaine de l'imaginaire en tant qu'*irréal*, tout au plus il est à concevoir comme une virtualité, une possibilité qui serait capable d'interférer avec le monde présent. D'ailleurs, tel est le sujet du roman: comment, et jusqu'à quel point - hallucinant, d'ailleurs -, une interprétation, soit-elle correcte, soit-elle fautive, est capable de s'insérer dans la réalité et la modifier. Pas n'importe **quelle** interprétation, bien sûr : le degré de force vitale du message est donné par son contenu, et là, il y a des thèmes **privilegiés**. Ce n'est pas par hasard qu'Umberto Eco avait choisi ce problème, il l'avait fait en vertu de l'intérêt que, vraisem

blement, il est capable d'éveiller. Le texte (littéraire) devient, ainsi, en même temps, une réflexion sur la condition du texte (message). Mais sont-ils vraiment si différents l'un de l'autre? A l'extrême, comme ils l'ont déjà fait à maintes reprises, ils risquent de se confondre.

Le problème passionnait Ioan Petru Culianu. Le thème lui était familier. Il avait dédié un livre à l'Art de la Mémoire de Giordano Bruno²⁸, il pensait continuer ses recherches dans ce domaine, comme le prouve un de ses projets (dont il avait déjà rédigé une esquisse), qui aurait dû s'appeler *Souvenirs de l'avenir : l'art combinatoire de Raymundus Lullus et son utilisation mystique*²⁹. Il était d'ailleurs en étroite relation avec Umberto Eco, qui l'avait invité à présenter le roman *Le Pendule de Foucault*, lors de sa parution aux Etats-Unis, le 5 novembre 1989. Il écrivit, en octobre 1990, à ce propos, un article qu'il publia dans une revue de l'émigration roumaine, à New York : *Umberto Eco et la bibliothèque d'Alexandrie*³⁰, où il analysait également le problème du danger représenté par l'interprétation abusive: quoique fautive, elle risque de provoquer des modifications dans le monde réel, comme si elle était vraie, comme si les faits présentés par elle appartenaient à la réalité.

À partir de cette lecture du roman d'Umberto Eco, dans ce même texte, Culianu proposait en raccourci une possible fantaisie borgesienne autour d'un collège de huit bibliothécaires, dépositaires de la vraie Bibliothèque d'Alexandrie, qui constituent, par leur savoir, le pôle occulte du pouvoir qui dirige le monde. C'était une des possibles variantes du *message secret*. Sans chercher toutes les sources ou tous les avatars de ce véritable mythe (présent à partir de l'Antiquité extrême-orientale jusqu'à l'époque contemporaine), bornons-nous-ici à rappeler, par exemple, la dispute dans la Franc-Maçonnerie autour des Supérieurs Inconnus, que nous conserva Joseph de Maistre, et sa reprise dans la littérature grâce à George Sand, qui étudia bien à fond cette problématique

afin de rédiger son chef d'œuvre romanesque, le diptyque romanesque *Consuelo* * *La Comtesse de Rudolstadt*. Umberto Eco lui-même avait longuement débattu cette question, et l'une de ses variantes, *Les Protocoles des Sages du Sion*, est longuement présentée (et démontée) à l'intérieur de son roman *Le Pendule de Foucault*, justement afin de mettre en évidence comment un false manifeste s'entoure de la „chair" du réel - et finit par convaincre les non-avisés. Le même exemple est retenu par Culianu dans sa démonstration dans l'article cité auparavant, où il conduit à une conclusion bien amère: „Lorsque les cerveaux déments entrent en syntonisation, ils créent une réalité alternative, tuent pour des raisons inventées et trouvent des arguments pour agir, *en créant eux-mêmes un point fixe en univers : le point où est suspendu le Pendule de Foucault*"³¹.

Mais le motif se retrouve, et toujours sous la forme du groupe des huit bibliothécaires, dans l'un de ses derniers textes, le récit *La Bibliothèque du pouvoir. Le Collège Invisible*³², où il insiste sur la capacité des „Huit Bibliothécaires" de „manipuler, de créer des diversions, de fausses apparences". Ces marques du pouvoir avaient déjà été utilisées par Culianu dans ses ouvrages de fiction, notamment dans le roman de science-fiction *Hesperus* et dans le conte *Le Rouleau diaphane*³³, ou il les relie conjointement au Grand Art et à la force des rêves. Une autre fiction de la même époque (*L'Ordre Secret*) nous propose une autre variante du message divin : il serait recomposable dans une succession, inconnue, des textes existants, dont ce récit lui-même, tout inutile qu'il fût, fit partie. Le motif du message secret, inconnu même pour son dépositaire, avait déjà fait l'objet d'un autre texte de Culianu, dans les années '80, *Le Coureur tibétain*³⁴.

Le motif de la *langue secrète* est, à son tour, investigué par les moyens spécifiques de la création littéraire. (Tout comme Umberto Eco, tout comme Mircea Eliade, Ioan Petru Culianu avait trouvé dans sa littérature une voie complémen-

taire par rapport à ses recherches, par le recyclage de sa base de données, des résultats de ses investigations qui l'intriguaient, surtout lorsqu'il s'agissait de sujets délicats, en train d'être éclaircis, et où l'apport de l'intuition, de la fantaisie même, ne pouvait être que salutaire). Telle est la situation d'une de ses dernières proses, *Autour de la langue de la Création*³⁵, où apparaît une cassette miraculeuse, due aux recherches sur la langue divine au XVIIIe siècle en France, qui est censée la reproduire. Tout comme dans les deux autres textes de la même époque (*L'ordre secret* et *La Bibliothèque...*), le narrateur (qu'on a tendance, grâce à des moyens stylistiques très efficaces, à confondre avec l'auteur) est présent dans la trame du récit. Il retrouve la cassette et constate qu'elle n'émet aucun son. Il arrive à comprendre qu'il *écoute* la langue divine (dont il aperçoit l'action à travers les „petits dons miraculeux" qu'il commence à posséder), mais qu'il ne saurait *l'entendre*. Le thème n'était pas traité pour la première fois par des moyens fictionnels chez Culiianu. Il avait esquissé le motif, mais placé dans le contexte plus exotique de la mystique arabe dans *Le Maître du Son*³⁶, et en soulignant surtout les vertus créatrices des combinaisons secrètes des sons inaudibles.

Tout comme bien des thèmes de recherche auxquels il dédia, passionnément, sa vie, au point de convertir, par l'intensité du travail, la courte durée qui lui fut accordée dans une oeuvre surprenante par les dimensions et la richesse d'informations, le motif de la langue divine se retrouve, à son tour, dans sa jeunesse d'étudiant à la Faculté des Lettres de l'Université de Bucarest. Une courte prose, intitulée *Midas*, parue dans la revue *Universitas* nr. 1-2 (7-8), en oct.-nov 1969³⁷, nous fait assister au concours entre Apollon et Pan, avec une étonnante maîtrise des moyens d'expression pour l'adolescent de 19 ans. Or, là, Midas, digne représentant de la race humaine, s'avère incapable non pas de comprendre ou d'apprécier l'art d'Apollon, comme le veut la tradition, mais de *l'entendre* : „Les oreilles de Midas perçurent le silence

comme un poids immense". Ce silence, inhumain, lui est étranger, et il s'en détache, par son jugement en faveur de Pan.

Nous retrouvons facilement les similitudes avec le dernier récit de Culianu: là, le narrateur non seulement n'entend rien, mais, quoique conscient qu'il est en présence de l'harmonie divine (mais le Midas du jeune Culianu ne l'ignorait non plus), décide de se débarrasser de la cassette, mieux encore, de l'éliminer à jamais du monde. A vingt-deux ans de distance, Ioan Petru Culianu, après toute une vie dédiée au savoir, ne trouve toujours pas de place à la langue de Dieu dans la vie des hommes. Elle n'est envisageable, semble-t-il dire, ici-bas, qu'à travers le rouleau diaphane du texte littéraire. Après tout, il est peut-être bien normal qu'elle s'y retrouve.

NOTES

1. Gilbert Durand, *Figures mythiques et visages de Uœuvre. De la mythocritique à la mythanalyse*, Éd. Dunod, Paris, 1992, chap. *Conclusion. Mythodologie, mythocritique et mythanalyse*. Trad. roum. București, Ed. Nemira, 1998, pp. 301-316. Tous les renvois seront faits à cette édition.

2. Combien? Nous sommes dans l'impossibilité de le préciser. D'après Culianu lui-même, il a écrit des mythanalyses à partir de 1971 (voir *infra*, n. 13) et lorsqu'il précise le terme et sa portée théorique en 1983 (voir *infra*, n. 5), il affirme sans équivoque : „Depuis assez longtemps j'ai donné le nom de *mythanalyse* à une démarche pratique qui consiste à déceler les mythes latents du texte littéraire", etc. Il avait déjà publié cinq mythanalyses à ce moment (dont l'une en deux variantes assez distinctes), dont il dresse lui-même l'inventaire, toujours en 1983, lorsqu'il rédige l'étude „*Nimicirea fără milă*" în *nuvela Moara cu noroc de Ioan Slavici (1881)*. *Un exercițiu de mitanaliză*. Ecrite et présentée dans une conférence internationale avant l'étude *Les fantômes de la liberté chez Mihai Eminescu*, elle ne sera publiée qu'en 1987.

3. A. Marino, *L'Herméneutique de M. Eliade*, trad. fr. J. Gouillard, Paris, 1981, p. 339.

4. Ioan Petru Culianu, *Studii românești I. Fantasmeme nihilismului • Secretul doctorului Eliade*, Ed. Nemira, București, 2000.

5. *Les fantômes de la liberté chez Mihai Eminescu. Le paysage du centre du monde dans la nouvelle Cezara (1876)*, pp 114-115, dans I.P. Culiănu (coord.), *Libra. Études roumaines offertes à Willem Noomen à l'occasion de son soixantième anniversaire*, Groningen, Presses de l'Université, 1983.

6. Paru en roumain en 1943 et traduit en français par Culiănu lui-même, pour ce même volume, avec l'accord de l'auteur, pp.1-12.

7. Les deux études ont été républiées dans: Mircea Eliade, *Drumul spre centru*, anthologie établie par Gabriel Liiceanu et Andrei Pleșu, Bucarest, Ed. Univers, 1991, pp. 152-167 et 388-482.

8. *Op. cit.*, p. 11.

9. *Ibidem*, pp. 13; 301-302. .

10. *Ibidem*, p. 308.

11. Trad. roum. *O zi mai lungă decât veacul*, București, Ed. Univers, 1983.

12. *Actualizarea referențialității mitice în opera lui Cinghi- Aitmatov*, dans *Romanoslavica*, XXIII, Bucarest, T.U.B., 1985, p.187. •

13. *Les fantômes...*, p.115

14. *Mit și simbol în proza lui V. Voiculescu*, rédigée Bucarest 1971-Rome 1973, parue dans la revue *Ethos*, Paris, 11/1975, pp. 258-266, reproduit dans *Studii românești*, pp. 12-26.

15. Le texte est rédigé en roumain. La traduction en français m'appartient, tout comme les autres traductions dans cet article.

16. Trad, roum., p. 166.

17. *Op. cit. (Les fantômes de la liberté chez Mihai Eminescu)*, p. 83: „Il avait été inutile de leur dire que je faisais de la mythanalyse, puisque cette discipline ne figure nulle part dans les programmes de l'enseignement universitaire”.

18. *Ibidem*, p. 95.

19. *Ibidem* („Nimicirea fără milă” în nuvela Moara cu noroc de Ioan Slavici, p. 140.

20. *Ibidem*.

21. *L'Esotérisme. Qu'est-ce que l'esotérisme? Anthologie de l'esotérisme occidental*, Éd. R.Laffont, Paris, 1990, pp. 2;4.

22. C.GJung, *Introduction à l'essence de la mythologie*, Payot, Paris, 1953, *Psychologie et alchimie*, Buchct/Chastel, Paris, 1944.

23. Pierre A. Riffard, *op. cit.*. pp. 22 ; 59.

24. *Op.cit.*, p. 124.

25. *Ibidem*, p. 125.

26. Voir aussi Richard Khaitzine, *La langue des oiseaux: quand esotérisme et littérature se rencontrent*, Paris, Éd. Dervy, 1996.

27. *La ricerca della lingua perfetta nelle cultura europea*, Ed. Laterza, Roma-Bari, 1993.

28. *Èros et magie à la Renaissance. 1484*, Paris, Flammarion, 1984.

29. Les projets de Ioan Petru Culianu ont été présentés en détail par H.-R. Patapievici dans l'article *Ultimul Culianu*, paru dans le suppl. cuit. L.A.&I du journal *Cotidianul*, nr. 27(161), 18 juillet 1994, Bucarest, pp. 4,5;7, d'après les manuscrits conservés par la famille .

30. L'article, pam d'abord dans *Lumea liberă românească*, no. 107-108, 20-28 oct. 1990, fut républié en Roumanie dans la revue *Contrapunct*, nr. 26, p. 5, nr. 27, p. 11, 1992. Il est reproduit dans : Ioan Petru Culianu, *Păcatul împotriva spiritului. Scrieri politice*, București, Ed. Nemira, 1999, pp. 144-151.

31. *Ibidem*, p. 146.

34. *Ibidem*, p. 59-68.

32. Reproduit (en traduction roumaine) dans le volume *Pergamentul diafan. Ultimele povestiri*, București, Ed. Nemira, 1996, pp. 181-188. Ce qui est bizarre, c'est que dans l'article cité auparavant, Culianu parle, à ce propos, d'une présentation du livre d'Eco, envoyée „à une revue italienne, qui a cessé de paraître". Le récit *La Bibliothèque du pouvoir* est effectivement publié, l'année suivante, en Italie, le contenu correspond, jusqu'à un certain point, avec le résumé fait par Culianu dans l'article *Umberto Eco et la bibliothèque d'Alexandrie*, mais toute allusion au roman d'Eco est absente du récit. Il aurait écrit un troisième texte à ce sujet, actuellement perdu? Ou il s'est plu à brouiller les pistes dans un savant jeu d'inter-textualités? Il serait bon d'attirer l'attention que Culianu, dans la présentation du roman d'Eco, se plait à présenter l'histoire de la Bibliothèque d'Alexandrie et de ses Huit Bibliothécaires omnipotents comme... réelle. Mieux encore, il achève son article en identifiant J.L. Borges comme un des Bibliothécaires, Eco comme un possible candidat au Collège, et soi-même (d'une manière assez transparente) comme *le remplaçant de Borges dans le Collège!* Le texte s'achève par une critique dure du régime politique de Bucarest. Une question me tourmente depuis la lecture de ces deux textes ainsi reliés : et si quelqu'un *l'a pris au sérieux ?* Aurait-il été assassiné parce qu'il aurait été considéré *trop puissant, donc trop dangereux ?* Une hypothèse parmi les autres.

33. Il est intégré (et donne le titre) au roman-puzzle *Pergamentul diafan* (éd. roum. citée, pp. 7-162).

35. *Ibidem*, pp. 189-203.

36. *Ibidem*, p. 37-46.

37. A la page 9. Je dois ce précieux exemplaire, tout comme bien d'autres renseignements, textes inédits ou introuvables, dont je me suis servi pour esquisser ce brève aperçu, à l'extrême amabilité de sa soeur, Mme Thérèse Culianu-Petrescu.

Editor: VALENTIN NICOLAU
Redactor: THÉRÈSE PETRESCU
Tehnoredactare computerizată: CLARA ARUȘTEI

Apărut 2001, București
Timbrul literar se varsă în contul Uniunii Scriitorilor
nr. 45.10.10.32, BCR sector 1, București

